

Magyar Tudomány

EURÓPA FOGALMA A FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉBEN

Vendégszerkesztő: Ludassy Mária

Egy ősi-új anyag előállítása
Távol-keleti gazdasági kapcsolataink
A jövő tudósai

2004•5

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
CXI. kötet – Új folyam, II. kötet, 2004/5. szám

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYMOSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

CSAPÓ MÁRIA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, JÉKI LÁSZLÓ, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SIPOS JÚLIA, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524

matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Tel.: 2067-975 • akaprint@akaprint.axelero.hu

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 6048 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 25845

Felelős vezető: Freier László

Megjelent: 15,35 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

Európa fogalma a filozófia történetében

Lucassy Mária: Bevezető	548
Heller Ágnes: Európa mesterelbeszélései a szabadságról	549
Vajda Mihály: Retteg, s ezért a természet urává és birtokosává akar válni	555
Fehér Márta: Demokrácia és logika	560
Kelemen János: Dante és az európai hagyomány	565
Boros Gábor: Európa-etüdök: Descartes, Leibniz, XIV. Lajos	571
Huoranszki Ferenc: Mi vagyok én?	577
Kende Péter: A felvilágosodás és az európai értékrend	585
Lucassy Mária: A felvilágosodás öröksége: az emberi jogok Európája	594
Fehér M. István: Európa-eszme és európai tradíció	599
Boros János: felülről irányított demokrácia – az európai alkotmánytervezet, mint a demokrácia félreértése	610

Tanulmány

Csörgő Tamás – Lévai Péter: Egy ősi-új anyag kísérleti előállítása	619
Hernádi András: Tizenkét kérdés és válasz távol-keleti gazdasági kapcsolatainkról	628
Nagy Zsolt – Herczeg Zsuzsa – Temesi Alfréda: Hazai orvostudományi kutatások az EU 5. keretprogramjában (statisztikai elemzés)	634

A világ tudománya magyar diplomaták szemével

Mányi István: Megújuló energiaforrások felhasználása Ausztriában	645
--	-----

A jövő tudósai

Bevezető (Csermely Péter)	649
Mit csináltál a rád bízott talentumokkal? (Fuszek Csilla)	649
Magyar kezdeményezés: a Fiatal Tudósok Világakadémiája (Váradi Kalmár Zsuzsanna)	655
Az első év a – tehetségek új típusú szolgálatában (Szendrő Péter – Kocsis Péter Csaba) ...	655

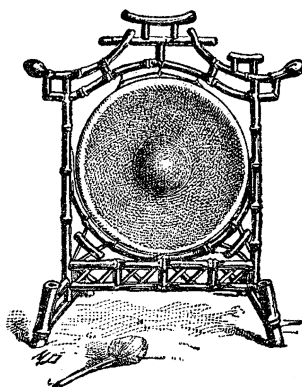
Megemlékezés

Kollár Lajos (Dulácska Endre – Gáspár Zsolt – Hegedűs István)	659
Ferenczy Lajos (Vágvölgyi Csaba)	662

Kitekintés (Jéki László – Gimes Júlia)	664
--	-----

Könyvszemle

A szabadság értelme – az értelem szabadsága (Dimnyi Béla)	668
Egy régi-új nyelvi sikerkiadvány: a Magyar értelmező kéziszótár (Kiss Jenő)	670
Gotthard Bechmann – Imre Hronszky (eds.): Expertise and Its Interfaces. The Tense Relationship of Science and Politics (Csiszér Béla)	673
Bárdossy György – Fodor János: Evaluation of Uncertainties and Risks in Geology (New Mathematical Approaches for their Handling)	675

Kedves Olvasók, kedves Szerzők!

Amióta ellátom a *Magyar Tudomány*főszerkesztői megbízatását, igyekeztem különböző adminisztratív nehézségeinkkel a háttérben megküzdeni, most azonban olyan helyzet állt elő, amely nyilvánosságot kíván.

Az ismert pénzügyi megszorítások az Akadémiát sem kímélték, csökkent a Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság rendelkezésére álló keret is, amelyből a Magyar Tudomány ellátmánya nagyobb részét kapja. Nagy összegű elvonást jelent az új ÁFA törvény is. Ezek miatt nem kapjuk meg a munkánk ellátásához szükséges és remélt pénzügyi fedezetet.

A Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság rejtett tartalékokat vél felfedezni költségvetésünkben, amelyeket sajnos én nem látok. Korábbi megszorítások miatt egy ideje már nem fizetünk honoráriumot akadémikus és nagydoktor szerzőinknek, folyó év júliusától egyetlen szerzőnknek sem tudunk majd fizetni, és csak reméljük, hogy ez az intézkedés csak erre az évre vonatkozik. Én természetesen több pénzmegtakarító módját is el tudom képzelni az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás korszerűsítésének, de ezekről majd később, egy vitára szánt cikkben számolok be.

Kérem az olvasók és a szerzők megértését.

Csányi Vilmos

az Akadémia rendes tagja, főszerkesztő

Európa fogalma a filozófia történetében

BEVEZETŐ

A földrajzi fogalomból nem lett filozófiai fogalom, ám olyan fogalom mindenképpen, mely a pusztán deskriptív jelleg mellett egyre több preskriptív, normatív elemmel egészült ki. A bibliai tradíció, a zsidó-keresztény kultúrkör az isteni parancsolatok és az egyén morális felelőssége új típusú megfogalmazásával, a görögség a racionalitás hangsúlyozásával lett az európainak nevezhető különösség meghatározásának része. A bizonyítási kényszer a keresztény középkorban is megmaradt: olyan evidenciát mint Isten létezése is illett érvekkel igazolni. A Szabadság, ha nem is a francia forradalom jelszavának emberjogi tartalmával, de szintűgy tovább élt a *Christus liberator* eszményében. A szabad individualitás és a kritikai racionalizmus Európája talán a Descartes-i módszeres kétellyel és cogito-argumentummal született: a francia felvilágosodás leginkább Európa-tudatos gondolkodója, Condorcet felfogása szerint mindenképp. E korszak szülte az emberi jogok és az euro-atlanti civilizáció összekapcsolása, valamint ezen eszme (nemkívánatos) melléktermékeként a kultúrák közötti konfliktus megelőzése, ebben az esetben az individuális szabadságjogok primátusát valló Nyugat és a kollektív kötelességek elsőbbségét hirdető Kelet tradicionális tár-

sadalmi kibékíthetetlen ellentéte formájában. (Ezt visszahangozza manapság a multikulturális eszmeiség és az emberjogi univerzalizmus ideáljának bevallott vagy be nem vallott antinómiája.) A klasszikus német történelemfilozófia az individuum, az egyéni moralitás és a nembeliség, az összembari fejlődés közötti (kibékíthetetlen) feszültség forrásaként fogta fel Európa haladás-hítét, valamint az univerzális emberjogi normák és a nemzeti szuverenitás (lehetséges) konfliktusát „okos ördögökkel” kezelni képes, avagy anyagi szellemiséggel is megoldhatatlannak ítélt dilemmáját hagyván örökül. A XX. század filozófusai jobbra csak tovább finomították-analizálták a klasszikus antinómiákat, a „történelem végéről” szőtt késő aufklérista-poszthegeliánus álmokat igen hamar szétrobbantotta a racionálisan már rég meghaladottnak vélt irracionalitások, a Voltaire századában már elpusztítottnak remélt fanatizmusok feltámadása, amivel szemben a szabad individualitás és a kritikai racionalitás krédóját (plusz a keresztény karitás hitét) valló Európa meglehetősen tanácstalannak és tehetetlennek tűnik fel. Mindazonáltal csak ezen bizonytalanság felé vezet út: a szellemi Ázsiába éppűgy nincs visszatérni otthon, mint a földrajziba.

Ludassy Mária

EURÓPA MESTERELBESZÉLÉSEI A SZABADSÁGRÓL

Heller Ágnes

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, ELTE, New School for Social Research (New York)
aheller@emc.elte.hu

Minden kultúrának, nemzetnek, vallásnak vannak mesterelbeszélései. Ezek azok a történetek, melyeket mindig újra elmesélnek, melyekhez mindig újra visszatérnek, melyek a fantáziának mindig újra tápot adnak, melyeket folytonosan variálnak, melyeknek mindig új és új, korszerű értelmet adnak. Európa különböző népeinek és nemzeteinek vannak saját mesterelbeszélései, de két mesterelbeszélés egész Európában közös. Az egyik a *Biblia*, a másik a görög-római filozófia és történetírás. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a *Biblia* és a görög-római filozófia és történetírás az európai kultúra két gyökere. Nem hasonlíthatók olyan forráshoz, mely valahol fakad, azután megdagad, s végül egy közös tengerben egyesül. A mesterelbeszélés olyasféle inkább, mint egy alapelv, *princípium*, *arché*. A hozzá való visszatérés és nem a tőle való eredet az, ami mesterelbeszéléssé teszi. Ebben az értelemben mondható, hogy a *Biblia* egyrészt, a görög-római filozófia és történetírás másrészt, az európai kultúra mesterelbeszélései. Számtalan ezeket variáló alaptörténetünk közül most csak a szabadságtörténetekről fogok beszélni.

A *Biblia* első szabadságtörténete a szabad akaratról szól. Ádám és Éva a jó és rossz tudásának fájáról szakított gyümölcsbe harap. Ettől kezdve az embernek módja van jó és rossz között választani. Semmi sem determinálja feltétlenül az egyik vagy a másik választás felé. Van, akinek nehéz, van, akinek könnyű a jót választani, az áldottnak könnyű, a

nem áldottnak nehéz, de mindenki számára lehetséges. A választás emberi, a felelősség emberi. Másokért és önmagunkért viselt felelősség. Az első ember, aki választott jó és rossz között, Káin volt. Isten így szólt hozzá: „...miért borult el arcod: Hiszen ha helyesen cselekszel, felemelkedel, ha pedig nem helyesen cselekszel, az ajtónál hever a bűn, feléd vágyakozik, de te uralkodjál rajta” (Gen. IV. 6–7.). Káin nem uralkodott a bűnön, de a Genézis egy későbbi helyén, nagyon hasonló helyzetben, Ézsau nem ölte meg a bátyját, hanem megölelte. A keresztény atyáktól Immanuel Kantig és Søren Kierkegaardig a filozófia nagyjai folyton visszatértek ehhez a történelhez, Kant kétszer is. Sem az európai drámairodalom, sem pedig a regényirodalom nem gondolható el enélkül a mesterelbeszélés nélkül. A kígyó – a bűnre csábító – alakja is mindig jelen van mind a reneszánsz utáni európai tragédiában, mind pedig a polgári regényben. Így csábítják bűnre Macbethet a boszorkányok és Lady Macbeth, Rastignacot és Rumeprét Vautrin, Raszkolnyikovot a felvilágosodás Napóleon-értelmezése. Így válik szimbolikussá a tett felelősségének a másokra való áthárítása. Nem én tettem, hanem Éva, nem én voltam, hanem a kígyó – én csak „parancsot teljesítettem.” Filozófusok azóta vitathatják a szabad akarat létét és mibenlétét, ahogy ezt a teológusok is megteszik, de akármilyen következtetésre jutnak, a vita sosem ér véget, és a szöveg mesterszöveg marad.

A *Biblia* második alaptörténete a felszabadulás, megszabadulás története, az Egyiptomból való kivonulás története. „Let my people go” – énekelték a felszabadulásra vágyó fekete rabszolgák Amerikában magukat Izraellel azonosítva. Friedrich Nietzschének igaza volt a *Morál genealógiájá*-ban, hogy enélkül a történet nélkül nincs modern demokrácia, és a szocializmus gondolata sem születhetett volna meg. Ahelyett, hogy az istenektől származtatta volna, egy nép a rabszolgáktól származtatta magát. Igaz, bár erre Nietzsche nem utal, az emberek Isten előtt való egyenlőségének gondolatát – az egyenlőség gondolat első megjelenése ez – már a Genézis első könyve megfogalmazza abban a mondatban, hogy Isten az embert, mint férfit és mint nőt, saját képmására teremtette. De a Sínai-hegyi kinyilatkoztatás eseménye a *Bibliának* az a helye, ahol a felszabadulástörténet a leghangsúlyosabbá válik. Isten, a törvényadó, nem úgy ismerteti meg magát, mint a világ teremtője, hanem mint az Isten, aki kiszabadította népét az egyiptomi szolgaságból. Azaz Isten figyelmezteti a népet arra, hogy immár szabadok, és csak mert szabadok, lehet számukra törvényt adni. Mert szabadok, be is tarthatják, meg is szeghetik azt. A népnek nem lehet más Istene, csak az Örökkévaló, így nem szabad földi isteneket szolgálnia. Minden istenült fáraó vagy császár – vagy Hitler- vagy Sztálin-bálvány –, az ember ne nekik, hanem az isteni törvénynek engedelmessé legyen. Ahogy majd a III. Richárdal megküzdő Henrik magát az Úr katonájának fogja nevezni, s William Shakespeare minden gyilkos királyának fejére fogják olvasni áldozatai, hogy a Királyok Királya s annak törvénye felettük áll.

A *Biblia* harmadik szabadságtörténete Jézus története. Jézusé az emberé, és Krisztusé a megváltóé. Összefüggő, de nem azonos történetek ezek.

A Názáreti Jézus személyében jelenik meg először a vallásszabadság gondolata.

Ez az első szabadságjog, és még a modern világban is első maradt a sorban. Az emberi jogok katalógusa történetileg is a vallásszabadsággal kezdődik. Jézus, így szól a történet, maga interpretálta a zsidó vallást, tanítványokat gyűjtött maga köré, akik az ő értelmezését osztották, s nem volt hajlandó saját radikális és szabad értelmezését az uralkodó értelmezéseknek s az ezeket megtestesítő intézmények követelésére megváltoztatni. Mind a tömeg szeretetét, mind a templomelöljárók gyűlöletét kihívta ezzel. Mártírhalála úgy is értelmezhető, hogy a vallásszabadságért halt meg. Az eretnekmozgalmak – többek között – így is értelmezték. Ahogy Jean-Paul Sartre is így értelmezte *Bariona* című színdarabjában, melyet a német hadifogolytáborban írt, és hadifoglyokkal adatott elő.

Krisztus az emberiség megváltója. A bűntől váltja meg az emberiséget. A szabadságtörténet vonalán haladva ez többek között a szabad akarat gondolatának radikalizálását is jelenti. A szabad akarat eszméje azt sugallja, hogy rajtad múlik, mit választasz, morális autonómiád van. A múltad nem határoz meg, választhatod a jót. A megváltástörténet mint szabadságtörténet ennél tovább megy. Azt sugallja, hogy ha a rosszat választottad is, ha bűnös vagy is, még ez sem határoz meg téged. Megszabadulhatsz bűnödötől, azaz megszabadulhatsz múltadtól, mindenfajta determinációtól, mint ahogy Pál apostol hamarosan értelmezni fogja, teljesen új emberré válhatsz. Saulus-Paulus, így kezdődik ennek a mesterbeszélésnek első recepciója és demonstrálása, és ettől fogva az európai történetek mindig visszatérnek hozzá.

A görög-római vallás és mitológia nem tartozik Európa mestertörténetei közé. Néhanapján ugyan visszatértek hozzájuk, mint például a festészetben vagy a klasszicizmus korában a görög és latin gimnáziumi oktatásban, de mindig ezoterikus tudás marad. Az európai kultúra mestertörténetei között mitológia nem szerepel. A monoteizmus

minden változata kizárja a mitológiát, a *Biblia* nem mitológia. Nálunk itt, az utolsó minimum ezeröttszáz esztendő Európájában, nem harcolnak egymással az istenek, nem szülnék és nem nemzenek, mi művészi gyűjteményekben tartjuk őket, nem az Olimposzon. Igaz, a 19. században ezen változtatni szándékoztak. Felröppent a hír, hogy Isten halott, és egy ideig eltartott, míg rájöttünk arra, hogy a zsidó-keresztény Isten nem kötődik pusztán egy bizonyos kultúrához, mint a politeista vallások istenei, s nem is tűnik el kultúrájával együtt, mert együtt tud élni minden kultúrával. Így hát a 19. és részben a 20. század furcsa törekvései, hogy helyi, úgynevezett vagy valóságos ősi mitológiákat feltupírozzon, és ha nem is európai, legalább nemzeti mesterelbeszélésekké változtasson, csödbe mentek. A németnek Wotan, a magyarnak a Táltos lehet mese vagy operahős, talán furcsaság és bolondság, de semmiképp sem isten. Hasonló sors várt Nietzsche, igaz, soha komolyan nem gondolt, Dionüszosz- és Zarathustra-kultuszára is.

De ha a görög-római mitológia nem tartozik is Európa mesterelbeszélései közé, a görög-római filozófia és történetírás több mesterelbeszélést hagyományozott ránk, s ezek között a szabadság három mesterelbeszélését is.

Az első ilyen mesterelbeszélés ősforrása Periklész beszéde Thuküdidész alapján, s ha nem is pontosan az a konkrét beszéd, de annak szelleme, ahogy azt többek között Arisztotelész megfogalmazta: a város(állam) azonos polgárainak összegével. Ahogy a felszabadulás mestertörténete bibliai eredetű, úgy athéni eredetű a szabadság konstituálásának gondolata. Míg Izrael Istentől kapta a törvényt, addig a szabad athéni polgárok maguk alkotják meg azokat a törvényeket, melyeknek engedelmeskednek. S maguk alkotják meg az alaptörvényt is, az alkotmányt. A szó – konstitúció, alkotmány – már érzékelteti, hogy emberi alkotásról van szó.

A mesterelbeszélés értelmezése szerint azok, akik közreműködtek az alkotmány megalakításában, továbbá azok, akik a városállam alkotmányának védelmét élvezik, tartoznak engedelmességgel az alkotmánynak. Ezek a szabad polgárok. Ők a városállam, a többiek idegenek. Ezzel szemben, mint a bibliai mestertörténet sugallja, az isteni törvény ajándék, nem a szabad ember műve, bár a szabad ember Isten megszólítottja. Ugyanakkor ennek a törvénynek minden ember egyenlően van alávetve, ezért egyenlő engedelmességgel is tartozik.

Ezek az alaptörténeteken már szemlélhető az európai kultúra egyik folyamatos jellegzetessége, tudniillik, hogy a különböző mestertörténetek között feszültségcökök jönnek létre, és hogy az egyik alaptörténet kijátszható a másik ellen. De hát erről is szól az európai kultúra, az alaptörténetek egymás ellen való kijátszásáról, valamint arról a mindig ismétlődő, s néha sikeresnek is mondható kísérletről egy „ökumené” létrehozására, melyben a történetek üzenetei ugyan nem lesznek azonosak, de értelmező beszélgetésbe elegendnek egymással. Így a modern társadalom- és politikaelméleteket megalapozó társadalmi szerződés modellek már mindkét hagyományra épültek, míg a francia forradalom hármasszava – szabadság, egyenlőség, testvériség – még ha csak ideiglenesen is, de össze is forrasztotta őket. Hogy ez az összeforrasztás ideiglenes volt, kitűnik Alexis de Tocqueville-nak az amerikai demokráciáról írott újító művéből. Ő is megjegyzi, mi több, az amerikai demokrácia példáján elemzi is, a bibliai és a görög-római szabadságtörténetek együttélésének problémáit és lehetőségeit.

Már említettem, hogy ugyancsak két – egy bibliai és egy görög-római – szabadságtörténethez nyúlnak vissza a társadalmi szerződéselméletek, melyek persze szintén narratívák. A Szövetség gondolata, a szövetségkötés mint a törvénynek való elkötelezettség

ígérete, az, hogy a kötelezettség kölcsönös, tehát hogy a szabadság korlátozása magából a szabadságból ered, bibliai eredetű, míg az az eszme, hogy minden egyes ember, mint egyes ember lép szerződéses kapcsolatba minden más egyes emberrel, többek között az athéni-római történet újraértelmezésének gyümölcse. A kapcsolat és a feszültség a történetek minden új megfogalmazásában más jellegű, de itt van velünk mind a mai napig, így például az amerikai komunitáriánusok és liberálisok heves teoretikus vitáiban.

A görög-római filozófia és történetírás hagyományozott ránk egy másik mesterelbeszélést is a szabadságról. Ez Szókratész története. Ezt a történetet is mindig újra elbeszélték, filozófusok, írók, továbbá mindazok, akiknek drága volt a gondolat és lelkiismeret szabadsága. Az európai elbeszélés, főleg a reneszánsz korban, gyakorta kapcsolta össze Jézus és Szókratész alakját. Ha kizárólag a szabadság-elbeszélés szemszögéből nézzük, akkor nem minden jogosultság nélkül. Hiszen ha a vallásszabadság az első volt is szabadságjogaink közül, ezt azonnal követte a gondolkodás és a lelkiismeret és a szólás szabadsága. Itt már nem arról van szó, hogy minden hitnek egyenlő joga és esélye legyen hívek toborzásához, hogy mindenkinek meglegyen a lehetősége arra, hogy úgy forduljon Istenhez, ahogy azt az ő hite diktálja. A lelkiismeret-, szólás- és gondolatszabadság nemcsak a hiteknek nyit utat, hanem a hitetlenségnek is, gondolkodni már nemcsak Istenről lehet szabadon, hanem az államról, a törvényekről, az intézményekről, a hagyományról is. Az európai mestertörténet Szókratésze a gondolat és lelkiismeret szabadságáért halt meg. Hogy mi volt a filozófiája, hogy melyik gondolat volt eredetileg az övé, s melyeket adott Platón a szájába, az elsősorban a filozófusoknak fontos, de hogy lelkiismerete szavára hallgatott, és dacolt mind a tömeggel, mind a tekintéllyel, az sokakban keltette fel a bámulat érzését, és

követésre biztatott. Már Szókratésztől tudjuk és tanuljuk meg mindig újra, hogy – mint József Attila fogalmazta – „az én vezérem bensőmből vezérel”, hogy akár egyedül is kiállhatok az igazságért, mikor a benső hangra hallgatok. Különben József Attila idézett sora megint csak szép példája annak, ahogy az európai tradíció össze tudott szólni több, különböző forrásokból fakadó mesterelbeszélést. Az „én vezérem” utalás a Sínai-hegyi kinyilatkoztatásra utal, nevezetesen arra, hogy földi hatalom nem lehet isten, és nem lehetek arra kötelezve, hogy egy vezérem engedelmeskedjem. A „bensőmből vezényel” viszont utalás Szókratész *daimonionjára*, a lelkiismeret hangjára, mivel a lelkiismeret hangja az én istenem hangja bennem. Ennek a mesterelbeszélésnek a szellemében beszélt Kant, mikor azt mondta, hogy az erkölcsi törvény a bennem lakozó emberiség törvénye. De mindenekelőtt a zsamokszággal való erkölcsi dacolás alapelbeszélése ez. Mikor a második világháború idején John Steinbeck egyik darabjában a náciaktól halálra ítélt ellenálló kivégzésére várva Szókratész védőbeszédét kezdi el citálni, tudjuk, hol állunk és milyen hagyományt idézünk meg.

A görög-római filozófia és történetírás alaptörténetei a politikai intézményekről szólnak.

Itt vannak mindjárt a városalapítási történetek, melyeket Niccolò Machiavelli, a modern politikai filozófia és tudomány megteremtője mesélt el újra, összefoglalva és elemezve. Az alapítási gesztus mindig szabad gesztus és szabadságteremtő gesztus, „constitutio libertatis”. Idővel, így folytatódik az európai mese, a szabadságok a megszokás révén, a gazdagodás következtésképpen elhalványulnak, majd veszendőbe mennek. De hát persze a *Bibliában* is így van ez, hiszen a pusztában vándorló szabad nép visszavágyik Egyiptom húsfoszékaihoz. Mennyi európai történet megy vissza ezekhez a történetekhez! Így például a sokat elemzett feszültség

a boldogság és szabadság között, továbbá a gazdagság és szabadság között, amiről még a modern kultúrkritikák is szólnak. Mikor a szabadságok elhalványulnak, így folytatódik a mese, szükség van a re-volutióra, vissza kell térni a kezdetekhez, meg kell újulni a szabadságban. Ez a történet jelent meg újfent a közelmúltban Hannah Arendt *On Revolution* című könyvében. Bár a revolutio, a forradalom, mint politikai fogalom a modern világban már nem az ősforráshoz, az ősi szabad intézményekhez való visszatérést jelenti, mégis őrzi a szabadság egyik mestertörténetének érzelmi és gondolati hagyományát.

Ilyen őselbeszélés a köztársaság születésének története Rómában. Ilyen a köztársasági eszme, s ezzel együtt a „res publica” gondolata. Itt beszélnek először arról, hogy a „közös dolog”, a *res publica*, a köztársaság mindenki közös ügye, tehát közügy. Itt születik meg a mese a reprezentációról, a képviseleti rendszerről, így a néptribunok intézményesítésének történetében. Itt születik meg a történet arról, hogy a legfőbb hatalom nem egy életre szól, hanem csak néhány –törvényben megszabott– esztendőre, hogy a legfőbb hatalmak képviselői valóban képviselők, hogy megválasztják őket, s vagy újraválasztják, vagy más választanak a helyükbe. Ezeket a történeteket írja újra mindenféle változatban Európa, a sienai városállamtól kezdve az amerikai „szenátusig”, vagy Napóleonig mint első konzulig.

A republikanizmus őstörténete a politikai pluralizmus őstörténete. De ugyanakkor a szabadság törekenységének és elvesztésének őstörténete is. Volt már szó röviden a szabadság törekenységének történeteiről, az *Exodusról* vagy a görög városállamokról beszélve. De sehol sem olyan erőteljes, olyan frappáns ez a történet, mint a Római Köztársaság bukásáról szóló mesterelbeszélésben. Ez a kegyetlen polgárháborúk, a katonai diktatúrák, a semmiből előbukkanó véreskezű zsamokok,

az abszolút uralkodók őstörténete is. Egészen Adolf Hitler és Joszif Sztálin felbukkozásáig Néró volt az európai elbeszélésekben a zsamok gyilkos ősképe. Vele példálózta, őt idézték az elrettentő mesék. „Hitványabb Nérók még sehol sem éltek” – írja Ady még a 20. század elején. (Azóta már éltek.)

Európa két mesterelbeszéléséről beszélek. Ezek az elbeszélések azok, melyekhez mindig visszatér az európai gondolkodó és a meshallgató, melyekben magunkra ismerünk függetlenül attól, hogy magyarok vagyunk vagy dánok vagy angolok, keresztények vagy zsidók, protestánsok vagy katolikusok, gazdagok vagy szegények. Ezek a mestertörténetek az európai kultúra „alapelvei”. Addig van európai kultúra, és ott van – mondjuk, például Amerikában –, ahol ezeket a történeteket szövögetik tovább, mindig újraértelmezve, egyes passzusokat kitörölve, másokat hozzáfűzve, de úgy, hogy végül rájuk ismerhessünk.

Európa mesterelbeszélései persze nemcsak a szabadságról és annak törekenységéről szólnak. Itt van mindjárt az a kérdés, hogy miért van valami, miért nem inkább semmi, mely mindkét mesterelbeszélés ontológiai középpontja, vagy itt vannak az erkölcs alapkérdései az egyik történetben egy kötelességetikában, a másik történetben egy erényetikában elbeszélve, vagy itt vannak az „idő”, a temporalitás történetei, ahogy itt vannak a barátság alaptörténetei (melyekről íródott már egy könyv, Jacques Derrida tollából), de itt vannak a szerelem alaptörténetei is, a hit és bizalomé, az áldozat és áldozatvállalásé, a tudásé és megismerésé, és nem utolsósorban a sors, végzet és gondviselés narratívái.

Európa két mesterelbeszélése kimeríthetetlen, ahogy minden mesterelbeszélés az. Bizonyára ugyanilyen kimeríthetetlenek más kultúrák mesterelbeszélései, a beléjük szövődő mitológiák is az azokhoz a kultúrákhoz tartozók számára. Számunkra, európaiak számára mindezek a nem európai mesterelbeszélések érdeklődésünk, kíván-

csiságunk tárgyai, feladatot állítanak tudásvágyunk elé, keressük azt, ami közös bennünk, de gyakran azért vonzódunk hozzájuk, mert mások, mint mi vagyunk. Az európai ember már vagy kétezer éve nem a mítoszon „dolgozik”, hanem a mesterelbeszéléseken. Ahogy számtalan más elbeszélésen is, mely egy-egy európai nép vagy vallás vagy moz-

galom repertoárjához tartozik, érték önmagában és ugyanakkor saját ízeivel fűszerezi a közös mesterelbeszéléseket. Folytatása következik.

Kulcsszavak: *Európa, szabadságfogalom, elbeszélés, Biblia, Jézus, Szókratész, görög-római filozófia, görög-római történetírás*

RETTÉG, S EZÉRT A TERMÉSZET URÁVÁ ÉS BIRTOKOSÁVÁ AKAR VÁLNI

Vajda Mihály

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár
Debreceni Egyetem – vajdam@helka.iif.hu

A filozófia talán mindig is igyekezett magára vállalni a feladatot, hogy „beletekintsen abba, ami van”.¹ Erre szeretnék itt magam is kísérletet tenni, egy megítélésem szerint sorsdöntő pillanatban, amikor is, ahogy én látom, az európai kultúrának a mindig is domináns, az ember természet feletti uralmát minden határon túl kiterjeszteni törekvő vonulata minden erővel maga alá próbálja gyűrti mind a kultúrán belüli ellenlábását (ellenlábásait?), mind pedig az egyéb kultúra-formákat, pontosabban azok maradványait.

A címbe rejtett két idézet így, összekapcsolva, bizonyára csak Blaise Pascal² számára volt evidencia. René Descartes-nak távolról sem volt az; meggyőződése szerint Pascal mégis igaztalanul vetette Descartes szemére, hogy „nem tud mit kezdeni Istennel”, s „legszívesebben egész filozófiájában meglelt volna Isten nélkül”. Abban persze igaza van, hogy Descartes nem „tudta [...] elkerülni, hogy ne adasson vele [mármint Istennel – V. M.] egy pöccintést, amellyel mozgásba hozza a világot” (77.), vagy hogy csupán ebben lássa Isten tettét. Csakhogy ennek az őszinte pöccintés-gondolatnak évszázadokra, az egész európai modernitásra szóló jelentősége volt. Benne kapcsolódott össze a kinyilatkoztatásra épülő vallási, valamint az érzéki benyomásainkat az ész segítségével univer-

zális tudássá alakító tudományos-technikai tudásnak az a szövetsége, amelyről *Tudás-szociológia*-jában Max Scheler beszélt. (Scheler, 1980. 81.) Ha a modern kor többnyire elnyomott filozófiai, értsd az evidenciákra rákérdező, az evidenciákat megingató gondolkodása újból és újból kitétte is a kérdőjelet az egyetlen pöccintéssel mozgásba hozott világ – benne az azt megismerő és ismeretei alapján birodalma alá hajtó ember– „isteni ésszerűsége”, egy matematikai észrendszer, univerzálisan érvényes kvantitatív természettörvények (értsd tudomány és az azt megalapozó tudományos filozófia), a nietzschei és heideggeri értelemben vett metafizika³ segítségével leírható racionalitása mellé, az ésszerű, tehát birtokba vehető és uralható, a teremtés koronája számára biztonságot nyújtó világ képzelete mind a mai napig túlnyomó az európai ember világszemléletében. Az ezt illető szkepszist a Scheler említette szövetségesek igyekeztek minden erővel elnyomni, esetenként eretnekségnek bélyegezni, annál is inkább, minthogy az ésszerűséget – ha a szekuláris kor embere erről már régen megfeledkezett is – éppen Isten, az a bizonyos isteni pöccintés garantálja.

³ Scheler metafizikának a kelet-ázsiai és az antik világ vallásos és félvallásos technikáit nevezi, melyek képessé teszik az egyént az önismeretre és önmaga megváltására, ezzel szemben Nietzsche és Heidegger éppen a Platónnal induló, a világot igazi és nem igazi létezőkre felosztó európai dualista gondolkodásnak adják a metafizika nevet.

¹ Betekintés abba, ami van. Martin Heidegger 1949-ben tartott brémai előadásainak címére utalok.

² A Pascal-idézetek *Gondolatok* című művéből valók (Pascal 1978). A magyar szöveg Pődör László fordítása.

Pascal egyike azon keveseknek, akik – talán éppen mert vallásosságuk másfajta, sokkal bensőségebb – már a modern kor kezdetén úgy látják, az ember minden, csak nem a létezők ura, s nincsen is módja rá, hogy azzá tegye magát. „Nádszál az ember, semmi több, a természet leggyengébbike. [...] Nem kell az egész világmindenségnek összefognia ellene, hogy összezúzza: egy kis pára, egyetlen csepp víz elegendő hozzá, hogy megölje.” „De – teszi hozzá – gondolkodó nádszál.” „Még ha eltaposná is a mindenség, akkor is nemesebb lenne, mint a gyilkosa, mert ő tudja, hogy meghal; a mindenség azonban nem is sejtí, hogy mennyivel erősebb nála.” (347.)

Pascal, még ha természet-értelmezésében Descartes-ot követi is, egyike az elsőknél, akik szembehelyezkednek a napnyugati gondolkodás fő áramával, a mindent legyűrő és megoldó tudományosság gondolatával, s nem keresnek vigaszt – az egyén világban való elveszettségét kompenzálандó – az ember természet feletti hatalmának folyamatos kiterjesztésében. „Ha elgondolkozom rajta, milyen rövid ideig tart az előtte volt és utána következő öröklétkébe vesző életem, milyen kicsi az a tér, amelyet betöltök, sőt az is, amit látok, az általam nem ismert és rólam nem tudó terek végtelenségében elmerülve, megrémülök, és döbbenten kérdezem, miért vagyok éppen itt és nem másutt, mert ennek nincs semmi magyarázata, miért inkább itt, mint ott, miért éppen most és nem máskor. Ki helyezett engem ide? Kinek a parancsára és kinek a határozatából rendeltetett számomra éppen ez a hely és ez az idő? *Memoria hospitis unius diei praetereuntis.*” (205.) „E végtelen térségek örök hallgatása rettegéssel tölt el.” (206.)

Ha Martin Heideggerrel szólok, azt kell hogy mondjam: Pascal egyike az elsőknél, akik az újkori nyugati filozófiai kultúrán belül az embert nem a létező urának, hanem a lét pásztorának tekintik, akik megpróbálnak

áttörni a nyugati kultúrát jellemző létfelédésen. Az első vonulat többségi képviselői, ez magától értetődő, emberiségben, a másodikkéi a véges egyedben gondolkodnak. Ez a két vonulat mindig is egymás mellett volt és van jelen abban az újkori kultúrában, melyet európainak nevezünk, még ha a hatalomra törő vonulat általában domináns volt is, s gyakorta úgy nézett is ki, és néz ki éppen ma is, hogy megsemmisíti a másikat. Kevesen tettek kísérletet arra, hogy megpróbálják a kettőt összhangba hozni egymással. Ezek legjelentősebbjei talán Friedrich Nietzsche és Michel Foucault, de itt most nem róluk szeretnék beszélni. A gyökereit szeretném szemügyre venni annak, ami ma van. „E végtelen térségek örök hallgatása rettegéssel tölt el” – mondja Pascal. A kérdés mintha az lenne, hogy vajon miért éppen az európai embert jellemzi ez a rettegés, melyet valamiképpen oldania kell. Persze nem csak az európai ember retteg és szorong. Minden ember – Pascallal szólva azért, mert „gondolkodó nádszál”, Heideggerrel szólva mert a *Dasein* az a létező, amely úgy van, hogy létében léte a létező, amely ki a játék – szembesítve van a létezés szakadékaival. Az európai kultúra emberének azonban – talán ezt nevezzük éppen az európai ember felfokozott individualitásának – nem állnak rendelkezésre olyan meditatív technikák, melyeknek segítségével úrrá lehetne e szembesülés teremtette egzisztenciális problémákon. Érzékeltetendő e problémákat, hadd ismételjem meg Pascal szavait: „az általam nem ismert és rólam nem tudó terek végtelenségében elmerülve, megrémülök, és döbbenten kérdezem, miért vagyok éppen itt és nem másutt, mert ennek nincs semmi magyarázata, miért inkább itt, mint ott, miért éppen most és nem máskor. Ki helyezett engem ide? Kinek a parancsára és kinek a határozatából rendeltetett számomra éppen ez a hely és ez az idő?” A bennünket jellemző racionális gondolkodás nem képes választ adni az ilyen és hasonló kérdésekre.

Az európai kultúra gyökereinél – közhely ez persze – a görögség és a zsidóság áll. Európa bizonyára éppen akkor lesz Európává, amikor e kettő egymásra lel, amikor a görög filozófia, a nietzschei, heideggeri értelemben vett metafizika racionalizmusa szövetségre lép egy kicsiny zsidó szekta világvallássá váló monoteizmusával. Az eredet, a forrás embere, a korai görög és a zsidó egyaránt tisztában van még azzal, hogy a létezés szakadéka a véges ember számára gondolatilag áthidalhatatlan.

A tragikus görög életérzésnek Jacob Burghardt nyomán Nietzsche az első, s bizonyára máig legnagyobb analitikusa. Nietzsche meggyőződése, hogy a tragikus korszak görögsége látta még a szakadékat. És képes volt arra is, hogy a látványt elviselhetővé tegye a maga számára: a görög tragikus művészet az apollónival nem elfedi, csupán valamelyest megszelídíti a dionüszoszit. Nietzsche Winckelmann-Goethe-Lukács görögség-képét, mely valamilyen harmonikus, még el nem idegenedett világként festi le a görögökét, olyanak, melyben lehetséges volt még a kiteljesedett emberi élet; melyet nem a modern ember „transzcendentális otthontalansága” jellemez, hamisnak tekint. A görögség világa Nietzsche szemében a széttépettség, a harc, a *pólemosz* világa. Az antikvitás nagy volt, mert őszinte volt, mert el akarta és el tudta fogadni az emberi létezést olyanak, amilyen, mint különböző kultúrák egyedeinek harcát; olyan emberi egyedekét, akik nem csupán a „szellem”, valamifajta univerzális ész megtestesülései, hanem vad, alkalmasint gyilkos ösztönökkel megáldott hús-vér lények. Az a világ nagy volt, mert az emberben nem a tökéletesség, valamilyen tökéletes lény képmását látta – ellenkezőleg, megalkotván a maga isteneit, a létező, véges, tehát hiánnyal terhes, széttépett embert vette mintának.

Azután jön a fordulat, a tragikus művészetben Aiszkhülosz és Szophoklész világlátását

az Euripidészé, a tragikumot a racionalitás váltja fel, s ezzel párhuzamosan születik meg a filozófia racionalizmusa is: a véges jelenségek kaotikus világa mögött az ideáknak a szép, a jó és az igaz egységét megtestesítő világa. Ez az idealista racionalizmus alapozza majd meg – szövetségben a keresztény üdvtörténettel – az európai kultúra szellemiségének fő vonalát. Az üdvtörténettel való szövetség azért meghatározó, mert csak e szövetség által válik lehetségessé, hogy a jelenség- és az ideavilág mozdulatlan dualizmusa a lét és legyen dinamikus dualizmusába menjen át, az idea eszménnyé, történelmi *telosszá* legyen. A görög gondolkodásban, amennyire a dolgot képes vagyok átlátni, soha nem volt az.

De nagyon előreszaladtam. Az ideának, a mintának a történelem során megvalósítandó-megvalósuló eszménnyé alakulása, mint mondtam, a görög racionalizmus és a keresztény üdvtörténet szövetségének szülötte. A keresztény üdvtörténet, egyáltalában a keresztény gondolat gyökereihez is vissza kell mennünk tehát ahhoz, hogy európai identitásunkban betöltött szerepét, s ezen keresztül a nyugati kultúra mai törekvéseinek „végső értelmét” beláthassuk. A héberek „tragikus kultúráját” is szemügyre kell vennünk ahhoz, hogy a valahonnan valahová tartó történelem gondolatának a nyugati kultúrában⁴ játszott szerepét megértsük. A héberek

⁴ Az „európai” illetve a „nyugati” kultúra kifejezéseket szinonimaként használom, mintegy abban az értelemben, ahogy Edmund Husserl beszélt Európáról: „Európát természetesen nem földrajzi értelemben, térképszerűen értve, nem csupán a területén élő embereket tekintve európai emberiségnek. Szellemi értelemben nyilvánvalóan Európához tartoznak az angol domíniumok, az Egyesült Államok stb. is; nem tartoznak viszont oda a vásári menaszériák eszkimói, indiánjai vagy a cigányok, akik állandóan keresztül-kasul csavarognak Európán. Európa nyilvánvalóan egy bizonyos szellemi élet, tevékenység, alkotás egységét jelenti az összes hozzátartozó célokkal, érdeklődéssel, gonddal és fáradozással, meghatározott céloknak megfelelően létrehozott képződményekkel, intéz-

„tragikus kultúráját” említettem, s azért bátorodom ezt a kultúrát is tragikusnak tekinteni, mert az, amit a görögség vonatkozásában a létezés szakadékaival való szembesülésnek neveztem, meggyőződésem szerint a zsidó kultúrát is jellemzi. A létezés gyötrelme a zsidó gondolkodásnak is a középpontjában áll, s ha a korai görög gondolat nietzschei-heideggeri értelmezését elfogadjuk, akkor nem tűnik lehetetlennek azt állítani: a zsidó kultúra is az „ontológiai differencia” felszámolhatatlanságán alapul. A Messiás eljövételének soha el nem tűnő, de soha be nem teljesülő reménye mit sem változtat azon, hogy a létezés gyötrelem. A megváltás reménye nem valami, az élet látszatvilága mögött rejlő másik világra utal.⁵

A zsidó vallás nem teszi lehetővé a *feloldódást* a létben, ha a *magányt* persze oldja is: lényeges, meghatározó eleme a lét és a létezés távolságnak hangsúlyozása, a létező (az ember, az egzisztáló) hiányainak, tökéletlenségének, bűnös voltának állandó kiemelése, s nem áll rendelkezésére olyan

ményekkel, organizációkkal.” (Husserl, 1972. 329.) Tisztában vagyok vele, hogy Európának ez a husserli definíciója sokak szemében problematikus: mintha rasszista felhangjai lennének. Jacques Derrida hívta fel a figyelmünket erre *A szellemről* című előadásában. (Derrida, 1995. 83-84.) Távrolról sem vagyok azonban biztos benne, hogy Derrida jól látja ezt. Husserl nem vérségi, hanem életforma alapon „zárja ki” Európából az említett csoportokat. Ha ezt sem tesszük, akkor nagyon nehéz lesz bámit is kezdeni a „nyugati kultúra”, az „európai kultúra” fogalmával. Mondjuk ki: ez a kultúra eredetében igenis a fehér ember kultúrája, amelybe – s ezzel az állítással elhatárolódhatunk a rasszizmustól – természetesen faji hovatartozásától függetlenül bárki integrálódhat. De európainak tekintetjük-e a pakisztáni apát, aki megölte lányát csakis azért, mert az állítólag szeretkezett egy fiatalemberrel, ha ez a pakisztáni család történetesen a londoni East Enden él? A történetet Salman Rushdie írja le *Szégény* című regényében, s ha azt Rushdie kommentárjával együtt idézném – másutt megtettem –, még mélyebben beleláthatnánk a probléma bonyodalmaiba.

⁵ Két megjegyzés: 1. Nem vitatom, hogy a zsidó kultúra tragikus volta távolról sem olyan egyértelmű, mint a korai görög kultúráé. Amint már mondtam, a zsidók-

technika, de még olyan gondolati konstrukció sem – nem is szeretne ilyenre szert tenni –, melynek segítségével a létező, ő maga, a léttel azonossá lehetne. Sibony: „Minden, ami van, találkozik a lét *hiányával*... [A zsidók] kezdettől fogva szembesültek a lét és a létező közötti szakadékkal...” (146).⁶ „A Biblia szerint – írja Sibony – ügyeltek arra, hogy kizárják a közeledést ember és Isten között, vagyis inkább aközött, ami van – legyen bár próféta – és maga a *létezés* között.” (42).⁷

A lét, az eredet kérdésének felvetése és megválaszolása mind a három monoteista vallás alapját alkotja, melyet ha a kultuszok különbsége elfedett is, „azért egyszerű s radikális kiindulási pont: ha Isten, akit szolgálunk, nem kevesebb, mint *a lét* (mivel kezdete ‘mindannak, ami van’, s forrása és ösztönzője mindannak, ami *lehet*), világos, hogy ilyen eredetű képeket az ember csak tökéletlen *lehet*”. (12.) A zsidók makacsul ragaszkodnak a maguk tökéletes tökéletlenségéhez. Számukra az ontológiai differencia, lét és létező radikális mássága

nál mindig jelen van a megváltás reménye. Arthur Herzberg írja: „A zsidó történelem nem valami örökké azonosnak megmaradó görög tragédia, valami emberi taposómalom, melyből az ember nem lelhet kiutat. A zsidó hit középpontjában az a meggyőződés áll, hogy az ‘idők végezetén’ ott lesznek a zsidók, hogy megéjjék azokat a csodálatos történeteket és csodákat, melyek a Messiás eljövetelkor bekövetkeznek. A megváltás reménye teszi lehetővé a zsidók számára, hogy bátran végigjárják az útjukat.” (Herzberg – Hirt-Manheimer, 2000. 31.) A megváltás örök reménye azonban távolról sem azonos a keresztyén tudattal, hogy Jézus Krisztus kereszthalálával megváltott bennünket bűneinktől. 2. Az itt következő gondolatok Daniel Sibony *A három monoteista vallás. Zsidók, keresztények és muzulmánok eredetük és sorsuk tükrében* című könyvének olvasása közben alakultak ki bennem (Sibony, 2002). Sokat tanultam ebből a könyvből, bár sok tekintetben másképpen látok, mint a szerző.

⁶ A heideggeri terminológia nem véletlen, Sibony, jóllehet alapjában véve pszichoanalitikus zsargonban ír, sokat hivatkozik Heideggerre is.

⁷ Aki a Sibony által is hivatkozott Isaac Bashevis Singer regényeit olvasta, nagyon mélyen átérzi, miről van szó.

kiküszöbölhetetlen. A Könyvben a lét beszélni kezdett, de nem azért, hogy miután létezővé tette, kibocsátotta önmagából, képére és hasonlatosságára megteremtette az embernek nevezett létezőt, azután ismét magához is ölelje. Hanem hogy nap mint nap, néha katasztrófák sorozatán keresztül figyelmeztesse: bárhogy igyekezzék is, hiánnyal küszködő véges létező marad. „Az asszonynak monda: Felette igen megsokasítom viselősséged fájdalmait, fájdalommal szülsz magzatokat; és epekedel a te férjed után, ő pedig uralkodik terajtad. Az embernek pedig monda: [...] Átkozott legyjen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban. Töviset és bogácskórót teremjen tenéked; s egyed a mezőnek fűvét. Orczád verítékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te és ismét porrá leszesz.” (1Móz. 3. 16–19.)

IRODALOM

- Derrida, Jacques (1995): *A szellemről, Heidegger és a kérdés.* (ford. Angyalosi Gergely és Babarczy Eszter) Osiris–Gondolat, Budapest
- Herzberg, Arthur – Hirt-Manheimer, Aron (2000): *Wer ist Jude? Wesen und Prägung eines Volkes* (übersetzt von Udo Rennert). Carl Hanser Verlag, München–Wien
- Husserl, Edmund (1972): Az európai emberiség válsága és a filozófia. in: Husserl, Edmund: *Válogatott*

Véglegesnek hangzik az ítélet. A Messiás örökkön örökké vágyott, de soha el nem jövő. Vagy, ahogy Singer nagy regényének, *A Moszkat családnak* fiatal hőse mondja – nem véletlenül a holokausztot megelőző pillanatban – a regény utolsó mondatában: „A Megváltó a halál.”

A zsidó vallás sajátossága tehát, hogy a lét megmutatkozott, személyessé vált.⁸

⁸ Ami azonban nem egyenlő még azzal, hogy akárcsak az európai metafizika, a zsidó vallás is kezdettől fogva a legfőbb, mindent átfogó, abszolút létezőnek tekintené a létet. Sibonynál például a beszélő lét nem lesz létezővé, megmarad létnek. Miért ne beszélhetne az, aki-ami nincs. Kötelező-e karteziánus módra azt gondolni, hogy „Beszélek, tehát vagyok”? Létező-e a zsidó Isten attól, hogy beszél?

Kulcsszavak: *Európa, filozófia, európai kultúra, természet feletti uralom, görögység, zsidóság, monoteista vallások*

tanulmányai. (ford. Baránszky Jób László) Gondolat, Budapest

Pascal, Blaise (1978): *Gondolatok* (ford. Pődör László) Gondolat, Budapest

Scheler, Max (1980): Probleme einer Soziologie des Wissens. in: Scheler, Max: *Die Wissensformen und die Gesellschaft.* Bern–München

Sibony, Daniel (2002). *A három monoteista vallás. Zsidók, keresztények és muizulmánok eredetük és sorsuk tükrében.* Múlt és Jövő, Budapest

DEMOKRÁCIA ÉS LOGIKA

Fehér Márta

a filozófiai tudományok doktora, egyetemi tanár, BME
feherm@phil.philos.bme.hu

Az európai mentalitás egyik legfontosabb jellemzője az argumentatív racionalitás, amelynek legkorábbi formája kétségkívül az antik görög polisz-társadalmakban bukkan fel az i. e. 6–5. században. Rövidesen az érvelés technikája, algoritmusa: a logika is megjelenik, s már Arisztotelész *Analitiká*-jában és a megarai iskola filozófusainak írásaiban explicit alakot ölt. A pythagoreus matematika és azután az Euklidész-féle csodálatos szintézis, az *Elemek* pedig arról tanúskodik, hogy a logika eszközeivel a matematika *bizonyító* tudománnyá vált. Korábban és a kortárs egyiptomi és babiloni matematika ugyanis nem volt más (és nem is vált mássá), mint egy, a gyakorlatban igen jól használható eredményeket nyújtó számítási technika, olyan ügyes fogások, eljárások gyűjteménye, amelyet a *hagyomány* és a nagy elődök tekintélye szentesített, és a gyakorlati alkalmazásban való *beválás* hagyott helyben és tartott fenn.

A matematikatörténészek egészen a 20. század közepéig nem látták magyarázatra érdemesnek azt a kérdést, hogy vajon miért e feltűnő eltérés a görög és a többi kortárs kultúra matematikájának *jellege* között. Szabó Árpád (1969) próbál először utánajárni annak, hogy hogyan vált a görög matematika bizonyító tudománnyá. Világhírű és nagy viták sorát kiváltó könyvében az *Anfänge der griechischen Mathematik*-ban (1969) amellet a tétel mellett hoz fel érveket, hogy a pythagoreus iskolában a négyzet oldala és átlója összemérhetetlenségének (a $\sqrt{2}$ irracionálisának) megmutatására felhasznált

reductio ad absurdum típusú indirekt bizonyítási módszer az eleai filozófusoktól, főképpen az iskolaalapító Panmenidész-től származik. Más szóval (és persze, igen leegyszerűsítve), hogy a matematikát a filozófia tette bizonyító tudománnyá, a matematikusok a filozófusok példáját követték az indirekt bizonyítás alkalmazásában.¹ Szabó Árpád fő vitapartnere, Wilbur Knorr *On the Early History of Axiomatics* (1981) című tanulmányában azt írja: „Mindeddig amellet érveltem, hogy Szabó hipotézise az eleátáknak [a matematikára gyakorolt] hatásáról nem meggyőző, ám nem kínáltam fel eddig ehelyett egy másikat. Mert, ha igaza is lenne, Szabó csupán hátrább tolja a kérdést. Ugyanis továbbra is kérdés, miért hatolt be a racionális, deduktív módszer a korai természetfilozófiába. Nem megoldás azt állítani, hogy a dialektika szolgáltatta a logikai modellt a matematika számára, vagy megfordítva, a matematika szolgált modelliként a dialektika számára. Továbbra is fennmarad az ennél alapvetőbb probléma; hogy egyáltalán hogyan kerültek elfogadásra a deduktív módszerek, mint az intellektuális vizsgálódás helyes módjai. Úgy hiszem, hogy e kérdésre a választ a 6–5. századi Görögország tágabb kulturális kontextusában kell keresnünk. A

¹ Ez az, amit legfőképpen vitathatónak tartanak a matematikatörténészek. Legtöbben úgy vélik: éppen fordítva, a matematika szolgáltatta a példát a filozófiának és hozta létre a logikát mint eszközt (*organon*). A logikatörténész Kneale-ék óvatosabban fogalmaznak: „Valószínűnek látszik – írják –, hogy a bizonyítás fogalma először a geometriához kapcsolódva vonta magára a figyelmet.” (Kneale – Kneale 1978, 14.)

politikai, gazdasági és szociális környezet akkoriban olyan volt, hogy bátorította az individuális önkifejezést és így felvetette az ellentétes vélekedések és eljárások közötti döntés problémáját. Az ezzel járó intellektuális klíma kritikai szellemű volt, gyakran túlságosan is, mint az eleáták, a szofisták és a szkeptikusok esetében. Ez a környezet arra sarkallt minden gondolkodót, köztük a matematikusokat is, hogy felülvizsgálják alapfeltevéseik koherenciáját. A dialektikában a tudás alapjai váltak a központi kérdéssé. [...] Ugyanazon intellektuális klímában a matematika és a filozófia párhuzamosan fejlődtek.”²

Korábban Olof Gigon fogalmazott meg egy hasonló sejtést a *Der Ursprung der griechischen Philosophie von Hesiod bis Parmenides* (1968) című könyvében, ahol ezt írja: „Parmenidész eljárása az igazsághoz való eljutásra az egyéb lehetőségek kizárásával (ahogyan később [tanköteményében] 28B8,6-ban egy tételt az ellentétének megcáfolásával bizonyít), előfeltételezi, hogy Parmenidész már ismeri a bizonyításnak egy bizonyos formális módszerét, mielőtt hozzáfog a Létező bizonyításához. Ekkor azonban felmerül a kérdés, honnan ered ez a módszer? Nehéz lenne ezt az ión kozmológiában vagy a pythagoreus tanításban keresni. Kellő óvatossággal hadd jegyezzük meg, hogy a bizonyításnak egy ilyen technikája legkönnyebben a *politikai és a bírósági érvelések világában*, az úgynevezett törvényszéki retorikában fejlődhetett ki. Egy felderítetlen tényállásra vagy ismeretlen elkövetőre vonatkozó ügyvédi kérdések vezethettek kétségkívül a leginkább az olyan bizonyítási módszerekhez, amelyeket azután Parmenidész más tárgyra vitt át. Azt tudjuk, hogy Parmenidész korában Szicíliaiban kialakul a törvényszéki retorika. Hiányoznak viszont

annak az útnak a bizonyítékai, amely a szicíliai retorikától a parmenidészi 'igazság útja'-hoz átvezet. Ezért azután ez csupán egy habozva előterjesztett hipotézis marad.” (Gigon, 1968, 251. kiemelés F. M.) Figyelemre méltó azonkívül, mint erre Gigon rámutat, hogy Parmenidész tanköteményében az „igazság útja” egyben a meggyőzés, a „rábeszélés útja” is, *Aletheia* (az igazság istennőjének) kísérője a tanköteményben *Peitho*, aki a korábbi mitológus hagyomány szerint *Aphrodité* szolgája volt. „És, ha itt az igazság kíséretében jelenik meg, akkor Parmenidész nyilván azt akarja mondani, hogy egyedül az igazság bizonyítható *meggyőzően*. A rábeszélés pedig éppen az ügyvédek célja a bíróság előtt.” (Gigon, 1968, 252.)

Knorr és Gigon nyomán úgy látom, ez lenne az alátámasztásra (vagy megcáfolásra) váró hipotézis. Az tehát, hogy az 5. századi görög (pontosabban: az athéni) társadalomnak, a kortárs babiloni vagy egyiptomi társadalométól eltérő *szerkezetében* kell keresnünk a választ. Nem valószínű ugyanis, hogy pusztá véletlen egybeesés van az athéni *alkotmányos demokrácia* kialakulásának, megszilárdulásának és a bizonyítási igénynek az i.e. 5. században (a szicíliai görög kolóniában, Eleában) való megjelenése között. A kortárs magaskultúrák rendezett, viszonylag stabil hierarchikus társadalmak voltak, amelyekben az álláspontok közötti döntési eljárás a hierarchikus szerkezettel adva volt. Valamely állítás elfogadásának/elfogadtatásának, a vitákban való döntés joga és kötelessége a ranglétrán elfoglalt hellyel meg volt határozva. A matematikai állítások (feladatok helyes megoldásainak) elfogadását pedig a (gyakorlatban való) *beválás* és a *tradíció biztosította*. A nem-hierarchikus, demokratikus (azaz: csak kétszintű megosztást tartalmazó, szabad és nem-szabad emberekre oszló) társadalmakban azonban, ahol (elvileg) egyenrangú (szabad) emberek között merülnek fel nézeteltérések, találni

² Knorr (1981) 178–179. Sajnos Knorr csak előterjeszti ezt a hipotézist 1981-es írása végén, de nem fejt ki bővebben, nem próbálja alátámasztani, ellenőrizni.

kell valamilyen döntési eljárást a vita befejezésére, hiszen itt nincs olyan „szent” vagy magas rangú személy (vagy testület), akinek (vagy aminek) privilégiuma lenne az igazság kinyilatkoztatása. Ez persze lehet párviadal, istenítelet vagy másféle, a törzsi társadalmaknál elfogadott, az antropológusok által leírt eljárás. A Periklész kori Athénban azonban már túl vannak ezeken a lehetőségeken. Ahogyan az Arisztotelésznek tulajdonított (de valószínűleg nem tőle, hanem valamelyik tanítványától származó, kb. i. e. 330-ban íródott »Vö. Rhodes (1984) *Introduction*») *Az athéni állam* című könyvben olvasható, már a 6. században a Szolón-féle alkotmány bevezeti az esküdszék intézményét, és biztosítja mindenkinek a jogot arra, hogy ügyében az esküdtek testületéhez forduljon, „mert ha a nép ura a szavazatnak, akkor a nép ura az államnak”. (Rhodes [1984] 50.) A közügyek intézésében, a köztisztviseltekben való részvétel pedig erkölcsileg kötelező, sőt Periklész korában napidíjjal támogatott tevékenység volt. Az *athéni állam* szerzője áttekinti az alkotmány történetét is, és beszámol arról, hogy államalakult ki a törvényszék (a bíróság: *thesmothetesim*). Míg ugyanis korábban egy bizonyos testület teljhatalmúlag szabhatott ki bármilyen (pénz-, börtön- és halál-) büntetéseket, Periklész idején ezt a jogot az esküdszéknek adták, s ők jutottak vita után döntésre, melyet azután urnákba dobott szavazataikkal fejeztek ki. Az esküdteket kellett meggyőzni, rábeszélni, döntésre juttatni (ami a korai fázisban csupán ékesszólással, retorikai fogásokkal, érzelmi és esztétikai hatás bevetésével történt). Ez tehát egymásnak ellentmondó, ellentétes felek közötti döntést, *igen* vagy *nem* szavazat meghozatalát

jelentette. El kellett választani a politikailag (vagy jogilag) helyeset a helytelentől, a (ténylegesen) igazat a hamistól,³ *meg kellett szüntetni az ellentmondást*, úgy, hogy az egyik oldalt eliminálhatóvá teszik. A legegyszerűbb az ellenfél állításának cáfolása, hamisnak minősítése: vagy oly módon, hogy megmutatják: ellentétes a *közszelfogással*, vagy pedig úgy, hogy azt mutatják meg, hogy az ellenfél állításának elfogadása (újabb) ellentmondásra (bajba, döntésképtelenségbe) vezet. Ez utóbbi az *indirekt bizonyítás*. Az igazság persze nem mindig meggyőző is, és ami meggyőző, nem mindig igaz is. Arisztotelész ezért is nevezi a maga szigorú, demonstratív bizonyítási módokra vonatkozó logikáját „analitiká”-nak, hogy megkülönböztesse azt a „dialektiká”-tól, a vitatkozás, a meggyőzés tudományától, amelyre Plátón dialógusai nyújtanak számos példát. A meggyőzés különböző módjai közötti distinkcióra hívja fel a figyelmet Benedek András (2003) a platóni és a szofista hagyomány megkülönböztetésével: „A tudás Platonra hivatkozó ismeretelméleti hagyományával kezdetektől fogva kultúraalkotó tényezőként szembesül a meggyőzés, az álláspont érvényre/uralomra juttatásának a szofistákig visszanyúló tradíciója. [...] Valóban szembetűnő – írja Benedek –, hogy a szofista pozíciókra, mint a meggyőződések kialakításának intézményesült formáira történetileg is jellemző, hogy a tudás és bizonyosság más formáira építenek, mint a platóni nyelvhasználat jogi és társadalmi szféráiban intézményesülő humán és közösségi jellegű tudás forrásaira: a *másoktól*, a másokkal való interakcióban intézményes keretek között szerzett ismeretekre, nézetekre, egyezményesen, vitában, formális

³ Az *athéni állam* 42. fejezetében pl. részletes rendelkezést találunk arról, hogy a fiúkat 18 éves korukban fel kell venni a városállam polgárai közé. Ehhez meg kell vizsgálni, hogy a megfelelő korban vannak-e és, hogy mindkét szülőjük szabad polgár-e. Ezt egy bizottság vizsgálja meg. S ha valakit mint nem szabadot elutasítanak, joga van az esküdszékhez fordulni. A

polgárok soraikból öt személyt választanak, akik kivizsgálják a helyzetet. Ha igaz a vád, akkor az állam eladja őt rabszolgának, ám ha megnyeri az ügyét, polgárként nyilvántartásba veszik (vö. Arisztotelész 1998, 37.). Itt nyilvánvalóan bizonyítási eljárásról van szó, amelyben vád és védelem álláspontja között kell dönteni, az *igazságot* kell kideríteni nyilvános *vitában*.

eljárásokban kialakított álláspontokra. Így inkább ehhez a tradícióhoz kötődik a jogi értelemben vett 'bizonyíték', 'tanúságtétel' és indoklás". (Benedek, 2003. 159.)

A görög (főképpen az athéni) demokrácia politikai és jogi gyakorlatában azért is jelenik meg az argumentáció, mert (elvileg) egyenrangú és tipikusan ellenérdekű felek között kell döntenet, azaz ellentétes (logikailag ellentmondó), egymást kizáró álláspontok között. A görögöknek sikerül ritualizálniuk a politikai és jogi álláspont érvényre juttatásáért folyó küzdelmet. A párharcból párbeszédet csinálnak, s az érvelés tipikusan *dialogus* formát ölt, amelynek ugyanúgy szabályai vannak, mint a homéroszi időkben a „lovagias” párharcnak. De a párbeszéd, az argumentáció most már az *igazságért*, nem (vagy nem pusztán) a hatalomért folyik. Michel Foucault (1998) Gignonhoz hasonlóan a görög (athéni) törvénykezési és jogi intézményrendszer kialakulásával hozza összefüggésbe a bizonyítás és meggyőzés technikáinak megjelenését. Mint írja: „Az *Oidipusz király* egyfajta összegzését nyújtja a görög jogtörténetnek. [...] A görög demokrácia térhódításának egyik leglényegesebb mozzanatát láthatjuk itt dramatizált módon összefoglalva: annak a folyamatnak a történetét, amelyben a nép megkaparintja az ítélezés és az igazság kimondásának jogát, és mindezt azok ellen fordíthatja, akik korábban rendelkeztek vele. A görög demokráciának ez a jelentős fegyverténye, mely a tanúskodás joga révén szembeállította egymással az igazságot és a hatalmat, egy hosszú folyamat eredményeként jött létre, s az egész V. században meghatározta Athén arculatát. Az a jog, hogy egy hatalom nélküli igazságra lehetett hivatkozni egy igazság nélküli hatalom ellenében, egy sor kulturális forma kialakulását tette lehetővé, melyek a görög társadalomban alapvető fontosságra tettek szert. Elsősorban kidolgozták a bizonyítás és igazolás racionálisnak nevezhető

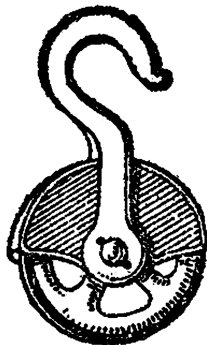
formáit, melyek megszabták, hogyan, milyen feltételek mellett, miféle megfigyelési módszerekkel és milyen szabályok alkalmazásával juthatunk igaz belátásokhoz.” (Foucault, 1998, 44.)

Nincs módomban arra, hogy végigkövessem a népgyűléseken folyó politikai és a törvényszékeken folyó jogi vitákban felhasznált korai egyszerű indirekt cáfolási eljárástól Eukleidész axiomatikus deduktív bizonyítási módszeréig vezető utat. Azt az utat, ami valamilyen állításnak a következményei révén való cáfolásától a szóban forgó állításnak más, már elfogadott *tételekből való levezetése* útján való (direkt) bizonyításáig, a tulajdonképpeni deduktív módszer kialakulásáig vezet.

Később azután már ezt a döntési eljárást nemcsak a törvényszékeken, hanem a lakomákon, a barátokkal és tanítványokkal folytatott beszélgetésekben is alkalmazzák a nézeteltérések felmerülésekor (ahogyan ezt a platóni dialógusokban is látjuk), vagyis: amikor az „eleáta módszer” megjelenik a közügyek intézésének szféráján kívül is. Természeti-filozófiai, metafizikai illetve matematikai problémákra való kiterjeszhetőségéhez, úgy gondolom, nagyban hozzájárulhatott, hogy az eljárás eleve univerzális érvényre tartott igényt: a népgyűlésben, a politikai és törvényszéki eljárásokban való alkalmazásra szolgált. Az állítások vitákban való *bizonyításának* (cáfolásának) módszere *minden értelmes ember*, minden szabad athéni polgár (nem szolga, nem idegen barbár) által *intézményesen kötelezően* elfogadandó volt. Sőt egy idő után éppen a módszer (a logikai bizonyítási eljárás) alkalmazása és eredményének elfogadása *definiálta az értelmes embert* (a szabad athéni polgárt), a *zoon politikon*, a *racionális* állatot. Ettől kezdve a görögség nagy találmánya a *logikai kényszer* helyettesíti az igazság megtalálásában a fizikai (fegyveres vagy direkt politikai) kényszert az athéniak örökösainél, a későbbi európai típusú demokráciáknban.

IRODALOM

- Arisztotelész (1998): Az athéni állam. In: Németh Gy. (szerk., jegyz. és utószó) *Államéletrajzok*. Osiris, Budapest
- Benedek András (2003): Tudás és normativitás. Világosság, 1–2.
- Foucault, Michel (1998): *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Latin Betűk, Debrecen
- Gigon, Olof (1968): *Der Ursprung der griechischen Philosophie*. Schwabe, Basel
- Kneale, William – Kneale, Martha (1987): *A logika fejlődése*. Gondolat, Budapest
- Knorr, Wilbur (1981): On the Early History of Axiomatics: The Interaction of Mathematics and Philosophy in Greek Antiquity. In: Hintikka, Jaakko – Gruender, C. David – Agazzi, Evandro (eds.): *Theory Change: Ancient Axiomatics and Galileo's Methodology*. Reidel Publ. Co.
- Rhodes, P. J. (ed.) (1984): *Aristotle: The Athenian Constitution*. London
- Szabó Árpád (1969): *Anfänge der griechischen Mathematik*. Budapest–München–Wien

DANTE ÉS AZ EURÓPAI HAGYOMÁNY

Kelemen János

a filozófiai tudományok doktora, egyetemi tanár, ELTE

jim218@axelero.hu

Ha Európát valóban sajátos történeti és szellemi entitásnak, egy évszázadokon átívelő hagyomány letéteményesének foghatjuk fel, akkor aligha kétséges, hogy a kéteurós érme olasz változatán látható arckép ennek az entitásnak egyik meghatározó jelképe. Dante Alighieri lenyűgöző költői és gondolkodói alkotása egyike annak a néhány nagy és emblematisz műnek, melyet „mi, európaiak” magunkkal vinnénk – ahogy mondani szokás – egy lakatlan szigetre is, s melyet európai örökségünk részeként mindenképpen magunkkal viszünk a harmadik évezredbe.

Az alábbiakban Dante „európaiságáról” szeretnék néhány észrevételt tenni. Joggal látjuk-e benne az „európai”? Költészetében és filozófiájában milyen nyomai vannak annak, amit manapság oly sajátos értékhangsúllyal nevezünk „európainak”?

Az *Isteni színjáték*-ot lapozgatva négyszer bukkanunk az „Európa” szóra, első látásra jobbra földrajzi értelemben. Bevezetőül érdemes a négy előfordulás közül a két igazán érdekeset megemlíteni. Az elsőnek a helye Justinianus császár beszéde a *Paradicsom* VI. énekében, melyről érdemes tudnunk, hogy a legterjedelmesebb azok közül a beszédek közül, melyeket Dante az *Isteni színjáték* valamely egyedi szereplőjének a szájába ad:

Mióta Konstantinus szembevitte
a Nappal a sast, mely Laviniának
férjét hajdan a Nap útján követte:
száz s még száz évig Isten madarának
ott kelle lengni Európa szélén,
a hegyek mellett, hol bölcsője támadt.

S azóta, a szent szárnyak árnya védvén,
világ kormányja kézrül-kézre kél-száll,
míg végre, váltakozva, elnyerém én.

(*Paradicsom*, VI. 1–6.,
Dante 1962c. DÖM, 841.)

A másik érdekes szöveghely, ahol az „Európa” szó előfordul, egy olyan élmény leírását tartalmazza, amilyenről manapság az úrhajósok tudnának beszámolni. Dante a Kristály-égből tekint a Földre, s az alábbi fantasztikus látvány tárul szeme elé:

S láttam Cadixon *túl*, mely tájra szédült
bolond Ulysses; és *innen* a partot,
melynek Európa édes terheként ült.
És még több látványt is elémbe tartott
földünk kis kertje; de lábam alatt már
a Nap több mint egy csillagnyit kanyargott.

(*Paradicsom*, XVII. 79–87.
Dante 1962c. DÖM, 929.)

A két idézet Keleten és Nyugaton – Konstantinápolytól az Atlanti-óceánig – pontosan kijelöli Európa földrajzi határait. A földrajzi megjelölésen túl azonban fontos többlet-jelentésük is van. A nyugati határ az a vonal, melyen Odüsszeusz – a történet dantei változatában – vesztébe rohanva vakmerőn túllépett. Az előbb idézett helyen, a *Pokol* XXVI. énekét követően, másodszer esik szó Odüsszeusz utolsó utazásáról, ami még inkább megerősíti, hogy a költemény egész konstrukciója és mondanivalója szempontjából mekkora jelentősége van a homéroszi történetnek, pontosabban a történet

Isteni színjáték beli újraértelmezésének. A korábbi énekkel való kapcsolatot az is jelzi, hogy a költő mindkét esetben ugyanazt a jelzõt alkalmazza Odüsszeuszra (itt: „bolond Ulysses”; amott: „és az evezõket / bolond repülés szányaivá tettük” – *Pokol*, XXVI. 124–125.). Emeljük még ki, hogy pontosan ezen a helyen, ahol Odüsszeusz alakja újra felbukkan, idéződik fel a kontinens nevét magyarázó mítosz: Európa elrablásának története. Nem gondolhatunk másra, mint arra, hogy Európa fogalma és Odüsszeusz kalandos utazása valamilyen alapvetõ értelemben összetartozik. Mindezzel ellentétben a keleti határ kijelölésekor Dante nem mítikus emlékekre, hanem egy pontos történeti eseményre hivatkozik: Nagy Konstantin tettét idézi, aki Bizáncot tette meg a birodalom fõvárosának. Európa ebben az esetben a maga történetével azonosul, s ez – mint a késõbbieken is hangsúlyoznunk kell – nem más, mint Róma története.

A mondottak pontos jelentését körültekintõen kell mérlegelni, hiszen nem téveszthetjük szem elõl, hogy Dante, a középkor és a kereszténység legnagyobb költõje, a több ezer éves európai történelem sok más nagy szelleméhez hasonlóan legfõljobb homályosan lehetett tudatában annak, hogy egy sajátos „európai” hagyománynak az építõmestere, s még kevésbé volt ilyesmi a szándékában. Az *Isteni színjáték*-ban ábrázolt világ teljesen monolit: a föld és a túlvilág a maga három tartományával, a Pokollal, a Purgatóriummal és a Paradicsommal, egyetlen kozmikus rendet alkot, mely egyetlen intellektuális és morális rendet határoz meg. Ennek egyetemes rendezõelve pedig nem más, mint a jó és a rossz, a keresztény és a nem-keresztény (a megkereszteltek és nem megkereszteltek) szigorú dichotómiája.

Dante, kortársaihoz hasonlóan, földrajzi értelemben is alig látott túl Európán, hogy legalább ezzel meg tudja különböztetni a maga világot a földkerekség más tájaitól. Elképzelése

szerint a földgömb déli felét az óceán tölti ki, melybõl – éppen a Jeruzsálemmel ellentétes ponton – a Purgatórium hegye emelkedik ki, míg az északi félgömbön egyetlen szárazföld van, mely Európa, Afrika és Ázsia akkor ismert részeit foglalja magában. Az ismert világ határain Herkules oszlopai állnak, melyeken túllépni – ahogyan Odüsszeusz tragikus végû utazása is figyelmeztet erre – halálos bûn.

Másfelõl persze vitathatatlan, hogy Dante abszolút módon részese egy hagyománynak, s a hagyományhoz való tartozásának teljes mértékben tudatában van. Költõi, filozófiai és politikai munkái arról tanúskodnak, hogy a középkor emberében sohasem hunyt ki a saját világa és a görög-római világ közötti kontinuitás tudata. Az elõbb idézett szöveg-helyeken túl már a *Pokol* egyik elsõ éneke is sokat elárul ebbõl. A pokol tornácán (a IV. ének híres és megdöbbentõ jelenetében) Dante a „költõk legmagasabbjával”, Homérosszal találkozik, akinek a társaságában ott találja Horatiust, Ovidiust és Lukánuszt. S persze Vergiliust, aki már korábban kísérõjéül szegõdött, hogy végigvezesse a Poklon és a Purgatóriumon. A jelenet csúcspontján az ókor nagyjai maguk közé fogadják a költõt:

Most egymással pár szót beszélgetének
– mesterem nyájasan mosolygott ekköz –
s nyájasan fordultak felém

a vének.

És megisztelni engem minden eszközt
megragadtak, maguk közé bevéve,
hogy hatodik lettem ily szellemek közt.”

(*Pokol*, IV. 100–103.

Dante 1962c. DÖM, 565.)

Nem lehet kétséges: az ötökhöz való csatlakozását leírva Dante mintegy programszerûen nyilvánítja ki, hogy az antik hagyomány embematikus alakjait példaképül és követendõ mércéül választja (ahogyan ezt más helyen, Vergiliushoz szólva, nyíltan ki is mondja: „Mesterem, mintaképem vagy te nékem”).

– *Pokol*, I. 85.). Nem kevésbé nyilvánvaló, s az epizódban ez a megdöbbentő, hogy nem a régi nagyok szerény követőjének, hanem közējük valónak, velük egyenrangúnak tünteti fel magát: hatodiknak a legnagyobb szellemek közt, akik nyájas társalgásukkal minden módon megtisztelik őt. A költői öntudatnak ez a leplezetlen kinyilvánítása abszolút újdonság: annak a világnak – a „mi Európánknak” – előlegezése, melyben a görög (Dante megvallott vétké) főbűnből kimondatlanul is bocsánatos bűnné (öntudattá, büszkeséggé) válik, s melynek hősei a szabadon cselekvő és gondolkodó, büszke és öntudatos individuumok. Fontosabb és egyértelműbb azonban a pokol tomácán folytatott társalgás első jelentése, vagyis az, hogy a költő elkötelezi magát az antik hagyomány iránt. További hangsúlyt ad ennek, hogy a jelenet végén Dante egy kevésbé költői névsorolvasás során számos más antik figurát említ, akiknek – mint olvashatjuk – oly nagy a híre, hogy:

[...] most is büszkén mondom: láttam őket!
(*Pokol*, IV. 120.
Dante 1962c. DÖM, 566.)

Az ányak között Aeneastól és Hektortól kezdve a Tarquiniust elűző Brutusig és Caesarig keverten szerepelnek mítikus hősök és valóságos történeti személyek, nem beszélve a filozófia, a költészet és a tudomány számos kiemelkedő alakjáról, mint például Arisztotelészről (a „Tudók vezérééről”), akit a „Bölcselő Család” körében mindenki csodál:

Mind őt csodálák, mind csak őt dicsérik;
láttam közöttük Plátont, Szókratészt,
kik többieknél közelebb kísérek.
(*Pokol*, IV. 133-135.
Dante 1962c. uo.)

A görög és római nevek között arabokat is találunk: Szaladint, Avicennát és Averroést, ami – a mű sok más részlete mellett – Dante európaiságának a kérdését a moszlim világhoz

való viszonya szempontjából is felveti. Nem hagyhatjuk számításán kívül, hogy a pokol tornácának sajátos strukturális funkciója van az *Isteni színjáték*-ban, mivel Danténak helyet kell találnia a túlvilágon a történelem és a kultúra meg nem keresztezett nagy alakjainak. Az idézett névsort mindazonáltal joggal hozhatjuk fel annak további bizonyítékként, hogy a költő mintegy programszerűen szólít fel minket az antik tradíció elfogadására. Ez persze komoly mértékben *kulturális* (filozófiai és irodalmi) elkötelezettség. Mégis joggal állíthatjuk, hogy a görög-római világgal való kontinuitás vállalásának elsődlegesen politikai és – mondjuk így – történetfilozófiai jelentősége van. S ezen a ponton kell még egyszer visszatérnünk Justinianus beszédéhez.

A beszéd jelentőségét terjedelme is mutatja. Mint említettem, az *Isteni színjáték* szereplői által elmondott beszédek közül ez a leghosszabb, 142 sorával kitölt egy teljes éneket. Tartalma nagyrészt abból áll, hogy Justinianus elmondja Róma történetét Aeneastól Nagy Károlyig. Már ebből a rövid összefoglalásból is kiderül három nagyon fontos mozzanat: hogy a történetnek részét alkotják a mítikus kezdetek; hogy a bizánci császár maga is rómaiként beszél; s hogy Nagy Károly birodalomalapítása még mindig Róma történetének része (ami csakis azt jelentheti, hogy Nagy Károly császárrá koronázása Dante szemében a birodalom valóságos újraalapításának számít). Tegyük hozzá ehhez egy negyedik mozzanatot: az üdvtörténetit. Krisztus születése – mint szintén Justinianus beszéde sugallja – nem véletlenül esik a római történelem idejére, ezen belül is Augustus korára:

S ideje kelvén, hogy az ég derítse
békéjét a világra: ím, cezárok
vették Róma kegyéből kezeikbe.

(*Paradicsom*, VI. 55-57.
Dante 1962c. DÖM, 842.)

Ráadásul, ahogyan a *Purgatórium* egyik helyén olvashatjuk, Krisztus nemcsak a római császárkorban születik, hanem – annak az erős sugalmazásnak az értelmében, melyet a földi Róma és az égi Jeruzsálem megfeleltetéséből szűrhetünk le – maga is *római, polgára* (cive) Rómának. „Ama Rómában fogsz lakni vélem – mondja Beatrice Danténak –, melynek polgára Krisztus, mindörökre!” („E sarai meco senza fine cive / di quella Roma onde Cristo è romano” – *Purgatórium*, XXXII. 107–108. Dante 1962c. DÖM, 814.)

Összetartozik tehát mítosz és történelem, Róma és Bizánc, Róma és a Német-római Szent Birodalom, végül pedig Róma történeti és üdvtörténeti szerepe.

A mondottaknál semmi sem világít rá jobban arra, hogy az antik világgal való kontinuitás a szó teljes értelmében *történeti* kontinuitás. De persze *politikai* is, hiszen Róma történetének a jelenig tartó (és a túlvilágon is folytatódó) megszakíthatatlansága adja a kulcsot a kor legfőbb világpolitikai kérdésének megoldásához, vagyis annak eldöntéséhez, hogy a császárság és a pápaság közti harcban melyik oldalon az igazság. A császárnak a pápától való függetlenségét, a világi főhatalom autonómiáját, vagyis azt, ami későbbi korokban az egyház és az állam szétválását, a modern Európa egyik alapvető aspirációját és vívmányát fogja jelenteni, a római örökség legitimálja.

Dante a császári oldalon áll, s tevékenyen kiveszi részét az Itáliába vonuló VII. Henrik melletti propaganda-hadjáratból. Ez a politikai állásfoglalás nem kis szerepet játszik az *Isteni színjáték* születésében. Szisztematikus kifejtésére és indoklására azonban a költő politikai filozófiai értekezésében, a *De monarchiában* kerül sor.

Utóbbi művében is hangsúlyos szerepet kap a római történelem, melyből levezethető a császár igényének legitimitása a világi főhatalom kizárólagos birtoklására. Az érvelés menetéből emeljünk ki egy témánk

szempontjából különösen érdekes passzust, melyben újabb – és számunkra egészen furcsa – összefüggésben esik szó Európáról. Dante három feleségét tartja számon Aeneasnak: a trójai Creusát, a karthágói Didót és az albai Laviniát, akik – miután a házasságok is nemesítenek – három földrész nemességét ajándékozzák a hősnek: Ázsiát, Afrikát és Európát. S íme a Laviniának szentelt kérdéses passzus: „E legutolsó felesége Itáliából, Európa legnemesebb vidékéről való volt. Így hát [...] ki az, aki még nincs meggyőződve arról, hogy a római nép atyja és következképpen maga a római nép a legnemesebb volt a földön?” (Dante 1962b. DÖM, 428.) Aeneas három földrészből táplálkozó nemessége, ezen belül Lavinia itáliai származása volt tehát az alapja annak, hogy a trójai hős leszármazottai jogosan szerezték meg az uralmat a világ fölött.

Nyilvánvaló, hogy a költő császárpártisága egy szélesebb értelemben vett univerzalizmus megnyilvánulása, melyet úgy is értelmezhetünk, mint maradiságot: a késő középkor új európai tendenciáival való szembezegüldést. Dante érzékelte és mélyen elítélte, hogy a császárság és a pápaság egyre anakronisztikusabb harcának hátterében egy új erő van születőben: a nemzetállam, mely egyelőre a gyűlölt francia királyok törekvéseiben volt megragadható. Mondhatnánk, hogy a modern Európa egyik vonását Dante nem értette meg. Tudnunk kell azonban, hogy a világi főhatalmat gyakorló világcsászárság ügye mellett elsősorban azért szállt síkra, mert benne látta az egyetemes béke egyetlen biztosítékát. Joggal mondja róla Babits (Cs. Szabó Lászlóval vitatkozva), hogy „inkább volt a világ békéjének és egységének vallásos hitű rajongója, semmint valamely állam vagy nép imperializmusának előharcosa”. (Babits, 1978. II. 702.) Univerzalizmusa nem uniformizáló és nem homogenizáló, hanem egységesítő természetű: így tehát nem anakronisztikus az európai egység gondolatának

a kifejeződését, más szóval Dante európai-ságának egyik aspektusát látnunk ebben. A második világháború előtti években Babits ezt így fogalmazza meg: „számunkra, kik ma az európai egység gondolatával küzdünk, különösen érdekes nyomon követni ennek az egységgondolatnak fokról fokra való hódítását e nagy középkori lélemben.” (Babits, é. n., 179.)

Azok között a kérdések között, melyekben Dante „európai terminusokban” vagy valamilyen európai perspektívában gondolkodik, feltétlenül említést érdemel a nyelv-probléma. *Az új élettel és az Isteni színjátékkal* a költő nyelvet teremtett, elméleti munkásságával pedig megvetette a nyelv történeti vizsgálatának alapjait, felfedezte Európa új, még csak születőben lévő nemzeti nyelveinek hatalmas civilizációs, kulturális és nem utolsósorban politikai jelentőségét. *De vulgari eloquentia* (Dante, 1962a) című retorikai-poétikai értekezése, melyben kifejti a nyelvre vonatkozó általános gondolatait, tipizálja Európa nyelveit, és leírja Itália dialektusait, befejezetlenül is a nyelvfilozófia történetének egyik fordulópontja.¹ Európa nyelveit Dante földrésznünk égtájai szerint három csoportba sorolja, s – ahogy ma mondanánk – egy-egy alapnyelvre vezeti őket vissza. Ezeket „akár jövevényekként érkeztek ide Európába, akár pedig mert itt születtek”, az emberek magukkal hozták. Az európai nyelvek sokasága azzal magyarázható – s ez nem más, mint a történeti-genetikus nyelvészet alaptételének felfedezése –, hogy „egy és ugyanazon nyelvből[...]különféle köznyelvek eredtek”, így például a Duna torkolatától a nyugati végéig elnyúló területen előbb egyetlen nyelv volt, amely azután „a szlávok, magyarok, teutonok, szászok, angolok és sok más nép révén különféle népi nyelvekre oszlott”. Az utóbbi megállapítást kommentálva, hogyan is kérhetnénk számon a magyar téves be-

sorolását. Annál figyelemreméltóbb viszont, hogy Dante megállapítja, és helytálló példák-
kal igazolja az Európa nyugati felét elfoglaló román nyelvek rokonságát. (vö. Dante 1962a. DÖM, 357., 358.)

Umbero Ecoval együtt elmondhatjuk,² hogy az az Európa, melyet magunkénak mondunk, a lakói által beszélt sokféle nyelv Európája, pontosan úgy, ahogyan a lakói által lakott városok Európája. Megváltozott formában, de ugyanazokat a nyelveket beszéljük, amelyekről már Danténak is tudomása volt (vagy amelyeken maga is írt vagy beszélt: az *Isteni színjáték* szövege egyedülálló módon ma is érthető szöveg!). S ugyanazokat a városokat lakjuk, bár annyiszor feldúlták és szétbombázták őket, melyeket Dante kortársai is laktak, s melyekben Dante is járt vagy járhatott volna (mi magunk ma is bejárhatjuk szeretett-gyűlölt Firenzéjének utcáit, ahová a száműzött annak idején annyira vágyott visszatérni).

Az eddigiekből a kellő óvatosság mellett levonható az a következtetés, hogy Danténak volt valamilyen Európa-tudata. Talán megvolt benne a csírája annak az Európá-eszmének, ami még ma is a miénk. Európán persze sok mindent lehet érteni. Érthetjük rajta – öntetszelgő módon – a racionális kutatás, a modernitás, a tolerancia, az emberi jogok, az erkölcsi autonómia, a szuverén nemzetállam bölcsőjét stb. S érthetjük rajta – önostorozó módon – a vallási és politikai türelmetlenség; az osztály-, a faji, a nemzeti, a grammatikai és az etnikai elnyomás; a totalitarizmus és a holokauszt szülőhelyét.

Ám Európa elsősorban mégiscsak az, aminek Dante is sejtette: saját mítikus és tényleges

² Eco érdekes megfontolása szerint földrésznünk elhivatottsága a soknyelvűség, ami azonban nem a soknyelvűség totális győzelmét jelenti, hanem azt, hogy „a soknyelvű emberek Európájának lakói” „úgy is megértik egymást, ha mindenki a saját nyelvén beszél”, mert megértik a szellemet és kulturális univerzumot, „melyet őseinek és hagyományának nyelvén minden beszélő kifejez”. (Eco, 1998. 331.)

¹ Dante nyelvfilozófiájáról részletesen: Kelemen, 2002.

története és e történet folytonosságának tudata a kezdetektől fogva. Az európaiak a maguk folytonosan átértelmezett mítoszainak és történeteinek hőseiben ismernek önmagukra: Szophoklész és Freud Oidipuszában; Homérosz, Dante és Joyce Odüsszeuszában; Dante pokolra vetett Brutusában és az újkori forradalmak zsarnok-gyilkos Brutusaiban.

Dante a görög hősbe önmagát vetítve, újraköltötte az Odüsszeusz-mítoszt, hogy figyelmeztesse kortársait: a csak önmagában bízó ész, melyet nem vezet az erény, szükségképpen hajótörést szenved. Mi viszont nem tudjuk Dante mítoszáat anélkül olvasni, hogy át ne értelmezzük, ahogyan ő is átértelmezte Homéroszét. „Lelkem szenvedélye: – mondja az ő Odüsszeusza – látni világot, emberek hibáját, s erényüket, s okúlni, mennyiféle (*Pokol*, XXVI. 97-99). Az idézett jelenetben olvashatjuk a hős híres, sokat idézett beszédét is, mellyel rávette társait a veszedelmes útra:

Gondoljatok az emberi erőre:

nem születettek tengni, mint az állat,
hanem tudni és haladni előre!

(*Pokol*, XXVI.118-120.

Dante 1962c. DÖM, 652.)

Tudjuk, ezzel az Odüsszeusz szájába adott retorikai remekművel a költő szándéka az volt, hogy illusztrálja az önmagukban

helyes elvekre hivatkozó, de másokat pusztításba vivő család beszéd erejét. Mégsem tudjuk a fenti sorokat nem „európai szemmel olvasni”, ahogyan fordításában Babits is tette.³ Nem tudjuk úgy olvasni őket, hogy ne kössük össze Odüsszeusz alakjával a Vivaldi testvérekét (Ugolinóét és Valdinóét), akik Dante életében, a XIII. század utolsó éveiben, a Gibraltáron túlra hajóztak, és onnan soha vissza nem tértek. A maga korában nagy visszhangot kiváltó kaland kétségtelenül az európai expanzió egyik első jele volt már. Vajon megsejtette ezt Dante? Vajon ez a sejtése fejeződik ki Odüsszeuszának szavaiban? Kérdésünkre Bruno Nardi, az egyik legnagyobb Dante-kutató igennel válaszol: szerinte Dante „felfedezte a felfedező alakját”. (Nardi, 1942. 94.)

A sokféle érvényes interpretációs lehetőség közül ezt sem zárhatjuk ki.

³ Az igazat megvallva, Babits „túlfordít”, az eredetiben nincs szó „haladásról”. Dante sorai így hangzanak: „Considerate la vostra semenza: / fatti non foste a viver come bruti, ma per seguir virtute e canoscenza”. De „követni az erényt és a tudást”: ennyi is elegendő ahhoz, hogy a szóban forgó modernizáló, „európai” olvasatot elfogadjuk az egyik lehetséges olvasási módnak.

Kulcsszavak: *Dante, Odüsszeusz, Aeneas, történelem, mítosz, nyelv*

IRODALOM

- Babits Mihály (1978): Egy kis Dante-vita. In: *Babits Mihály Művei – Esszék, tanulmányok*. Szépirodalmi, Budapest II.
- Babits Mihály (é. n.): *Az európai irodalom története*. Nyugat, Budapest
- Dante, Alighieri (1962a): A nép nyelvén való ékesszólásról (Mezey László fordítása). In: Kardos Tibor (szerk.): *Dante Összes Művei*. Magyar Helikon, Bp. (az idézetekben rövidítve: DÖM), 347–400.
- Dante, Alighieri (1962b): Az egyeduralom (ford. Sal-lay Géza) in: Kardos Tibor (szerk.): *Dante Összes Művei*. Magyar Helikon, Budapest (az idézetekben rövidítve: DÖM)

- Dante, Alighieri (1962c): Isteni színjáték (ford. Babits Mihály) in: Kardos Tibor (szerk.): *Dante Összes Művei*. Magyar Helikon, Budapest (az idézetekben rövidítve: DÖM)
- DÖM *lásd* Dante, Alighieri
- Eco, Umberto (1998): *A tőkéletes nyelv keresése* (Gál Judit és Kelemen János fordítása). Európa születése sorozat. Atlantisz, Budapest
- Kelemen János (2002): *A filozófus Dante. Művészet- és nyelvelméleti expedíciók*. Atlantisz, Budapest
- Nardi, Bruno (1942): La tragedia di Ulisse. in: Bruno Nardi: *Dante e la cultura medievale*. Laterza, Bari

EURÓPA-ETŰDÖK: DESCARTES, LEIBNIZ, XIV. LAJOS

Boros Gábor

az MTA doktora, egyetemi docens, ELTE
h13556bor@mail.iif.hu

René Descartes, az újkor Európa filozófiájának mitikus megalapítója, eddigi ismereteim szerint nem tekintette filozófiai reflexióra kívánczónak Európa eszméjét. Magától értetődő természetességgel használja a kifejezést, mint amikor például a la flèche-i liceumra gondolva „Európa egyik leghíresebb iskolájáról” beszél (Descartes, 1992. 17.), vagy amikor az igazság természetes világosság általi kutatásáról szóló írástörédékében a trialógus egyik szereplőjével, Eudoxusszal a következőt mondhatja: „De meggyőződésem, [...] hogy egy jó nevelésű embernek [...] éppúgy nem kell ismernie a római-germán Birodalom történetét, mint Európa legkisebb államát; csak arra kell ügyelnie, hogy becsületes és hasznos dolgokra használja szabad idejét és csak a legszükségesebb dolgokkal terhelje emlékezetét.” (Descartes, 1982. 219.) Ha szigorúan véve nem is következik ez utóbbi idézetből, mégis gyanítható, hogy a negligálás oka épp az újonnan alapított filozófia természetében rejlik: Európa csupán történetileg megközelíthető fogalom, amely nem alkalmas a *clara et distincta perceptio* általi megragadásra, azaz nem tartozik az emlékezetet terhelendő „legszükségesebb dolgok” közé. A mechanikai tudományeszmé révén aligha ragadhatók meg világosan és elkülönítetten olyan létezők, mint a Német-római Birodalom vagy Európa.

Még mielőtt ennyivel mindjárt elintézetnek is gondolnánk Descartes européer voltának kérdését, érdemes elgondolkodnunk

azon, hogy a teoretikus szférában korlátlanul érvényesítendőnek tekintett szigorú igazságkritérium a gyakorlati filozófiában minden jel szerint legalábbis ideiglenesen zárójelbe került az *Értekezés a módszerről* „ideiglenes etikája” révén: „[B]izonyos ideiglenes erkölcsöt alkottam magamnak, amely csak három vagy négy vezérelvből állt. [...] Az első az volt, hogy engedelmességek hazám törvényeinek és szokásainak, állhatatosan ragaszkodjam ahhoz a valláshoz, amelyre Isten kegyelméből gyermekkorom óta oktattak [...]”. (Descartes, 1992. 35.)

Nem szükséges most az ideiglenes etika egész problematikájába belemennünk.¹ A lényeg számunkra most az, hogy alapvetően bármilyen fogalom, amely a teoretikus ész előtt nem állt helyt, váratlanul felbukkanhat a gyakorlati filozófia kontextusában mint olyan fogalom, amelynek komoly szerepe van a törvények, a vallási előírások vagy akár az uralkodó szokások közelebbi meghatározásában.

Más fogalmakhoz hasonlóan Európa is felbukkan egy igen különös összefüggésben, éspedig a – Stuart-családból származó – Erzsébet, pfalzi hercegnővel folytatott levelezésben. A dolog előzménye az, hogy 1645. november 5-én a hercegnő testvére, Eduárd herceg – nyilvánvaló hatalmi aspirációk okán – feleségül vette Anne de Gonzague-ot, a lengyel királyné testvérét, s ezzel együtt

¹ Szerző megtette ezt már több helyen is, például két könyvében: Boros, 1998. 217-239, ill. uő, 2003. 19-68

áttért a katolikus hitre. Párizsból a következőképp tudósítanak ez eseményről: „Csaknem elfelejtettem említeni Önnek, hogy Edouard, pfalzi herceg, aki feleségül vette a lengyel királyné testvérét, végül nyilvánosan elhagyta vallásunkat s áttért a római hitre, foltot ejtven ezzel az általa viselt néven s becstületén [...]” (AT, IV. kötet, 337-338.) Erzsébet hercegnő november 30-án írja – erre az eseményre célozva – a következőket Descartes-nak: „[...] egyik testvérem örültsége [...] sokkal inkább megzavarta testem egészségét s lelkem nyugalmát, mint mindazok a csapások, amelyek eddig értek. [...] olyan emberek kezébe került, akikben nem vallásuk szeretete a nagy, hanem uralkodóházunk gyűlölete, ő pedig beleesett a csapdájukba, vallást változtatott, római katolikussá vált, és szemrebbenés nélkül, s így még a leghiszékenyebbeket sem győzte meg arról, hogy lelkiismerete szerint cselekedett. Őt, akit oly gyengéden szerettem, amennyire csak képes vagyok, úgy kell látnom, mint a világ megvetésének tárgyát, mint akinek (vallásom szerint) a lelke elveszett.” (Descartes, 2000. 182-183.)

Descartes nem válaszolt azonnal. Levele, melyben kitér e rövid bekezdésre, 1646 januárjában íródott. Nem valószínű, hogy általánosságban különösen nagy hangsúlyt fektetett volna az áttérésre, hiszen az ekkoriban másokhoz írt leveleiben nem találni nyomát a rá való reflexiónak, noha kétségkívül kínálkozott rá alkalom. Hiszen például valószínűleg ekkoriban íródott az a levél, melyben a Kanadába induló Denis Mesland atyától vesz búcsút a józan ésszel csak kérkedő ateisták ezreinek megtérítését kívánva neki: „úgy tűnik számomra, hogy azok a talentumok, melyeket Isten Önnek adott, hasznosabban alkalmazhatók ateistáink megtérítésére, akik egészséges szellemmel [*bon esprit*] kérkednek s csak az ész evidenciájának hajlandók alávetni magukat.” (AT IV. kötet, 345-346.) E jókívánság alapján valószínűsíthetjük, hogy – nyilvánvalóan a kor embereinek többségé-

hez hasonlóan – Descartes Európát első lépésben azzal a térséggel azonosította, ahol úgy gondolják, a józan ész – *bon sens* az ismert descartes-i értelemben – nem pusztán az ész evidenciájának módszertani elve szerint működik – ez volna az idézetbeli ateisták² „egészséges szelleme” –, hanem szükséges hozzá az önmagát a józan ész számára illetve a józan ész révén (itt nyilvánvalóan jelentős eltérés lehetséges a Descartes-követők s a korabeli Európa többi gondolkodó fője közt, hiszen ez utóbbi a velünk születettség tanát jelenti) kinyilatkoztató Isten ideája is mint a módszeres vizsgálódás megrendíthetetlen alapzata.³

Erzsébetnek viszont a következőket írja: „Nem titkolhatom, hogy meglepődve értesültem róla, milyen bosszúságot, sőt egészségbeli megrázkódtatásokat okozott Fenségednek egy olyan esemény, amelyet az emberek legnagyobb része csak jónak találhat, és amely – különböző nyomós okoknál fogva – a többiek szemében is bocsánatos véteknek tűnhet. Mindazoknak ugyanis, akik velem egy hiten vannak (és akik minden bizonnal Európa lakosainak többségét alkotják), feltétlenül helyeselniük kell ezt a döntést, bármily könnyű is felfedezni annak jogosan elítélhető okait és körülményeit. Hitünk szerint ugyanis Isten a legkülönbözőbb módokon találja meg az utat a lelkekhez, így előfordulhat, hogy az az ember, aki gonosz szándék által vezérelve lépett be a kolostorba, ott később valóban szent életűvé válik.” (Descartes, 2000. 185-186.)

Nagyon sokat elárul e kis dialógus a korról s a beszélgetőtársakról egyaránt. Két,

² Külön, érdekes kérdés volna annak utánaajámi, miért nevezi Descartes őket „a mi ateistáinknak” (*nos Athée*), ezzel jelezve, hogy nem egyszerűen a kanadai indiánokra gondol.

³ Ha nem alakoskodásnak tekintjük, akkor ezt fogalmazza meg a Sorbonne teológusaihoz írott levél, mely az *Elmélkedések az első filozófiáról* egyik bevezető szövegeként jelent meg. Lásd Descartes, 1994. 7-11.

gyökeresen eltérő életűs gondolkodásműd űtközik egymásnak oly erővel, hogy e penge-váltás csakis azért lehetséges, mert mindkét partnerre igaz az, amit Erzsébet Descartes-ra gondolva fogalmaz meg: „Ha Önben nem lenne több a szeretet, mint a bigottság [*plus de charité que de bigoterie*], akkor otromba dolog volna ezt Önnek ecsetelnem [...]” (AT IV. kötet, 336.) Mindkettűjűkben van „bigottság”, vagyis – teljességgel leíró értelemben véve a szót – ragaszkodás „ahhoz a valláshoz, amelyre Isten kegyelméből” gyermekkoruk óta oktatták egyikűket illetve másikűkat, de ezt alapvető módon formálja a tiszta szeretet a másik iránt, akit „Isten kegyelméből” más vallásra oktattak gyermekkoruktól fogva. Európa nem az a hely, ahol az ilyen, a szeretetet a bigottság fölé helyező emberek vannak többségben. Ebben mindkettűn egyetértenek. Erzsébet a válasz elmaradása miatti aggodalmát így fejezi ki: „Nagyon bosszantana, ha azon ítések egyikének kezébe került volna, akik mindenkit kretnekséggel bélyegeznek meg, kinek kétségei támadnak a bevett nézetekkel kapcsolatban.” Európában ezek az ítések vannak többségben.

Erzsébet Európája az a térség, amelyet a protestantizmus gyökereitől fogva igyekszik megújítani. Egész addigi életét ez a törekvés határozta meg, ez okozta hányattatásait, hiszen nagyapja, I. Jakab, valamint apja, Frigyes, pfalzi választófejedelem vélhetőleg azért ment bele a prágai kalandba, azért koronáztatták Frigyeset cseh királlyá, mert ezt olyan eszköznek tartották, amellyel megrendíthetik azt a számbeli, gazdasági és kulturális fölényt, amelyet a római katolikus egyház birtokolt Európában. Erzsébetet kisgyermekként me-nekítették, száműzöttén, abból a Prágából, amely a protestáns tudományos és kulturális megújulás egyik fő színtere volt mindaddig, amíg Miksa bajor herceg seregei el nem űzték onnan a „téli királyt”. Frigyes és felesége a Németalföldön telepedtek le – gazdaságilag szinte földönfutóként, kulturálisan viszont a

protestáns megújulás egyfajta zálogaként. Frigyes nemsokára meghalt, felesége, Erzsébet „udvara” kulturális központtá vált, melyet gyakran fölkerestek Angliából is.

Descartes kezdettől fogva a másik oldalon állt, legalábbis a felszínen. A Prágát elözönlő bajor sereggel táborozott hónapokon át, még ha nem is valószínű, hogy maga is eljutott volna Prágába. Annyi azonban bizonyos, hogy életrajzírója, Adrien Baillet szerint különös módon kereste a kapcsolatot a rózsakeresztesekkel, kiknek mozgalmát Francis A. Yates – még ha némileg regényesre színezve is – meggyőzően kapcsolta össze a protestáns megújulási mozgalommal. Descartes biztosan nem volt rózsakeresztes s még kevésbé reformátor, de annyi bizonyos, hogy a gyökerekig hatoló, radikális átalakítás gondolata már korán búvkörébe vonta. Másként nem nagyon lehet megmagyarázni, miért járt el később, mikor már ő is Hollandiában élt, Erzsébet királyné házába, ahol akár már jóval azelőtt megismerkedhetett a hercegnővel, hogy levelezésűk elkezdődött. S nem kevésbé különös, hogy mennyit fáradozott később, saját, végzetesnek bizonyuló stockholmi útja előkészítése közben azon, hogy a két nagy protestáns személyiséget, Erzsébet hercegnőt és Krisztina királynőt valamiképp közelebb hozza egymáshoz.

Ennek ellenére azt semmiképp sem lehet mondani, hogy a római többségű Európáról szóló bekezdés véletlen szűlötté vagy meg-gondolatlanságból került a levélbe. S nem is csupán azért nem, mert Descartes kötődése a jezsuitákhoz életrajzából s levelezéséből egyaránt világosan és elkülönítetten meg-ragadható. Hanem elsősorban talán inkább azért nem, mert az az istenidea, amelyet a római egyház fennhatósága alatt egységes és egységesűlni remélt Európa eszméjéhez kapcsol, filozófiai idea, és nagyon jól összhangba hozható filozófiai írásaiból ismert isteneszméjével. Néhány, 1630-ban Marin Mersenne atyához írt levélben bukkan föl

először, majd a Pierre Gassendival folytatott polémiában játszik újra fontos szerepet a kérdés, hogy mi a viszonya a teremtő Istennek a matematika, a logika úgynevezett örök igazságaihoz. (V. ö. Boros, 1998. 130–137.) „[...] Isten az, ki megalapozta e törvényeket a természetben, éppen úgy, mint ahogyan egy király megalapozza a törvényeit királyságában. [...] Isten mindent képes megtenni, amit mi képesek vagyunk fölfogni, de nem igaz az, hogy nem képes megtenni azt, amit mi nem vagyunk képesek fölfogni.” (AT I. kötet, 16.) Az az Isten, aki azáltal éri el, hogy „alattvalója” kolostorba lépjen vagy megváltoztassa vallását, hogy gonosz szándékokat ültet lelkébe, ugyanaz az Isten, mint akiről „vakmerőség volna azt gondolni, hogy képzeletünk kiterjedése akkora, mint” az ő hatalma. (Boros 1998.)

Az iméti, Erzsébethez írt levélbeli idézet továbbgondolva azért említettem az *egységessültni remélt* Európát, mert nyilvánvaló, hogy amennyiben Descartes helyesli Eduárd herceg áttérését katolikus hitre, annyiban ezt az eseményt Isten üdvtervének részeként kell értelmezze, amely – számára mindenképp – örvendetes módon, Európa római katolikus módon való egységessülését hozza majd magával. S aligha vonhatjuk kétségbe, hogy az isteni üdvtervről alkotott descartes-i vágyképben az a katolikus uralkodó, aki megteremtí Európa egységét – francia volt.

„Smikor megvizsgálom, mennyit haladtak előre az emberek tudás tekintetében egy vagy két évszázad óta, s mennyire könnyű volna nekik összehasonlíthatatlanul megszembre jutni a boldogulásuk felé, egyáltalán nem veszttem reményemet, hogy egyszer, nyugodtabb korban, meglehetős javulás következik majd be egy nagy fejedelem alatt, kit Isten az emberi nem javára támaszthatna.” Ez a jóslat vagy remény, amelyet akár a Descartes-i gondolat parafrázisának is tekinthetnénk, két emberöltővel a Descartes-Erzsébet levélváltás után keletkezett, s még egy ember-

öltőre rá jelent meg nyomtatásban a John Locke-kal polemizáló *Újabb értekezések az emberi értelemről* című könyv záró mondataként.⁴ A tágabb kontextus Gottfried Wilhelm Leibniznek, a mű szerzőjének, egész életén át megvalósítani próbált ideálja, hogy akadémiákba tömörült filozófusok az emberek nagy tömegeinek életvezetése felett hatalommal bíró uralkodókat a helyes irányba terelve idézzék elő az emberiség boldogságát, a fejedelmet épp ezáltal illesztve bele igazán az isteni üdvterv nagy mozaikjába.

Jó okunk van rá, hogy Leibniz-t Descartes-hoz kapcsoljuk a kettejüket elválasztó időbeli távolság ellenére is – ami azért mégsem oly nagy, mint látszik, hiszen az idézett polemikus mű Leibniz hosszú élete vége felé keletkezett. Leibniz protestáns, s ennyiben Erzsébet hercegnő oldalának képviselője, miközben gondolkodói rangban nem marad el Descartes-tól. Ráadásul nem csupán eszmeileg, hanem a legkonkrétabb módon, szinte önmagát kapcsolja vissza Descartes-hoz: Leibniz még találkozott az akkor herfordi apátnő Erzsébettel; hosszú, filozófiai beszélgetésekkel gazdagított sétákat folytatott a hannoveri választófejedelemmel, aki még Zsófia hercegisasszonyként közvetítette Regius *Fundamenta Physices* című művét Descartes és Erzsébet között;⁵ s talán legambiciózusabb terve, a Berlin-Brandenburgi Akadémia felállítása s ezen keresztül a porosz királyra való filozófiai hatás még csak föl sem merülhetett volna benne a Charlottenburg névadójával, Zsófia fejedelmné lányával, Zsófia Sarolta királynéval való bensőséges kapcsolat nélkül.⁶ És mi sem természetesebb, mint hogy Leibniz komolyan foglalkozott egy felekezetek felett

⁴ Az idézet a szerző saját, készülő fordításából való.

⁵ Lásd Descartes 1647. márciusi levelét Erzsébetnek: Descartes, 2000. 240. és 242.

⁶ Amennyire ambiciózus volt e terv, oly nyomasztóan sikertelen is lett számos okból, amelyet itt most nem részletezhetünk. Lásd mindenekelől: Heuvel, 1987.

álló, s *emyiben* katolikus vallás alapjainak kidolgozásával. Sok tekintetben Descartes örökösének tekinthető tehát.

Leibniz azonban, a látszat ellenére, korántsem ugyanazt mondja, mint Descartes. De ez nem elsősorban az imént idézett mondatból érthető meg. 1682 novemberében, Ernst von Hessen-Rheinfels örgróf kérésére kezdett foglalkozni Leibniz egy röpirat megírásának ötletével, mely végül is *Mars christianissimus autore germano gallo-graeco ou Apologie des Armes du Roy tres-chrestien contre les chrestiens* címen jelent meg 1684-ben, valószínűleg Hollandiában.⁷ Ez az írás talán az egyetlen olyan mű, amelyben Leibniz maró gúnnyal kezeli tárggyát, jelen esetben a „legkeresztényibb királyt”, azaz magát XIV. Lajost. A szöveg megírása arra az időszakra esik, amikor a török seregek még Bécsot ostromolták, ám ugyanakkor a keresztény Európa másik oldalán a francia király hatalmát a jogszerűséget s a szerződéseket semmibe vevő módon igyekezett kiterjeszteni. Leibniz önmagát gallofón németnek mondja, aki mindenki másnál jobban belátja az Európa számára oly nyomasztó helyzetben követett francia politikát: „az egyház megemlézése kizárólag Franciaország nagyságától függ”, a kereszténység közös javát pedig egyetlen nemzet sem fogja tudni „megőrizni a török fegyverekkel szemben, ha csak Franciaország nem óvja meg őket a rabszolgaságtól”.⁸

Ez tehát a röpirat vezérgondolata, de érdemes megismerkednünk további részleteivel is. Mivel kevésbé ismert műről van szó, a szokottnál többet fogok idézni belőle. A francia király, mint a gallofón Leibniz mondja, végső soron arra törekszik, hogy

a keresztényeknek *egy* vezetőjük legyen a hitetlenek ellen, „hogy egy király, egy hit és egy törvény uralkodjon”. Nem könnyű, persze belátni, hogy jogos XIV. Lajosnak az az elgondolása, hogy ő maga legyen ez az „egy király”. Ennek bizonyítása érdekében Leibniz egy új jogtudomány alapjait fekteti le, mely néhány fő pontból áll. Az első az, „hogy minden Istené, és minden dolog alá van vetve annak a kiemelkedő jognak, amellyel a teremtmények fölött rendelkezik”. A második pont azt mondja ki, hogy „a ma élő igen keresztényi király Isten igazi és egyetlen helytartója minden, e világot érintő ügyben.” Ehhez az eddig ismertetett alapzathoz járul még a jogszerűség platóni definíciója, ám nem, mint várhatnánk, a Szókratésztól való, hanem a Thraszümakhosz által előadott: „jogszerű az, ami hasznos annak, ki több hatalommal bír” [*justum est potentiori utile*]. Isten után pedig – „mindig leszámítva az ördögöt” – a leghatalmasabb maga az igen keresztényi király.

Thomas Hobbes *Leviatán* című könyvében igyekszik részletesen cáfolni Roberto Bellamino bíboros *Tractatus de potestate summi pontificis in rebus temporalibus* című írásának téziseit. Leibniz, a gallofón, inkább iróniájának eszközévé teszi ugyane művet, mondván, Bellamino érveinek nagy része, melyekkel a pápa közvetett világi hatalmát próbálta alátámasztani, „összehasonlíthatatlanul alkalmasabb a király közvetlen hatalmának bizonyítására”. A fő tézis a következő: „Mindent, amit Jézus Krisztus földi birodalmára vonatkozóan jövendöltek meg, úgy kell érteni, mint ami a legkeresztényibb Őfelsége birodalmára vonatkozik.” Grotius természetesen hiába állítja, hogy a jövendölések nem alapozhatják meg a jog alapelveit: a gallofón jogrend alapvetően eltér e grotiusitól. A fő tézist egyébként csodák is alátámasztják: „vajon nem elég nagy csoda-e, hogy egy fejedelemnek, kinek vállalt annyi háború terhe nyomja, nincs hiánya pénzben?”

⁷ „Legkeresztényibb hadisten egy gall-görög német szerzötől, avagy az igen keresztény király keresztények ellen forduló hadainak mentsége.” A keletkezés körülményeiről lásd a kiadó bevezetőjét: Leibniz, 1984. 446-450

⁸ Leibniz írását Kurkó Noémi kiadatlan fordítása alapján idézem.

Másfelől jól látható, hogy Lajos szorgalom, saját személyes érdemek nélkül éri el céljait, míg ellenfelei, bámmennyit szorgoskodnak is, kudarcot vallanak. Ez a tény is az isteni kitüntetettség világos jele.

S mi a jövődölések és csodajelek alapján bizonyított isteni kiválasztottság következménye? „[H]ogy az összes király s fejedelem köteles teljességgel alkalmazkodni hozzá, vitái döntőbírájává elismerni őt s rábízni a kereszténység általános ügyeinek vitelét; azok pedig, kik ellene szegülnek, Isten akaratával helyezkednek szembe.” Lám, mit se számít, hogy az igen keresztény király Thökölyt s a többi magyar, protestáns lázadót támogatta a katolikus Habsburgok ellen, tudván tudva, hogy a keresztények szenvedni fognak emiatt, a törökök pedig hasznot húznak belőle. Ennek indoklása azért érdemel különös figyelmet, mert Leibniz saját teodicea-argumentuma is ezen a módon épül fel: „egy csekély és átmeneti kárt, amelyet a keresztény és katolikus egyház szenved, nem szabad számításba venni, amikor az összehasonlíthatatlanul nagyobb és tartósabb jót eredményez. Mivel a Habsburg-házat ezen eszközök révén megalázták, a király pedig a kereszténység ügyeinek döntőbírájává vált, könnyű lesz számára az eretnekeket és a törököket egyszerre és egy csapásra megsemmisíteni.” Az érvelésnek a Leibniz-i *teodicea*-gondolattal való rokonsá-

gából kitűnik, hogy milyen borotvaélen táncol a teodicea is: mihelyst valaki közvetlenül evilági fejlemények legitimálására próbálja alkalmazni, azonnal ki van szolgáltatva az ironikus elutasításnak.

E nagyszerű uralkodó ráadásul szenved is, látván a gonoszságokat s több ezer lélek vesztét – de ugyan mit tehetne a fentről jövő, kötelező erejű hívással szemben? „Mert nem csupán a belső elhivatás fénye [...], hanem egy rendkívüli küldetés külső jelei, nevezetesen a csodák és az ég állandó segítsége is biztosítják őt ügyének igazsága felől, sőt kötelezik őt, hogy végigvigye azt.”

Ezek tehát Leibniz szavai, melyek egy áttalannak látszó, ám megvalósulásában annál veszélyesebbé váló Európa-eszmét bélyegeznek meg. Az írás megjelenésekor teljesen hatástalan maradt, csakúgy, mint Leibniz első diplomáciai küldetése 1672-ben Párizsba, hogy igyekezzon bejutni az igen keresztény királyhoz, és igyekezzen rábíni őt arra, hogy csapatait ne Hollandia, hanem inkább Egyiptom ellen irányítsa. De ha a korban visszhangtalan maradt is ez az írás, számunkra azért szolgálhat némi tanulsággal: Európát ne egy igen keresztény hadisten eszmei vagy valóságos uralma alatt valósítsuk meg, bármilyen példát mutatnak is erre más birodalmak.

Kulcsszavak: *Descartes, Erzsébet hercegnő, Leibniz, XIV. Lajos, vallási hegemónia*

IRODALOM

- AT lásd Descartes, René (1996): *Œuvres de Descartes, publiées par Charles Adam et Paul Tannery*. Vrin, Paris
- Boros Gábor (1998): *René Descartes*. Áron, Budapest
- Boros Gábor (2003): *A mozgástörvényektől Isten értelmi szerzetéig*. Áron, Budapest
- Descartes, René (1980): *Válogatott filozófiai művek*. Akadémiai, Budapest
- Descartes, René (1992): *Értekezés a módszerről*. Ikon, Budapest

- Descartes, René (1994): *Elmélkedések az első filozófiáról*. Atlantisz, Budapest
- Descartes, René (1996): *Œuvres de Descartes, publiées par Charles Adam et Paul Tannery*. Vrin, Paris (az idézetekben rövidítve: AT)
- Descartes, René (2000): *Test és lélek, morál, politika, vallás*. Osiris, Budapest
- Heuvel, Gerd van den, Hg. (1987): *Leibniz in Berlin. Ausstellung im Schloss Charlottenburg, 10. Juni – 22. Juli 1987*. Berlin
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (1984): *Politische Schriften*. Zweiter Band, 1677-1687. Akademie-Verlag, Berlin

MI VAGYOK ÉN?

Huoranszki Ferenc

a filozófiai tudományok kandidátusa, egyetemi docens, CEU
huoransz@ceu.hu

*„Azután, figyelmesen megvizsgáltam,
mi vagyok én.”*

René Descartes

Mint minden más filozófiatörténeti általánosítás, bizonyára túlzó és hamis az az állítás is, hogy René Descartes előtt az egyes szám első személyű vizsgálódás teljesen idegen lett volna a filozófiától. De mint a legtöbb közhelyszerű filozófiatörténeti általánosításban, ebben is van valamennyi igazság. Kétségtelen, hogy az a mód, ahogyan Descartes az individuum fogalmának megértéséhez közelített, hosszú időre meghatározta az európai filozófiai gondolkodást. A modern hagyomány meghatározó sajátossága ugyanis nem az, hogy az individualitás vagy az önismeret problémáját a középpontba állította, hanem az, hogy az individualitás megértésének kulcsa az egyes szám első személyű vizsgálódás lett.

A metafizikai értelemben vett individualitás lehetőségének kérdése csaknem egyidős magával a filozófiával. A létezők osztályozása univerzálékra (vagy általában tulajdonságokra) és individuumokra megkívánta, hogy a filozófusok mondjanak valamit arról, mi jellemzi azokat a létezőket, amelyek nem univerzálék vagy tulajdonságok, hanem egy gyakran használt metaforával kifejezve, ez utóbbiak „hordozói”. Az arisztotelészi szubsztancián vagy az individuáló elv (principium individuationis) keresése a középkori filozófiában egyaránt arra szolgált, hogy az általánossággal szembeállított individualitás mibenlétét megértsük. Ráadásul

az individualitás problémájának a személyekre alkalmazva nyilvánvaló teológiai jelentősége is volt. Hiszen meg kellett érteni, hogy a feltámadás után mi biztosítja a személy azonosságát, s ezáltal hogyan válik valaki jutalmazhatóvá illetve, büntethetővé.

A kérdés azonban nemcsak arra vonatkozott, hogy mi is egy individuum, vagy hogy miként képes a tulajdonságok hordozására, és mi különbözteti meg a többi egyedtől, hanem talán sokkal érdekesebb módon arra is, hogy milyen entitások tekinthetők egyáltalán metafizikai értelemben individuumnak. A természetes kiindulópont grammatikai. Individuum mindaz, amiről a tulajdonságokat állítjuk. Csakhogy ez a kiindulópont finomításra szorul. Először is mivel univerzálékról vagy tulajdonságokról is állíthatunk valamit, mondhatjuk például, hogy a bátorság erény. Másodsor, mert még abban az esetben sem lehetünk biztosak abban, hogy a grammatikai alany individuumra utal, amikor nyilvánvaló, hogy nem univerzálét vagy tulajdonságot fejez ki. Nem világos ugyanis, hogy a homokszemek, a kövek vagy az artefaktumok valóban individuumok-e vagy sem. Arisztotelész például csak az élőlényeket tekintette metafizikai értelemben individuumoknak; s bár nem az ő érveit követve, néhány kortárs szerző is feltételezi, hogy nincs individualitás élet nélkül: csakis az élet egysége szolgálhat az individualizáció elveként. (Inwagen, 1990)

Ha azonban a grammatikai alanyokat ilyen módon kívánjuk osztályozni, valamilyen elfogadható kritériumot kell találnunk, amely

az osztályozás alapjául szolgál. A Descartes-i megközelítés ebben hozott fordulatot. Ha Descartes-nak igaza van, egy dolog individualitásában biztosan nem kételkedhetünk: önmagunkéban. Ezért az individualitás, az egyedi szubsztancia archetípusa az Én lett, az első személyű vizsgálódás pedig kitüntetett szerepre tett szert a metafizikában. Egyben alapjává vált annak a metafizikai doktrínának, amellyel a modern metafizika kezdetét vette: lehetővé tette a szubsztanciák típusainak új osztályozását. Az osztályozás alapjául ettől kezdve a *reflexív tudatosság lehetősége* szolgált. De sok esetben alapjává vált magának az individualitás elméletének is. Gottfried Wilhelm Leibniz például elismerte, hogy szubsztanciátana megalkotásakor önmagát tekintette paradigmátikus esetnek. „S mivel fel tudom fogni, hogy létezzenek más lények is, akiknek szintén jogukban áll azt mondani ‚Én’, vagy akikről ezt mondhatjuk, ily módon fogom fel azt is, amit általában *szubsztanciának* neveznek.” (Idézi: Mates, 1986. 194.) Az individualitás kulcsa a reflexív tudatosság. S bármenny-nyire kritikus volt is John Locke a kartézianus ismeretelmélettel és metafizikával kapcsolatban, személyes azonosságról szóló elméletének alapja kétségkívül szintén a reflexív tudatosság. Az emlékezet ugyanis nyilván csak annyiban szolgálhat a személy azonosságának kritériumaként, amennyiben úgy értelmezzük, mint reflexiót saját korábbi tudatos állapotainkra.

Bár a kartézianus megközelítés filozófiatörténeti hatása vitathatatlan, nem vitathatatlanul pozitív. Az elmúlt század metafizikája és metafizikakritikája nagyrészt a kartézianus megközelítés bírálátán alapul. Eszerint a kartézianus megközelítés elkerülhetetlenül dualista metafizikai tanokhoz vezet, ez pedig elfogadhatatlan, sőt paradox doktrína. Elfogadhatatlan, mert ellentmond a modern tudományosságnak, és paradox, mert a dualista keretben logikailag lehetetlen számot adni arról, hogy a különböző típusú szubsztanciák

miként alkothatnak egy világot, hogyan lehetnek ugyanazon univerzum részei. Ráadásul félrevezető értelmezést ad a mentális jelenségekről, túlértékelve és félreértve a reflexív tudatosság szerepét a gondolkodásban. Kis túlzással talán azt mondhatnánk, hogy egy ideig szinte minden magára adó huszadik századi metafizikai vagy elmefilozófiai munka elengedhetetlen része volt a kartézianus megközelítés kritikája. Az a tény azonban, hogy a filozófusok soha nem unnak bele a kritikába, önmagában is bizonyítja a Descartes-i megközelítés hihetetlen intuitív erejét. S manapság egyre többen hajlandók elfogadni, hogy annak egy része, amit Gilbert Ryle egykoron „kartézianus mítosz” nevezett, valóság.

A továbbiakban azonban nem a kartézianus megközelítés metafizikai és lélekfilozófiai következményeivel szeretnék foglalkozni, hanem azzal a hatással, amelyet az erkölcsi személyiségről kialakított nézeteinkre gyakorolt. Ha úgy tetszik, a *személyiség* azonosságának kérdéséről szeretnék beszélni. Nem a *személy* azonosságának metafizikai kérdéséről, hanem a *személyiségről*. Arról a fogalomról, amely az európai individualizmus fogalmi alapjául szolgál. Fentebbi állításom szerint a kartézianus metafizika egyik lehetséges következménye, hogy a reflexív tudatosság valamely formája válik az individualitás legalábbis egyik tipikus kritériumává. E ténynek pedig etikai következményei is vannak, még ha Descartes-ot magát ezek kevéssé is foglalkoztatták.

Az a feltevés, hogy az erkölcsi individualitás hordozója a személyiség, természetesen nem kartézianus gondolat. Az erényetikák éppúgy feltételezik az erkölcsi személyiség fogalmát, ahogyan a kartézianizmus első jelentősebb kritikusai, példának okáért David Hume. Utóbbi kompatibilizmus (szabad akarat és oksági determinizmus összeegyeztethetősége) melletti egyik legfontosabb érve éppen az erkölcsi személyiség erkölcsi

értékelésben játszott kiemelkedő szerepén nyugszik. „Gyűlöletet vagy bosszúvágyat indokoltan csakis gondolkodni képes és tudatos személy vagy lény iránt érezhetünk – írja Hume –, s ha valamilyen bűnös vagy ártalmas cselekedet ezt az érzelmet ébreszti bennünk, csakis a személyre vonatkoztatva vagy vele kapcsolatban ébresztheti.” Továbbá „... a cselekedetek erkölcsi érzetünknek csupán annyiban tárgyai, amennyiben a belső jellem, a szenvedélyek és érzelmek megnyilvánulásai, ezért – ha nem ezekből az indítékokból származnak, hanem kizárólag külső erőszak következtében jönnek létre – sem dicsőretre, sem rosszallásra nem adhatnak okot.” (Hume, 1973. 150-151.)

Létezik azonban az erkölcsi személyiség mibenlétéről egy olyan felfogás, amely nyilvánvaló következménye a kartéziánus filozófiai megközelítésnek, bár független a kartéziánus metafizikától. Descartes ugyan a reflexív tudatosság elválaszthatatlan velejárójának tekintette a *reflexív kontroll* lehetőségét. Meggyőződéseink egy jó része a megszokáson, „előítéleteken” alapul, s sok esetben éppen e megszokás vezet félre bennünket. Megszoktuk, hogy úgy beszélünk, mintha a tárgyagnak lenne színük, s ezért hajlamosak vagyunk a színeket a tárgyak tulajdonságainak tekinteni. Megszoktuk, hogy a tárgyak közti teret üresnek tekintjük, ezért hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy létezik vákuum. Egyáltalában: megszoktuk, hogy kritikátlanul elfogadjuk a kiterjedt világ létezését. A filozófia többek között lelki tréning, szabályok rendszere az értelem vezetésére. A filozófia megtanít arra, hogyan függesszük fel reflektálatlan, szokáson alapuló ítéleteinket. Saját meggyőződéseinket kritikai reflexió tárgyává kell tennünk. Ellenőrzést, kontrollt kell gyakorolnunk felettük. A lelki szubsztancia lényegi tulajdonsága, hogy képes efféle kontrollra.

A kartéziánus megközelítés szerint tehát képesnek kell lennünk saját meggyőződése-

ink tudatos alakítására. Röviden: nincs reflexív tudatosság reflexív kontroll nélkül. Descartes, legalábbis fő műveiben, csak meggyőződéseinkről beszél. De mindaz, amit mond, természetes módon kiterjeszthető a személyiségre is: nincs tudatos erkölcsi személyiség reflexív kontroll nélkül. Úgy gondolom, ez az erkölcsi értelemben vett individualitás alapkérdése a modern filozófiában: milyen mértékben követeli meg az erkölcsi személyiség fogalma a személyiség feletti belső kontrollt?

A két szélsőséges álláspont természetesen, mint oly sokszor, Kanté és Hume-é. A kanti autonómia fogalma a totális uralmat vagy legalábbis annak lehetőségét követeli meg a személyiség adottságai felett. Amit a cselekvő nem képes kontrollálni, az empirikus adottságaihoz, talán mondhatjuk, állati természetéhez tartozik. A tudatos kontroll határai jelentik az erkölcsi személyiség határait. A másik véglet Hume, aki szerint a tudatos kontroll értelmetlen fogalom. A reflexív tudatosság persze Hume szerint is elengedhetetlen feltétele annak, hogy gondolkodó és cselekvő személyek lehessünk. Ámde a reflexió képessége nem követeli meg és nem teszi lehetővé a reflexív kontrollt. Nemcsak a meggyőződések felfüggesztése képtelenség, a cselekvés motívumai fölött gyakorolt tudatos ellenőrzés is az. Egy szenvedélyt csak egy másik szenvedély korlátozhat vagy befolyásolhat, márpedig a szenvedélyeinket éppoly kevésbé kontrollálhatjuk tudatosan, ahogyan érzéki észleleteinket. A jellem és az adottságok, amelyek mint láthattuk, az erkölcsi megítélés végső alapjául szolgálnak, tudatos kontroll révén nem befolyásolhatók.

A kontroll lehetőségének komoly szerepe van abban, hogy az erkölcsi személyiségnek, tehát a jellemnek milyen szerepet tulajdonítunk az erkölcsi individuум értelmezésekor. Filozófiai és filozófián kívüli konszenzus, hogy csak az az egyén számít erkölcsi cselekvőnek, aki képes kontrollálni

cselekedeteit. A cselekedet feletti kontroll képessége egyaránt feltétele a jogi és a morális értelemben vett felelősségnek. Aki e képességének nincs birtokában, az nem rendelkezik az erkölcsi értékelhetőséghez szükséges minimummal.

Egy cselekedet azonban többféleképp is értékelhető. Egyrészt értékelhető következményei felől, amelyek sokszor a cselekvő tudatos ellenőrzésén kívül esnek. De önmagában ez a tény nem érinti az erkölcsi személyiséget. A jó szándék, bármit is kövessen ki, jó szándék marad. Ha rosszra vezet, legfőljebb a szerencsétlen körülményeket okolhatjuk. Esetleg a cselekvő ítélőképességét bírálhatjuk. Erkölcsi integritása azonban ezáltal nem vész el. A tudatos cselekvést azonban nemcsak követi, de meg is előzi valami. Ugyanis csak olyankor mondjuk, hogy egy cselekedet a cselekvő tudatos ellenőrzése alatt áll, ha azt a cselekvő saját motívumai határozzák meg. Nagyjából még ezzel is mindenki egyetért. A különbségek az erkölcsi motívumok feletti kontroll értelmezésékor kezdődnek. A Hume-i elképzelés szerint a motívumok feletti kontroll eszméje képtelenség, csakúgy, mint a meggyőződéses vagy az érzések feletti kontrollé. A reflexív *tudatosság* feltétele ugyan az erkölcsi személyiségnek (erkölcsi ítéletnek csak az lehet tárgya, aki képes felismerni saját motívumait), de a motívumok feletti *kontroll* nem lehet az. A kanti elképzelés szerint ellenben éppen ez az erkölcsi személyiség lényege: a motívumok feletti kontroll lehetősége. Ahol nincs jelen a potenciális kontroll, ott nincs erkölcsi személyiség.

E két végletes álláspont másképp, a szűkebb értelemben vett erkölcsi cselekvés lehetőségétől függetlenül is megfogalmazható, hiszen jellemünk nem csak erkölcsi vonásokat tartalmaz, és motívumaink sem kizárólag erkölcsiek. A kérdés: „Ki vagyok én?”, sokkal tágabb keretben is felmerül. Ekkor arra vonatkozik, melyek azok a motívumok,

amelyekről úgy vélem, *valóban irányítania kellene* viselkedésemet. Ezt a kérdést olykor mindnyájan feltesszük magunknak. De vajon mi döntjük-e el, hogy mi a válasz? Vajon képesek vagyunk-e tudatos döntéseink segítségével alakítani személyiségünket? Vajon a „Ki vagyok én?” kérdésre az adja-e a választ, hogy ki *akarok* lenni? Vagy épp ellenkezőleg, csupán *felismerjük* azt, hogy mik vagyunk? Mások motivációit vagy jellemét *megismerjük*, azt, hogy kik vagyunk, reflexív módon, tudatosan ismerjük *fel*. De ez a felismerés önmagában éppoly kevésbé motivál, ahogyan mások személyiségének megismerése sem fogja megváltoztatni őket. A személyiségről kialakított e két rivális fel fogás, úgy tűnik, kizárja egymást. Hiszen felismerni csak azt lehet, ami már létezik. Amit viszont motivációink alapján formálunk, azt nem felismerjük, hanem megalkotjuk.

Mint említettem, abban mindenki egyetért, hogy az individualitás feltételezi, képesek vagyunk feltenni a „Ki vagyok én?” kérdést. S abban sincs nézeteltérés, hogy ezt a kérdést csak olyan lény teheti fel, ami rendelkezik a reflexív tudatosság képességével. A különbség máshonnan ered. Vajon következik-e mindebből, hogy motívumaink hierarchikusan szerveződnek?

A felismerés doktrínája szerint nem. A reflexió feladata nem az, hogy irányítson, csak az, hogy tudatossá tegye, kik vagyunk. Nem alakítani, csak megismerni tudjuk magunkat. Motívumainkat nem kontroláljuk, csak felismerjük. A személyiség autonómiája nem abban áll, hogy *causa sui*, azaz önmaga oka legyen, vagyis motívumait és jellemét szándékosan alakítsa. A *causa sui* amúgy is képtelenség, legalábbis a teremtett létezők körében. Az autonómia csupán annyit követel meg, hogy igyekezzünk motívumainkat tudatossá tenni. De még ez a kifejezés is félrevezető, hiszen az igyekezet, a tudatos erőfeszítés feltételezi a kontroll lehetőségét. Nem igyekezhetem azon, hogy tíz centivel

magasabb legyek, vagy hogy lassabban verjen a szívem, mert sem a magasságom, sem pedig a szívverésem sebességét nem tudom szándékosan alakítani, tehát nem rendelkezem felettük kontrollal. Ezért azon sem igyekezhetem, hogy motívumaimat tudatosítsam. Amennyiben tudatosak, annyiban tény, hogy azok. De ha az autonómia feltételezi a motívumok tudatosságát, akkor autonómiámat nem választom. Vagy autonóm lény vagyok, vagy nem. Képtelenség arról fecsegni, hogy autonómmá tehetem magam.

A felismerés doktrínája ellen legalább két érvet lehet felhozni. Az egyik gyakran hangoztatott érv szerint ez az elképzelés értelmetlenné teszi az erkölcsi felelősség fogalmát. Hogyan lehetünk felelősök jellemünkért vagy cselekedeteinkért, ha motívumainknak csak passzív szemlélői vagyunk? Vajon felelőssé tesz-e bennünket a testmagasságunkért vagy szívverésünk sebességéért az, hogy tudjuk (bár nem felismerjük, hanem megismerjük), milyen magasak vagyunk, vagy tudjuk, milyen sebesen ver a szívünk? Józan ésszel ilyen aligha állítana bárki. Akkor vajon felelősök lehetünk-e motívumainkért és jellemünkért? Mint láttuk, Hume szerint az erkölcsi ítélet végső alapja a cselekvő motívuma és jelleme. De ha ez utóbbi nem rajta áll, hogyan tarthatunk bárkit is felelősnek? Milyen alapon dicsérhetünk vagy kárhoztathatunk valakit? Egy másik ellenvetés szerint, ha a reflexív tudatossághoz nem kapcsolódik kontroll, akkor előbbi létének funkciója, értelme kétségessé válik. Ha az egyén jelleme és motívumai nem alakíthatók, márpedig ez utóbbiak határozzák meg cselekedeteit, akkor mi értelme a reflexív tudatosságnak?

Bár a két kérdés nem független egymástól, a kérdéseknek még sincs egyenlő súlyuk. Úgy gondolom, a második sokkal érdekesebb kérdés, mint az első. Mégpedig két okból. Először is közel sem egyértelmű, hogy a felelősségtulajdonítás feltételezi a tudatos kontroll lehetőségét. Felelősség és kontroll

kapcsolatának kérdése hatalmas probléma, amellyel most nem szeretnék megbirkózni. De néhány példát azért említenék azokra az esetekre, amikor nyilvánvaló, hogy felelősnek tartunk valakit olyasmíért, ami felett nem rendelkezik ellenőrzéssel. Felelősnek tartunk embereket rasszista meggyőződésükért, pedig a meggyőződéseket nem lehet tudatosan kontrollálni – a tudatosan kontrollált meggyőződést hívjuk önbecsapásnak. Felelősnek tartjuk az egyéneket bizonyos érzelmeikért – például a szeretet vagy a részvétel hiányáért – pedig az érzelmeket nem lehet tudatosan kontrollálni. A tudatosan kontrollált érzelmeket hívjuk képmutatásnak. Felelősnek tartjuk az egyéneket azért, amit elfelejtettek megtenni, pedig tudatosan felejtani nem lehet – ezt nevezzük, egyebek mellett, képtelenségnek. Következésképp nem áll, hogy csak olyasmíért tartozunk felelősséggel, amit önmagunk képesek vagyunk kontrollálni. Miért ne állíthatnánk, hogy jellemünkért és motívumainkért is viselnünk kell a felelősséget, még olyankor is, amikor képtelenek vagyunk kontrollálni azokat? Lehetséges, hogy a cselekedetek esetében a tudatos kontroll lehetősége szükséges feltétele a felelősség-tulajdonításnak. De a személyiségünket jellemző tulajdonságok esetében ez nincs feltétlenül így. Ráadásul ha a motívumokat is kontrollálni igyekeznénk, bizonyos értelemben önmagunk okai volnánk – saját individualitásunkat, egyéniségünket mi magunk határoznánk meg. Ez azonban lehetetlen. Az ugyan teljesen értelmes kérdés, hogy cselekedeteinket milyen mértékben határozzuk meg mi magunk, s milyen mértékben rajtunk kívül álló okok. De ha a személyiség értelmében mi magunk valójában motívumaink és jellemünk vagyunk, akkor értelmetlen azt állítani, hogy magunk hozzuk létre saját magunkat – ez pontosan a *causa sui* képtelenségét jelentené, avagy Münchhausen báró mutatványát, aki saját hajánál fogva húzza ki magát a mocsárból.

Következésképp, ha létezik felelősség, a tudatos kontroll aligha lehet annak minden esetben szükséges feltétele.

Mi a helyzet a reflexív tudatosság funkciójának kérdésével? Mint említettem, az az érzésem, hogy ez okozza a felismerés-elmélettel kapcsolatban a valódi problémát. Ha ugyanis a reflexív tudatosság csak arra szolgál, hogy segítségével könnyebben felismerjük jellemünket és motívumainkat, akkor saját cselekedeteinknek és személyiségünknek éppúgy pusztán megfigyelői vagyunk csupán, ahogyan másokénak. A reflexív tudatosság csak arra szolgál, hogy mindenki egy külön, csak a maga számára kijelölt megfigyelőlátsból lesse, miként cselekszik, vagy miként alakul a jelleme. Ráadásul ez a megfigyelőállás nem is valami jó. Amint az közismert tény, jellemvonásaink egy részét egyáltalán nem mi magunk ismerjük a legjobban. Saját jellemünk tekintetében könnyebben meg tudjuk téveszteni magunkat, mint másokat. S ami azt illeti, Sigmund Freud után már abban sem lehetünk egészen bizonyosak, hogy mi magunk ismerjük a legjobban saját motívumainkat. Sőt, ha hihetünk a freudistáknak, egészen bizonyosan nem mi magunk ismerjük azokat a legjobban, hanem mondjuk, a pszichoanalitikusunk. Mi is csak tőle tanuljuk meg, kikis vagyunk valójában. Következésképp a reflexív tudatosság egyetlen funkciója az volna, hogy szisztematikusan becsapjuk magunkat jellemünket és motívumainkat illetően. Nem kizárt, hogy így van, de azt nincs okunk feltételezni, hogy így is kell lennie.

Feltételezhetjük ugyanis, hogy a reflexív tudatosság igenis motivál. Nemcsak felismerjük, hogy milyen motívumokkal és jellemmel rendelkezünk, de lehetnek olyan motívumaink is, amelyeknek tárgyai épp saját jellemünk és motívumunk. Harry Frankfurt híres példája a drogfüggő egyén. (Frankfurt, 1988) A drogfüggő egyént a kábítószer utáni vágy motiválja. De természetesen lehet véleménye saját maga vágyáról: gondolhatja, hogy

ez így van jól, s épp így akar élni, de vélheti úgy is, hogy jobb lenne, ha nem vágná a drogra. Hogy az illetőnek efféle gondolatai legyenek, ahhoz természetesen képesnek kell lennie arra, hogy felismerje saját vágyait. De ez, érvel Frankfurt, önmagában nem elég ahhoz, hogy az illetőt személynek tekintsük. Arra is szükség van, hogy ez a felismerés arra motiválja, hogy igyekezzék megszabadulni vágyától, ha nem ért velük egyet. Nem biztos, hogy ez sikerül neki. Az akaratgyengesség elég mindennapos jelenség. De ahhoz, hogy az illetőt személynek tekintsük, legalábbis rendelkeznie kell azzal a képességgel, hogy motívumai megváltoztatására törekedjék.

A drogfüggőség szélsőséges eset, de a példa általánosítható. Minden egyén motivációs szerkezete komplex. Nincs senki, aki ne rendelkezne ellentétes viselkedésre ösztönző vágyakkal. Talán ezért gondolta Kant, hogy az erkölcsi konzisztencia megköveteli vágyaink folyamatos legyűrését. De a helyzet másképp is értékelhető: az ember olyan lény, aki választani kénytelen különböző vágyai, hajlamai közül. Ha úgy tetszik, választásra van ítélve. Ha a reflexív tudatosság nem motivál, akkor e választásnak az egyén maga pusztán szemlélője. Mondjuk úgy, ahogyan az egyén pszichoanalitikusa, ha van neki olyan. Az ilyen egyén azonban nem autonóm. Az autonómia ugyanis azt is feltételezi, hogy az egyént véleménye saját motivációjáról maga is motiválja. Aki csak arra képes, hogy semleges szemlélőként ítéletet alkosson arról, ki ő, lehet roppant okos, de semmiképp sem lehet autonóm. Autonómmá csak akkor válik, ha vágyairól alkotott ítélete elkezd befolyásolni azok motiváló erejét.

De vajon autonómok vagyunk-e? Fentebb azt próbáltam bizonygatni, hogy az autonómiához nem elégséges a reflexív tudatosság, azt is fel kell tételeznünk, hogy a vágyainkról alkotott vélemény maga is motivál. Csakhogy annak *belátása*, mi szükséges ahhoz, hogy autonómok legyünk, nem

elégleges ahhoz, hogy autonómok legyünk; mint ahogy annak belátása, mi szükséges ahhoz, hogy tudjak lengyelül, nem elégleges ahhoz, hogy tudjak lengyelül. A belátáson túl, mintegy mellesleg, képesnek kell lennem arra, hogy mondjuk, értelmesen társalognak lengyelül. És az autonómia fogalmának ismeretén túl, mintegy mellesleg, képesnek kell lennem rá, hogy reflexív tudatállapotaimmal befolyásoljam motivációimat. Vajon képes lehetek erre?

Nem állítom, hogy ezt a kérdést meg tudom válaszolni, túl nagy falat ez nekem. De néhány szempontot azért szeretnék megemlíteni. Mindenekelőtt úgy gondolom, hogy a vágyak, motívumok feletti kontrollal kapcsolatban nem merülnek fel olyan paradoxonok, mint amilyeneket a meggyőződések, az érzelmek vagy a felejtés kapcsán említettem. A motívumait kontrollálni igyekvő személy nem képmutató, nem – vagy legalábbis nem feltétlenül – csapja be önmagát, és amennyire meg tudom ítélni, nem igyekszik megtenni azt, ami logikailag lehetetlen. Következésképp nem tesz semmi olyat, ami nyilvánvalóan megfosztaná autonómiájától vagy morális hitelétől. Ezért annak a feltételezésnek, hogy valaki saját vágyairól és motívumairól alkotott ítélete is motiválhatja az illetőt, nincs semmilyen logikailag fonák következménye. Másodsor az ellentétes vágyak és motívumok közti választás kényszere, ami viszont vitathatatlan tény, csak két lehetőséget hagy annak megértésére, hogy a választás miként történik. Vagy szemléelői vagyunk saját választásunknak, vagy alkotói. Annyit mindenképp meg kell engednünk, hogyha semmi nem zárja ki, hogy alkotói is lehessünk, nincs értelme feltételezni: reflexív tudatosságunk csak arra jó, hogy tétlenül szemléljük, mi történik velünk. Nyilván vannak emberi tulajdonságok, amelyek diszfunkcionálisak. De ha világosan látjuk a funkciót, nem hinném, hogy racionális lenne tagadni létezését. Persze az is igaz,

hogy számos szórakoztató ismeretelméleti példa bizonyítja, egy racionálisan elfogadott meggyőződés is lehet hamis.

Mindez, legnagyobb bánatomra, aligha konkluzív (bár talán ez minden fontos filozófiai problémát érintő érv sorsa). Befejezésül azonban szeretnék visszatérni a tulajdonképpeni témához, az individualitás problémájához. Tegyük fel, hogy fentebbi érve megállja a helyét, tehát igaz az, hogy szerencsés esetben a motivációkról alkotott ítélet maga is motiválni hivatott. Tegyük föl továbbá, hogy cselekvőnk nem szenved akarategyengeségtől, következőképp reflexív tudatállapota hatékony: befolyásolni képes vágyai és motivációi erejét. Ha mindezen képességekkel rendelkezünk, vajon szükségképpen autonómok vagyunk-e? Sajnos nem. És ez az individualitással kapcsolatos igazi paradoxon.

Alágerek lelkiismeretes őre vagy az öngyilkos tenorista képes lehet arra, hogy vágyairól ítéletet alkosson, sőt még arra is, hogy ezeket tudatosan elsorvassza. Autonóm ettől? Nem az a baj, hogy a válasz igen vagy nem. Az a baj, hogy nem tudjuk, mi a válasz. Ahhoz ugyanis, hogy választ tudjunk adni erre a kérdésre, ismernünk kellene *reflexív meggyőződései eredetét*. Nemcsak az az egyén képtelen az autonómiára, akit saját vágyairól, motívumairól alkotott ítélete nem motivál, hanem az is, akinek vágyairól alkotott ítélete indoktrináció, agymosás vagy bármely más manipuláció eredménye. A probléma ezekben az esetekben nem az, hogy a vágyai feletti motivált kontroll nélkül a lelkiismeretes őr emberségesebb lenne, a természetes halálfélelmet érző terrorista pedig legalábbis kevésbé gonosz. A szívnek is megvannak a maga érvei, s ezeket figyelmen kívül hagyni éppoly dőreség, mint az észéit. A probléma az, hogy bármilyen hatékony legyen is a motivációk feletti kontroll, ez még mindig nem tesz autonómmá. Akár jóra vezessen, akár rosszra.

A magam részéről ebben a nehezen megfogható autonómia-feltételben látom az

európainak nevezett individualizmus sajátosságát. Nem annak felismerésében, hogy motivációinkról alkotott reflexív ítéleteink befolyásolni képesek vágyaink erejét. Ha fentebbi fejtegetéseim helytállóak, akkor ez utóbbira minden emberi lény *qua* emberi lény képes. A reflexív kontroll értelmében vett autonómia – ha egyáltalán e képesség önmagában autonómiának nevezhető valamely minimális értelemben – faktum, ha valóban rendelkezünk vele. Tehát minden normális, pszichológiai értelemben egészséges lelkű ember sajátja. Mint képességét nem kell megküzdenuünk érte, és nem is kultúrafüggő. Ami az európai kultúra terméke, az az a feltevés, hogy mindez *nem elegendő*. Hogy csak azok a reflexív ítéle-

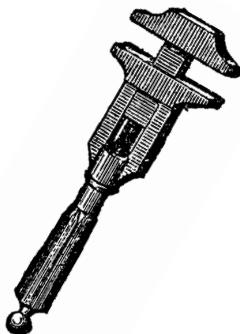
tek biztosíthatják morális integritásunkat, amelyek megfelelő kulturális és társadalmi környezetben alakultak ki. Nincs olyan lény, akit környezete, neveltetése ne befolyásolna saját vágyairól alkotott ítéletében. A tapasztalat sokat számít, s hogy ki mit tapasztal, az nyilván nem, vagy csak kis részben függ tőle magától. Azt, hogy miért véljük úgy, hogy éppen a szabad, indoktrinációtól és manipulációtól mentes környezet teremtheti meg az autonóm reflexív ítéletalkotás környezeti feltételét, nem tudom. De abban, hogy ez az európai individualizmus alapja, bizonyos vagyok.

Kulcsszavak: *autonómia, individualitás, kontroll, tudatosság*

IRODALOM

- Frankfurt, Harry G. (1988): Freedom of the Will and the Concept of a Person. in: The Importance of What We Care About. Philosophical Essays. Cambridge University Press, Cambridge, 11–25.
- Inwagen, Peter van (1990): Material Beings. Cornell University Press, Ithaca

- Hume, David (1973): Tanulmány az emberi értelemről. Magyar Helikon, Budapest
- Mates, Benson (1986): The Philosophy of Leibniz. Metaphysics and Language. Oxford University Press, Oxford

A FELVILÁGOSODÁS ÉS AZ EURÓPAI ÉRTÉKREND

Kende Péter

az MTA külső tagja,

az 1956-os Magyar Forradalom Történetének
Dokumentációs és Kutatóintézete

I.

Nagyon nehéz feladat előtt állok,¹ először is azért, mert „értékekről”, „értékrendről” tudományos igénnyel mindig nehezebb beszélni, mint tényekről vagy ténybeli történekekről; másodsor pedig mert az „európai értékrendre” vonatkozóan nincsen egyértelmű közmegegyezés. Nekem viszont ahhoz, hogy a felvilágosodás korszakának értékváltozásait elemezzem, illetve hogy e változások maradóhozamát feltérképezzem, eleve tudnom kellene, mi is a mai Európában az irányadó értékrend, hisz értelem szerint a felvilágosodás hatásából most csak az érdekel minket, ami belőlük ebbe beköltözött, és máig is kitar.

További nehézséget képez, hogy a felvilágosodás szellemi forradalma csak egy, a mai európai ember kifomálódásában szere-

pet játszó értékalkotások illetve értékváltozások közül; a huszadik század végére kialakult európai értékrendben nyilvánvalóan más kontinuum hatások is fellelhetők; s ebből kifolyóan ügyelnünk kell arra, hogy a felvilágosodásnak is tulajdonítható erkölcsi-szellemi hatásokból kiszűrjük azt, ami az európai szellemiségben korábbi vagy későbbi érték-alapok továbbélő következménye; fontos hogy ne tulajdonítsunk a felvilágosodásnak olyan hatásokat, amelyek netalán velük egyidejűek, de mégis más forrásokból erednek.

Ez utóbbira hadd mondjak mindjárt két példát. A tiszta tudomány és az abból következő technikai tudás felértékelése a felvilágosodás egyik legfontosabb és legkevésbé vitatott hozadéka; mindamellett a természet megértésére és leigázására való törekvés sokkal messzebbre nyúlik vissza, mint a 18. század, vagy akár mint Francis Bacon vagy René Descartes filozófiája – első jelei már a *Genézis* szavaiban (I. 1: 26–28) is tetten érhetők –, ennél fogva ha ez a törekvés ma is irányadó, ebben csakis a felvilágosodás hatását látni nyilvánvaló túlzás, indokolatlan aránytévesztés volna. Másik példám: az individualizmus. Az individuum mint vonatkoztatási pont, mint a társadalmi együttélés egyik vagy éppen egyetlen kiindulási pontja, vagyis a társadalom célrendszerének az egyéni létre, annak biztonságára és boldogulására való visszavezetése kétségkívül az európai ember szemlélet egyik sarokköve. Mint fej-

¹ Az alábbi következő szöveg, amely előadásnak készült s terjedelmében is ehhez igazodik, jellegénél fogva nem vállalkozhatott a felvilágosodásnak (*Aufklärung, Lumières*) nevezett korszak adatszerű feldolgozására, sem arra, hogy azt kronológiailag vagy földrajzilag egészen pontosan körülhatárolja. Amikor a szöveg a felvilágosodás „másfél századáról” beszél, akkor azon alapvetően a (francia) 18. századot kell érteni, amelyet azonban – elsősorban a brit szigetországban, de részben a kontinentális Európában is – előkészít a 17. század második fele, s meghosszabbít (különösen Németországban) a 19. század eleje. A felvilágosodásra mint szellemi hullámra vonatkozó alaplunkák: Cassirer, 1932, Hazard, 1935, Chaunu, 1982. Az utóbbi harmincoldalas, kiterjedt bibliográfiát is tartalmaz, továbbá egy több mint nyolcvanoldalas, roppant hasznosan forgatható lexikális függelék.

lemény pedig nagyjából egyidős a felvilágosodással. Első látásra tehát úgy tűnhetik, mint ha ez is a felvilágosodás hozadéka volna. A valóságban azonban az egyidejűség csupán a dolog megfogalmazására, filozófiai kifejezésére vonatkozólag áll fenn, miközben a történeti folyamat, amelyből az individualista emberszemlélet kiemelkedik, sokkal régebbi, mint a felvilágosodással tulajdonképpen azonosítható másfél évszázad: legalábbis az ipari-kereskedelmi civilizáció kezdetéig (vagyis a 15-16. századig) vezethető vissza, de bizonyos értelemben még mesz-szebbre is. Az individuum mint vonatkoztatási pont ugyanis végsőleg az emberi személy önértékűségéből eredeztethető, eny-nyiben tehát a keresztény teológiában, s azon túl a zsidó vallás emberképében gyökerezik.² Ezt az is mutatja, hogy első, markáns újkori kifejeződése – a Jézus-hit protestáns megfogalmazása – jóval megelőzi a felvilágosodás szorosabban vett korszakát.³

Az individualizmus példáján tehát nagyon világosan szemlélhető korábbi értékalapok egy újfajta megjelenése, egy félig-meddig rejtett eszmei virtualitás társadalmi szinten történő aktualizálódása, méghozzá nem csupán annak a szellemi forrásnak a segítségével, amelyet a felvilágosodás képezett a maga idejében, hanem olyan társadalmi-gazdasági fejleményeknek is köszönhetően, amelyek időbelileg részben megelőzik, részben követik – sőt mind a mai napig elhúzódoan követik – a felvilágosodás korát. A mo-dem világ egyéni központi emberszemlélete egymásra épülő évszázadok közös terméke!

² Egy Magyarországon kevésbé ismert francia antropológus és eszmetörténész az individualizmusról 1983-ban közzétett könyvében kimutatta, hogy a modern individuális szemlélet eredete ahhoz az ókori, részben indiai eredetű embereszményhez nyúlik vissza, amelynek értelmében az individuum úgy létezik, hogy kívül helyezi magát a világon. Az egyénnek a világba való visszahelyezése már a sztoikus filozófiával megkezdődött, de társadalmi érvényre a folyamat az újkori Európában ment végbe. Lásd: Dumont, 1983. 36–48.

³ Lásd Max Weber klasszikus munkáját: Weber, 1982.

Nyilvánvalóan hasonló megállapítás tehető a felvilágosodás és a modern világ ama másik központi értékét illetően, amelyet röviden úgy hívunk, hogy szabadság, de amely igazi értelmét akkor nyeri el, ha azt az ember veleszületett jogaiba ágyazzuk, s egy magasabb egyetértést kifejező törvényes renddel bástyázzuk körül. A felvilágosodás filozófusainak, mint tudjuk, erről rengeteg mondanivalójuk volt, s amit akkortájt erről egy John Locke, egy Charles de Montesquieu, egy Jean-Jacques Rousseau vagy egy Immanuel Kant leírt, azt ma sem tudnánk jobban megfogalmazni; a szabadság politikai fogalma azonban természetesen sokkal régebbi keletű, s ezért ezt az „értéket” egyszerűen a felvilágosodásnak tulajdonítani módszertanilag és történelmileg egyaránt téves volna. Amiképpen az individuum a zsidó-keresztény teológiára, úgy utal vissza a szabadság képzete és fogalmi rendszere az európai civilizáció görög-római előzményeire. Miközben persze úgy érezzük, mi, európaiak, hogy az erre irányuló igény – egyetemes.

II.

E rövid bevezetés után rátérek fejtegetésem tulajdonképpeni tárgyára, vagyis arra, amit a felvilágosodás – legalábbis az én megítélésem szerint – új elemként, illetve lényegesen módosított elemként épített be az európai értékrendbe. Talán vakmerőségnek fog tűnni a dolgok ily sommás fölvázolása, mégis megpróbálok néhány pontba összesűriteni azt, ami két évszázad távolából úgy jelenik meg számunkra, mint a felvilágosodás „szellemi apportja”. Egész pontosan: *öt címszó* alá csoportosítva fogom tárgyalni ezt az „apportot”, és pedig *Ész, Tudomány, Szabadság, Hatalás, Természet*. (Ide kellene iktatni talán még a Toleranciát és az emberi Egyetemességet is, ezekről azonban csak utalásszerűen lesz szó.) A felsorolt értékek közül az első – az Ész – a legcentrálisabb, mert voltaképpen, amint ezt mindjárt látni fogjuk, az ezt követően

sorra kerülő hármat – Tudomány, Szabadság, Haladás – is ez kormányozza. Hozzájuk képest az ötödik – a Természet – első látásra periferikusnak tűnik (kivéve Rousseau-nál), közelebbi elemzésben azonban ugyanolyan centrálisnak fog bizonyulni, mint az Ész fogalma, jelentése azonban a 20. század végére teljesen át fog alakulni.

Ez az utóbbi megjegyzés megint arra figyelmeztet, hogy az itt tárgyalt eszmék hatástörténete nem korlátozható a felvilágosodás szorosabban vett történetének századaira. Hallgatólag már az eddigiekben is adottnak vettem, hogy az *Aufklärung* korszakaként számon tartott másfél század nem előzmények nélküli, hiszen a modern természettudományok kezdetei a 16. századra nyúlnak vissza, a Francis Baconnel és René Descartes-tal kezdődő modern filozófiai gondolkodásai pedig a 17. század elejére. Látnunk kell másfelől azt is, hogy noha a felvilágosodás programjának a gyakorlatba való átültetése már a 18. században megkezdődött – például a közoktatás vonalán, amely mint tudjuk, még a felvilágosodott abszolútizmusnak is szívügye volt –, az „aufklärista” eszmék szélesebb körben való elterjedése inkább a 19. és 20. századra tehető.⁴ A képletet azonban bonyolítja az az ismert körülmény, hogy e két évszázad fejleményeinek és értékmozdulásainak már nemcsak a felvilágosodás volt a forrása, hanem olyan áramlatok is, mint a 19. században a romantika, továbbá a nemzeti különőség felfedezése és ennek központi helyre való állítása, a 20. században pedig a kritikai ész hatalmának és irányadó szerepének megkérdőjelezése, s ezzel párhuzamosan a misztikum új, részben más civilizációktól kikölcsönzött formáinak megjelenése. Talán még ennél is fontosabb tényezője az értékek európai alakulásának a 19. századtól kezdve

a hagyományos rendi világ összeomlása, és a Tocqueville-i értelemben vett (társadalmi) demokrácia minden életszférára kiterjedő, széleskörű és ellenállhatatlan előretörése, ami első látásra ugyan a felvilágosodás címszava alá sorolható, közelebbi elemzésben azonban tartalmaz más értékeket is, vagy ha úgy tetszik, a korábbtól szignifikánsan eltérő értelmezést ad a 18. századtól megörökölt aufklärista értékeknek. Az ezzel kapcsolatban felvetődő kérdésekre előadásom zárórészében fogok visszatérni.

Most pedig tekintsük át röviden a fentebb megjelöltet öt címszót, illetve értékcsoportot.

1.) „Ész”, avagy bővebb kifejtésben: az emberi értelem – a Ráció – erejébe, megbízhatóságába és határtalan tökéletesíthetőségébe vetett hit. Legközönségesebben ezt a felfogást szokták a felvilágosodással azonosítani, összhangban a kor filozófusaival, akik legjobb meggyőződésük szerint az Értelem Korszakának eljöveteleért dolgoztak. Az ő szóhasználatukban azonban az ész a szabad gondolkodást is jelentette: Kant például „az ész minden kérdésben való nyilvános használatának szabadsága” mellett tört lándzsát (Kant, 1997. 16.), megengedve, hogy az ész „magánhasználat” elé adott esetben korlátok emelhetők (Kant, 1997. 17.). A ráció elvének kanti olvasata továbbá az egyén szellemi autonómiáját is posztulálta, amint ezt sokat idézett híres mondata („Sapere aude! Merj a *magad* értelmére támaszkodni!”) oly plasztikusan megfogalmazta (Kant, 1997. 15.).

Ahhoz, hogy a felvilágosodásnak ezt a központi princípiumát helyesen értelmezzük, két dolgot kell szem előtt tartanunk. Az egyik, hogy milyen elvvel és gyakorlattal *szakít* a gondolatszabadságnak ez a meghirdetése: nyilvánvalóan a tekintély elvével, a kívülről vagy fentről megszabott igazsággal, vagy még élesebben megfogalmazva, az isteni kinyilatkoztatáson alapuló gondolkodással.

⁴ Pierre Chaunu találó megfogalmazása szerint „nincs kor, amelyik ennyire lenne kezdet és ugyanakkor vég is.” (Chaunu, 1982. 375.)

A ráció elve a készen kapott, mások által elrendelt igazsággal a szabad vizsgálódás elsőbbségét helyezi szembe. Ebből következik a racionalista szemléletnek az a már-már feledésbe menő tulajdonsága, hogy a kételkedést – ideértve a tudomány eredményeiben való kételkedést is – nemcsak hogy nem zárja ki, hanem épp ellenkezőleg, a racionális elme kötelességévé teszi. Descartes racionalizmusa tulajdonképpen a módszeres kételyen alapszik. Csak olyasmit fogadhat el igaznak a szabad elme, ami kiállja a folyton megújuló vizsgálódás, a verifikálás, illetve (Karl Popper fogalmazásában) a lehetséges falszifikáció próbáját. Aligha vonható kétségbe, hogy a felvilágosodásnak ez a princípiuma mindmáig ható uralkodó elve a tudományos gondolkodásnak.

2.) És ezzel már át is tértünk a *Tudomány* nevet viselő második témakörre. Az elmúlt évszázadok során meghonosodott értelme szerint a „tudomány” nem egyszerűen az emberi tudást mint olyan jelenti, hanem az ismeretek szerzésének kísérleti és kritikai módszerét, és az erre támaszkodó, újabb és újabb irányokban terjedő, folyton vitatott és ellenőrzött tudás *corpus*át. Az emberiség bűneinek és bajainak a felvilágosítók szemében a *tudatlanság* az egyik fő oka, a tudás tehát a bűnök leküzdése előtt is megnyitja az utat. A felvilágosítás értékrendszerében a tudományra ugyanúgy érvényes, mint az értelemre, hogy semmiféle „tekintélynek” (autoritásnak) nincsen alávetve. De még fontosabb az a meggyőződés, hogy a tudomány az ember szolgálatában áll, művelése tehát a nagyobb szabadságot, a társadalom megjavítását, az emberi nem tökéletesedését és végső soron a köz boldogságát eredményezi. „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány”, írta például 1781-ben Bessenyei György, a felvilágosítás eszméinek ez a korai magyar meghalója. (Idézi Kosáry, 1990. 122.) Több mint száz évvel később pedig Kossuth Lajos, aki

nemcsak egy nemzet vezére volt, hanem 19. századi európai aufklérista is, az alábbi üzenetet küldte torinói magányából a természettudós Herman Ottónak: „Nem tudom, melyik költő mondta, hogy az ész az Isten, nem aggatódzom a kifejezés helyességébe, hanem azt tudom és vallom, hogy Ön az ész Istensége religiójának apostolává van hivatva Magyarországon; és hivatva bevilágítani a dolgok mélyére ható értelmének fáklájával a természet örök törvényeinek még nem ismert, vagy rosszul ismert rejtekeibe. Ez az Ön hivatása.” (Szabad, 1994. 284.)⁵ Ez a Kossuth-idézet a maga utolérhetetlen stílusával és Victor Hugóra emlékeztető pátoszával azért érdekes számunkra, mert az aufklérista tudományhit erkölcsi lényegét jeleníti meg. S miközben az olyan szavak, mint „az ész Istensége”, talán megmosolyogtatnak minket, késői utódokat, eközben a Kossuth által felmagasztalt apostoli tevékenységet – más szóval a tudományt magát – korántsem mosolyogjuk meg 21. századi magaslattunkról, ellenkezőleg, majd’ minden kérdésben úgy kezeljük, mint legfőbb ítélőbírákat és tanácsadókat!⁶ Ennyit egyelőre a tudományról mint értékről (amelyre azonban előadásom befejező részében még egyszer vissza fogok téni).

3.) Most pedig néhány szót a *Szabadságról*, ezúttal nemcsak a szabadon szárnyaló gondolat, hanem az emberi alapjogként felfogott cselekvési, társulási és államrend-meghatározási szabadság értelmében. A felvilágosítás értékrendszerének eme legpolitikusabb eleméről is elmondható – legalább annyira, mint az individualizmusról, amellyel egyébként részben át is fedik egymást –, hogy nem a modern korral, nem az abból

⁵ A régies „nem aggatódzom”-ot ma nyilván úgy mondanók, hogy „nem akaszodom”.

⁶ Találónan állapítja meg Pierre Manent francia politikai filozófus, hogy a modern társadalom voltaképpen „a tudomány és a szabadság frigyéből” keletkezett. Lásd: Manent, 2003, bevezető fejezet.

kinőtt tudományfilozófiával, sem az ahhoz csatlakozó ember- és történelemszemlélettel kezdődött, hanem sokkal, de sokkal régebben. A 18. század gondolkodásában azonban a szabadság fogalma lényeges átalakuláson ment át: kilépett a lokális vagy rendi szabadságok mindig valamilyen konkrét történelmi múlthoz kötött halmazából, az egyetemesség képét öltötte, s úgy jelentkezett, mint természetileg adott, magától értetődő emberi jog. Ezt aztán az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (1776-ban), majd a francia forradalom kezdetén (1789-ben) közzétett Emberi Jogok Nyilatkozata századokra kiható érvénnyel fogalmazta meg. Az a gondolat, hogy az ember „szabadnak és egyenlőnek születik” (1789), illetve – Thomas Jefferson lebilincselő fogalmazásában (1776), mely szerint – „magától értetődőnek tartjuk, hogy minden embernek joga van az életre, a szabadságra és a boldogság keresésére” egyfajta hittételként rögzült meg a modern, európai és amerikai ember tudatában, amint ez egyébként az ENSZ keretében 1948-ban elfogadott *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatából* is kiolvasható. Ebben a szemléletben az emberek közti egyenlőség elve mintegy kiegészítő része a szabadság vallásának: az egyenlőséghez való „jog” ugyanúgy lényünkéből fakad és születésünktől fogva adott, mint a szabadsághoz való „jog”. (A „jog” szót azért kell mindkét esetben idézőjelbe tenni, mert nem valóságos, azaz állami törvényekben kodifikált jogról van itt szó, hanem filozófiai posztulátumról, amelynek érvénye kizárólag abból fakad, hogy „magától értetődőnek” tartjuk.⁷) Az egyenlőség elve az értékeknek

⁷ Hallgassuk meg például Condorcet-t, a francia 18. sz. gondolatainak e talán legautentikusabb összegzőjét: „Mi olyan alkotmányt akarunk, amelynek elvei kizárólag az ember természetes jogain alapulnak, melyek megelőznek minden társadalmi intézményt. *Természetesnek* tekintjük a jogokat, mivel az emberi természetből erednek, mivel ama pillanattól kezdve, hogy létezik egy érzékelésre és gondolkodásra képes lény, aki erkölcsi eszmékkel bír, szükségszerű következményként adódik,

ebben a seregszemléjében külön kiemelés érdemelne, hiszen a felvilágosodás társadalmólétezésének egyik kardinális pontja az, hogy az emberek között örökletes rang szerint vagy vallási és faji alapon különbség nem tehető. Pierre de Beaumarchais és Gotthold Lessing színműveiben például ez a gondolat jut hol humorosan,⁸ hol drámai⁹ pátosszal kifejezésre. Itt csak azért tárgyaltuk együtt a szabadság gondolatával, mert a két elv ugyanarra a közös, természetjogi posztulátumra épül. (Amelynek a „természettel” való összefüggéséről alább még lesz szó.)

4.) Előbb azonban illesszük be a képbe a *Haladás*–témánkkal kapcsolatban oly sűrűn emlegetett – fogalmát. Szemben a felvilágosodás kori filozófia minden más kulcsgondolatával, a társadalmi haladás fogalma (s talán még a természeté, legalábbis a szó Rousseau-i értelmében) minden bizonnyal a 18. század terméke. Úgy tűnik, hogy ez a fogalom először Turgot, a jeles francia közgazdász írásaiban jelenik meg. Jellegetesen a *Haladás* értelmét azonban a tragikus sorsú Condorcet márkí filozófiai írásaiban nyeri el, nevezetesen *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története* című, röviddel halála előtt írott művében. (Condorcet, 1986)¹⁰ A haladás szó ekkortájt meghonosodó tartalma szerint az emberi faj, értelmi képességeinél fogva, történelme során mind magasabb és magasabb szintre lép, s ez nemcsak technikailag van így, hanem erkölcsileg is, tekintve hogy a gondolkodás az embert egyre tökéletesebb társadalomszervezési formák belátására képesíti. (A „belátás” szót Pikler Gyulától, a magyar huszadik század e jellegzetes aufk-

how e lényt megilletik a racionális és morális lények természetes jogai, s ezektől jogsértés nélkül senki sem foszthatja meg az embert.” (Egy New-Haeven-i bourgeois leveléből, idézi: Ludassy, 2002. 955.)

⁸ Például a *Figaro házasságában*.

⁹ Például *A bölcs Nāthánban*.

¹⁰ A munkával Condorcet bujkálása során, 1793-ban vagy 1794-ben készült el, a mű első kiadására 1795-ben, a terror bukása után került sor.

lérista gondolkodójától kölcsönöztem ki.¹¹⁾ Haladás és értelem tehát, mint már fentebb is jeleztük, szorosan összekapcsolódnak. Az ész szerepe e folyamatban kettős: egyrészt kritikai, amennyiben megszabadítja a társadalmat a megörökölt és már nem működő elrendezések terhéől, másrészt teremtő, az új dolgok konstruálásának értelmében. (A konzervatív gondolkodók, Edmund Burke-től Friedrich Hayekig, leginkább ezt a „konstruktivistát”, a dolgok természetes rendjétől elrugaszzkodó hajlamot kifogásolják a progresszista, azaz haladáspárti gondolkodásban.) De nem nehéz kimutatni, hogy a haladás képzete nemcsak az ésszel, hanem az ezt követően tárgyalt másik két kulcsfogalommal, a tudománnyal és a szabadsággal is szorosan, majd' hogy nem organikusan is összefügg. A Tudomány szolgálta a Haladás eszköztárát, a Szabadság (és az Egyenlőség) pedig a követendő irányt mutatja. A haladásnak ebből a pozitív előjelű koncepciójából másfelől még az is következik, hogy az emberiség javát szolgálni csakis a haladás irányában lehet; aki tehát ezzel szembeszegül, az végsőleg az emberiségnek is – vagy egy fokkal alacsonyabb szinten: a szabadsága birtokába jutott nemzetnek – az ellensége.

5.) Seregszemlénk utolsó állomása a *Természet*. Talán nem kell mondani, hogy a természet itt nem abban az értelemben kerül említésre, amelyet az antik filozófia *physis* néven honosított meg, s amely Lucretius *De*

rerum natura című művének a tárgya; de nem is a Galileivel kezdődő természettudományok, a módszeresen megfigyelt és egzaktnak mért anyagi és mozgásvilág értelmében: erről ugyanis már fentebb, a „tudomány” címszó kapcsán ejtettünk szót, hacsak vázlatosan is. A „természetnek” itt elsősorban az az oldala érdekel bennünket, amely a „természetes jogoknak” szolgál hivatkozással, másodsorban pedig az a talányosabb vonatkozás, amely Jean-Jacques Rousseau „társadalom kontra természet” ellentétpárában jelenik meg, vagyis abban a tézisben, hogy a természetes ember jó, a társadalom embere pedig rossz.¹² Az első vonatkozás, a természetjogi, mint láttuk, alapvető a felvilágosodás bölcselei számára, s azért elengedhetetlen része gondolatrendszerüknek, mert a Természet náluk Isten helyébe lép. (Ez még azokra is érvényes, akik személy szerint istenhívők maradtak, mint mondjuk Spinoza¹³ vagy Kant.) A mózesi, a jézusi vagy a Mohamed által közvetített kinyilatkoztatás elvetése után kell egy archimedeszi pont, amelyen az új társadalmi és erkölcsi elvek megállhatnak, ez pedig nem lehet más, mint az Ész által megragadható Természet. Ezért van az, hogy ez a princípium végül is ugyanolyan centrális, mint az Ész elve. Más a helyzet a természet Rousseau-i felfogásával, amely a fennálló társadalmi rendet, az egyenlőtlenlégek és a szolgaság rendjét azon a címen kérdőjelezi meg, hogy az artificiális, „mesterséges”: Rousseau ezzel kilép

¹¹ A haladás „belátásos” elméletének legbővebb kifejtését lásd: Pikler Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. (3. kiadás, Budapest, Grill Károly, 1911). Az első kiadás éve 1897.

¹² Ennek leghatásosabb kifejezését Rousseau-nak az egyenlőtlenlégek eredetéről szóló értekezésében találjuk. Lásd: Rousseau, 1978. 59–200.

¹³ Spinoza egyébként csak korai előzményként sorolható a felvilágosodás történetéhez, sőt egészen pontosan olyan spekulatív gondolkodóként, akit a felvilágosodás meg akart haladni. Ernst Cassirer percepciójában: „A 17. század metafizikai volt, s megteremtette a természet, valamint az erkölcs metafizikáját.

A felvilágosodás korszakát ez a fajta spekuláció már egyáltalában nem érdekli. Minden energiája egy másik pontra irányul, s ez az energia sokkal inkább a cselekvésé, mint a gondolkodásé.” (Cassirer, 1993. 241.) Ugyancsak Cassirer hívja fel a figyelmet arra, hogy a felvilágosodás gondolkodói „mind magukévá teszik a praktikus ész elsőbbségének az azt elvét, amelyet majd Kant fogalmaz meg. Soha nem hajlandók éles megkülönböztetést tenni az elméleti és a gyakorlati ész között. Soha nem választják el a spekulációt az élettől.” (Uo., 244.) Mindamellet az a jellegzetesen aufklärerista nézet, hogy a bűn a tudatlanság következménye, Spinozától eredeztethető.

a felvilágosítóknak abból a konszenzusából, amelyet a szabadság rendjének egy másfajta koncepciója, nevezetesen a Szabadságnak a Tudomány és az Ész által való fokozatos meghódítása, más szóval a Haladás evolutív koncepciója vezet. A „vissza a természethez” Rousseau-i gondolatának van ugyan naturalista, ruralista, ipar- és városellenes, manapság pedig környezetvédő olvasata, ezeknél azonban történelmileg fontosabb az az utóélet, amelyet a kizsákmányolás-mentes szocializmus gondolatrendszer, a mindent újra kezdeni kívánó forradalmiság két teljes évszázadot kitöltő szellemi-politikai hulláma képviselt. A Természet rousseau-i mítosza például még az 1968. évi párizsi diákforradalomban is ott kísértett.

III.

E vázlatos összefoglalás végére jutva azt a kérdést szeretném fölvetni, hogy mi az, ami a felvilágosodás értékrendszeréből tartósnak bizonyult, s mi az, ami az idők haladásával, s nevezetesen a 20. század tudományos eredményeinek és társadalmi tapasztalatainak hatása alatt részben vagy egészben kétségessé vált?

Kezdjük az utóbbival. (Magától értetődik, hogy fejtegetésem e ponton még inkább utalásszerű lesz, mint az előzőekben.) A részben vagy egészben kérdésessé vált értékek közé sorolom a Természetet, a Haladást és a Tudományt, ámbar az utóbbit csak részben; egy második megközelítésből ugyanis, ellenkezőleg, az fog kiviláglani, hogy a Tudomány presztízse még a mai, posztmodernnek nevezett világban is nagyobb, mint valaha.

A *természettel*két baj van. Az egyik (de ez a kisebbik), hogy pontos mibenlétét a tudományok, például a fizika vagy a pszichológia, még fogalmilag is bizonytalanná tette – ami persze a korábbinál is szélesebbre nyitotta azt a kérdőjelet, hogy mi is az ember?¹⁴ A kérdés nemcsak filozófiai – hiszen e minőségében nem is új –, hanem biológiai és antropológiai,

sőt történeti is abban az értelemben, hogy visszavezet a civilizációk, illetve a vallások emberkonstruáló szerepéhez.

A másik és nagyobbik baj: hogy a modern társadalom a tudomány révén fellazult jelentésű természetre már nem úgy tekint, mint mintaképre, mint a józan magatartás ihlető forrására, hanem épp ellenkezőleg, mindent megtesz, hogy ahol lehet, eltávolodjon tőle, szakítson vele (mint mondjuk a szeméremérzet vagy a férfi és a nő közötti társadalmi munkamegosztás vonatkozásában). Ennek folyományaként nemcsak a szép és a rút, valamint a jó és a rossz közötti különbségtétel rendül meg, hanem az a lehetőség is – ámbár ezt nem nagyon szeretjük magunknak bevallani –, hogy bármilyen „jogot” vagy embertársaink iránti kötelességet természettől adottnak tekintsünk!¹⁵ Hogy ebből mi következik, azt már bőségesen demonstrálta a huszadik század, de ez csak a kezdet volt.

A *haladás*fogalmának mai állását illetően hadd idézzem Jürgen Habermast: „A Condorcet-hez hasonló felvilágosítók még abban a szertelen várakozásban éltek, hogy a művészetek és a tudomány nemcsak lehetővé teszik a természeti erők fölötti ellenőrzést, hanem világ- és önértelmezésünket, a morális haladást, a társadalmi intézmények igazságosságát, sőt még az emberek boldogságát is elő fogják mozdítani. A 20. század nem sokat hagyott meg ebből az optimizmusból.” (Habermas 1994. 269.) Azt a vitathatatlan történelmi tapasztalatot, hogy az emberi létformák

¹⁴ Ennek a kérdésnek a 20. század második felében olyan kiterjedt irodalma keletkezett, hogy abból még ízelítő adni is túlhaladná e vázlatos áttekintés kereteit.

¹⁵ Az egész kérdéskörre vonatkozóan figyelemreméltó értekezést találunk Pierre Manent legutóbbi könyvében (Manent, 2003), annak a testről szóló 12. és a jogról szóló 16. fejezetében. – Itt ragadom meg az alkalmat arra, hogy lerőjäm Pierre Manent iránti adósságotam. Fejtegetésem menete igen sokat köszönhet a hivatkozott könyvben, valamint Manent más munkáiban is megjelenő szempontoknak.

és szerveződési módok állandó változásban vannak, ma már nem keverjük össze azzal a célzatosan pozitív értelmezéssel, amely a „haladás” Turgot-tól és társaitól megörökölt fogalmában jut kifejezésre. Ebből persze nem következik, hogy mindenfajta változásba, például a gázságba és az ostobaságba is bele kell nyugodnunk, illetve hogy a dolgok megjavítására való minden törekvést eleve illuzorikusnak kell tekintenünk. A Jó mint felkiáltójel: marad. De az egyre jobb irányba való lineáris haladás mércéjét elveszítettük.

Ez persze összefügg a *tudomány* eredményeit, illetve azoknak társadalmi hatását illető kételyekkel. Ma már nem mondanánk, mint 1900-ban Jászi Oszkár, hogy a tudományos tevékenységben „a lehető legnagyobb egyéni s társadalmi földi boldogság megvalósítása iránti érzék és törekvés” jut kifejezésre. (Jászi, 1982. 23.) Legalábbis Alfred Nobel óta, de Hirosima óta még inkább tudatában vagyunk annak, hogy a célirányos emberi tudás micsoda romboló erőket képes „felszabadítani” és az emberiségre zúdítani! Egy-két évtized óta pedig azzal a még nyugtalanítóbb ténnyel kell szembenéznünk, hogy a gének ismerete és manipulációja révén még az is kérdésessé válhat, ami emberi „természetünket” illetően mind mostanáig a legbizonyosabbnak tűnt.

Érdekes módon azonban e kételyek és félelmek egészben véne mégsem rendítették meg a tudományba, illetve a tudásba mint értékbe vetett hitet.¹⁶ És itt térek át azoknak a dolgoknak a tárgyalására vagy inkább címszó-szerű felsorolására, amelyek a felvilágosodás örökségéből tartósaknak bizonyultak.

Minden ellenkező híresztelés ellenére ezek közé tartozik az Értelem tisztelete, ami nemcsak a tudomány kultuszában

mutatkozik meg, hanem a modern társadalomnak abban a – már Max Weber által is uralkodónak tekintett – törekvésében, hogy tevékenységét racionalizálja, azaz a dolgok alakulását tudatosan ellenőrzése alá vonja. Tulajdonképpen ezzel magyarázható, hogy a tudomány mint olyan változatlanul tekintélynek örvend, vagyis hogy a vele kapcsolatban felmerülő félelmek ellenére a modern embernek esze ágában sincsen ezt a tekintélyt valami mással pótolni. A világ-egyetemre, a physisre vonatkozó tudás illetékessége dolgában a keresztény egyházak már jó ideje letették a fegyvert a Tudomány előtt, ami pedig az ilyen-olyan misztikákat vagy gnózisokat kínáló jelenkori szektákat illeti, azoknak térhódítása a legjobb indulattal is csak marginálisnak mondható.

A felvilágosodás egy másik központi értékére – a szabadságra és az egyént megillető autonómiára – áttérve még az előbbinél is egyértelműbb megállapítást tehetünk. Minden ellenkező irányú próbálkozás ellenére a 19. és 20. század a szabadságelvű demokrácia eszméinek diadalmenete volt. Az összképbe persze a szabadság tagadására vagy eltérítésére irányuló kísérletek is beletartoznak. A fasizmussal és a kommunizmussal való sok évtizeden át tartó ütközetből azonban mégiscsak a szabadságelvű demokrácia került ki győztesen, s ezzel párhuzamosan a felvilágosodás olyan értékei is megerősítésre kerültek, mint az emberek közötti egyenlőség, a másfajta nézetek iránti tolerancia, a saját kormányzati rendszer megválasztásához való jog, az élet szentsége, vagy a mindenkit megillető méltóság eszméje.¹⁷ A szabadság rendjéhez tartozó értékek közül az elmúlt évtizedekben mintha a legeslegna-

¹⁶ Kivételt képez az a baloldali radikalizmus (például Pierre Bourdieu-é), amely a műveltséget és a tudást azon a címen veszi célba, hogy az „az uralom eszköze”, s nem a felszabadító erőt látja benne.

¹⁷ Erről is szólt Francis Fukuyama máskülönben sokat vitatott könyve (Fukuyama, 1994), s még nála is egy-

értelműbben Jean Baechler magyarul sajnos észrevétlenül maradt esszéje (Baechler, 1993). Fukuyama (köv.) azonban előző könyvének „győzelmi mérlege” után egy sokkal szkeptikusabb könyvet szentelt a modern társadalomnak, amely *A nagy szétbomlás* beszédes címet viseli (Fukuyama, 2000).

gyobb jelentőségre (nekem legalábbis úgy tűnik) a szuverén egyén eszménye, a senki másnak felelősséggel nem tartozó, csak a saját boldogulásában érdekelt individuum ideálja tett volna szert. Ami bizony erősen próbára teszi és nagy kihívás elé állítja az államszerű politikai képződményeknek a saját közösségük összetartására irányuló erőfeszítéseit.

Talán nem fölösleges felidézni azt sem, hogy az egyetemesség eszmevilága — az, amiből a dekolonizáció kinőtt, s amire a nemzetközi jog egész mai épülete támaszkodik — ugyancsak felvilágosodás kori eredetű. Az általános emberinek ezt a normatív szemléletét tulajdonképpen csak egyetlen másik érték, egyetlen másfajta kiindulású embereszmény keresztezi: a különösséghez való jog, amely — amint erre már utaltunk — a romantika korszakának fejleménye, s első sorban a modern nemzeteszméhez kapcsolódik. Némi egyszerűsítéssel azt is mondhatnánk, hogy a harmadik évezred kezdetére az egyetemesség és a különösség konfliktusa nyomja rá a bélyegét.

Megpróbálom befejezésül két mondatban összefoglalni, hogy mire is jutottunk e – szükségképpen vázlatos – elemzés eredményeképpen. Elsősorban és alapvetően arra, hogy a felvilágosodás értékei mind a mai napig velünk élnek, noha sok tekintetben módosulva és számos esetben vitatottan. Ez a megállapítás azonban nemcsak a felvilágosodás örökségére érvényes. A modern világot, amint erre Max Weber már a múlt század elején rámutatott, a versengő értékek közötti konfliktusok jellemzik, minthogy egységesen elfogadott tekintélye és egyértelműen alkalmazható irányadó elve ennek a demokráciára és egyenlőségre áhító modern világnak sajnos bizony nincsen. Akármit gondolunk is a múlt örökségeiről, arról, ami azokból használható vagy elvetendő, a jelennek ezzel az adottságával, az értékeknek ezzel a félelmetes vitathatóságával öncsalás nélkül szembe kell néznünk!

Kulcsszavak: *tudomány, haladás, szabadság, hit az értelemben, tolerancia, emberi egyetemesség, Istent helyettesítő természet*

IRODALOM

- Baechler, Jean (1993): *La grande parenthèse 1914–1991*. Calmann-Lévy, Paris
- Cassirer, Ernst (1932): *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Aufklärung*. Tübingen; franciául *La Philosophie des Lumières*. Fayard, Paris, 1966
- Cassirer, Ernst (1993): *Le mythe de l'Etat*. Gallimard, Paris
- Chaunu, Pierre (1982): *La civilisation de l'Europe des lumières*. Flammarion, Paris; magyarul: *Felvilágosodás*. Osiris, Budapest, 1998
- Condorcet (1986): *Az emberi szellem fejlődésének történeti vázlata*. Gondolat, Budapest
- Dumont, Louis (1983): *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*. Editions du Seuil, Paris
- Fukuyama, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa, Budapest
- Fukuyama, Francis (2000): *A nagy szétbomlás*. Európa, Budapest
- Habermas, Jürgen (1994): *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest

- Hazard, Paul (1935): *La Crise de la conscience européenne*, Paris; új kiadása a Gallimard *Idées* című sorozatában, I–II, 173–174. szám
- Jászi Oszkár (1982): Tudományos publicisztika. In: *Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, Budapest
- Kant, Immanuel (1997): Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? In: Kant, Immanuel: *Történefilozófiai írások*. Ictus, Budapest
- Kosáry Domokos (1990): *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Magyarok Európában III. Téka, Bp.
- Ludassy Mária (2002): Condorcet, avagy az emberi jogok „matematikai módon bizonyítottá”. Magyar Tudomány. 7.
- Manent, Pierre (2003): *Politikai filozófia felnőtteknek. A demokratikus társadalom látlelete*. Osiris, Bp.
- Pikler Gyula (1911): *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Grill Károly, Budapest. 3. kiadás
- Rousseau, Jean-Jacques (1978): *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Budapest
- Szabad György (1994): *Kossuth Lajos üzenetei*. Ikva, Budapest
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest

A FELVILÁGOSODÁS ÖRÖKSÉGE: AZ EMBERI JOGOK EURÓPÁJA

Ludassy Mária

a filozófiai tudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE
mludassy@lutens.elte.hu

Ha Európa filozófiai öndefinícióit vizsgáljuk, akkor a 17-18. század racionalista filozófiai (az angol, az amerikai és a francia felvilágosodás) a szabadság és a tudatosság antropológiai attribútumaival neveznek be. Egyetemes emberi tulajdonságként határozván meg a szabad individualitás és a kritikai racionalitás eszméit, örököseként és riválisként a keresztény Európa középkori ideáljának: örököseként, amennyiben a hajdani törzsi-nemzetségi partikularizmussal ellentétben az ember „mint olyan” alaptulajdonságának tekintették a „szabadnak és egyenlő racionalitással született” (Locke, 1986) jelzőpárosát, és riválisként, mivel a tekintélyelvű-tradicionalista egyetemesség-fogalommal szemben (katolicizmus, a szó etimológiai értelmében) minden egyes ember potenciális adottságának és egyben politico-morális feladatának fogták fel az individuális szabadság és a kritikus gondolkodás képességeinek birtokbavételét.

A szabad kreáció, ha úgy tetszik, a „semiből való teremtés” kiváltságát kívánta az európai reneszánsz ember elorozni a Teremtőtől: *Giovanni Pico della Mirandola De dignitate hominis*, az emberi méltóságról írt műve szerint az ember mintegy önmaga alkotója (*man makes himself*, mondja majdan a brit alapító atyák egyike): felemelkedhet az istenekhez, de alásüllyedhet az állatok közé is. Nincs az emberi természetnek a többi természeti lényhez hasonlóan zárt, fizikailag adott korlátja, morális természetünket mi

magunk teremtik önnön racionalitásunk (vagy irracionalitásunk), moralitásunk vagy immoralitásunk képére.

A szabad teremtés eme *hübriszt* vitte tovább a 17. századi *szereződésemleletek* logikája. Az ember nem történelmileg-tradicionálisan meghatározott „természetadta” státusú lény a társadalomban, kinek kötelességeit és esetleg jogait a „*preexistens*”, az előtte és tőle független létező közösség határozza meg, hanem társadalma és közösségi kötelességei szabad létrehozója, aki a politikai állam előtt létező (logikailag legalábbis). Az egyén szabad és racionális teremtője az államhatalomnak és a civil szférának, ezek törvényeinek azért és csak azért engedelmeskedik, mert: azokat *maga alkotta*. Ez a racionális szabadság egyetemes emberi attribútum, „az emberi mint olyan” alaptulajdonsága vagy legalábbis lehetősége, ám egyelőre csak az európai ember realizálta (legalábbis részben) az individuális szabadság és a racionális gondolkodás képességeit.

John Locke, a liberális politikai filozófia kidolgozója adott magyarázatot ezen ambivalenciára: jelesül, hogy az ember szabadnak és egyenlőnek (egyenlő racionalitással) született, ugyanakkor a földkerekség kultúráinak többségében nyoma sincs az individuális szabadság és tudatosság emberi kiváltságainak. Locke a szabadság és egyenlőség mellé harmadik elidegeníthetetlen természeti jogként a tulajdont posztulálta, melynek forrása a munka. S itt jó be a kultúrák, a civilizációk

közi egyenlőtlenség forrása: a munka racionális szervezésében összemérhetetlen az európai és az Európán kívüli világ. Ugyan a *Bibliából* tudjuk, hogy a Teremtő az ember rendelkezésére bocsátotta mind a föld javait, de ezzel (legalábbis eleddig) a keresztény kultúrkör, az európai civilizáció embere tudott igazán élni. A munkával szerzett tulajdon természeti törvénye a természeti állapotban is érvényes, de korlátos: csak a közvetlen fogyasztás/fogyaszthatóság mértékéig jogos a felhalmozás, ha többletem van (még ha saját munkával szereztem is), a rám rohadó részt *köteles* vagyok szétosztani embertársaim között, különben megrablom az egész emberiséget a pocsékba ment résszel. A protestáns etika (munka minden mennyiségben, fogyasztás mérsékelten) itt egészül ki a kapitalizmus szellemével: a pénz feltalálása megszünteti a felhalmozás utolsó természeti korlátját; az arany nem romlik rám, tehát többé nem kötelességem elosztani embertársaim között a fölösleget, mert megszűnik a szó értelme. Amit megszereztem, az enyém, a valláserkölcis ugyan előírhatja a keresztény karitást a szűkölködők megsegítésére, ám a politikai-jogi szabályozás nem ismeri el a nincstelenség jogait, csak a tulajdonosét, a *jus utendi et abutendi* természetes jogát, a tulajdonnal való élés (vagy akár visszaélés) korlátlanosságát. Locke szerint az igazi sikertörténet a természeti korlátok ezen megszüntetése, a természet munkával történő átalakítása, egy olyan tulajdon teremtése, melyben kilencvenkilenc százalék a mi munkánk eredménye, s csupán a maradék egy százalék a természeti alapanyag. S ezt a csodát az európai ember vitte végbe: individualizmusa és racionalizmusa révén mintegy újrateremtette a természetet (a mai zöld ideológiáknak volna egy-két keresetlen szavuk ahhoz, hogy ez a csoda valóban annyira csodálatos-e eredményeit tekintve), s eképpen a fogyasztás-felhalmozás dinamikáját tekintve jobban él egy angol

földműves – írja –, mint egy indián király az aranytrónusán csücsülve. Ennek az eszmeiségnek végzetes következményei lesznek a 18-19. század amerikai történelmében: ha nem is az őslakosok kiirtása, ám életterük visszaszorítása következik/következik abból a Locke-i logikából, hogy a természetet sikeresebben (produktívabban) kihasználó kultúra magasabbrendű. Tehát joggal – mégpedig természetjoggal – veheti birtokba az angolszász farmer intenzív mezőgazdasági termelés céljából ama földterületet, melyen néhány száz indián hajkurász néhány ezer bölényt, mivel az előbbi emberek ezreit képes eltartani, míg ez utóbbi csak egy atavisztikus életformát tud fenntartani hatalmas anyagi veszteség árán. A kereszténység elterjesztése nem elsősorban a halhatatlan lélek megmentésének eszköze, hanem civilizatórikus jellegű: a hatékonyság, a munkaéthosz, a megtakarítás morálja a keresztény kultúrkörhöz, az európai civilizációhoz kapcsolódik, melynek fennsőbbrendűségét a termelés végtelen expanziója, a felhalmozás sohasem látott nagysága és ennek ellenére – pontosabban ennek alapján – a tulajdon és a személyes szabadság sohasem tapasztalt biztonsága bizonyítja. Ha Európa civilizálja a vadakat, akkor erre a munkaintenzitásra és tulajdontisztaságra kell megtanítani őket, s a racionális termelészervezéssel szükségesszerűen a személyes szabadság birodalmába vezeti őket: a szabadság és a racionalitás egyetemes emberi értékek, ám eleddig csak az európai (keresztény) kultúrkör érte el ezeket, bár minden ember számára elérhetőek, *ha* elfogadják a modern individualizmus és kritikai racionalizmus européer értékvilágát.

Ezen egységes – Európa-centrikus – értékrend leghatásosabb 18. századi megfogalmazását az emberi jogok nyilatkozatának amerikai és francia változata képviseli: az ember (minden egyes ember) természetes jogai – miként a keresztény középkor természeti törvénye – mindig, mindenütt,

mindenkire (quod semper, ubique et ab omnibus) érvényesek. Ha a történelmi múlt vagy a jelen kulturális különfélesége ezzel ellentétes tapasztalatot prezentál, akkor ezen empirikus látszatnak el kell tűnnie az egyetemes értelem és az egységes jog egyedül érvényes normája előtt. „Egy jó törvény a világ minden táján egyaránt jó, ahogy egy helyes osztás eredménye is azonos Európában és Ázsiában, Párizsban vagy Pekingben” – írta Condorcet Montesquieu kulturális relativizmusának kritikájaként. Aki elveti ezen emberjogi egyetemességet, annak a keresztény univerzalizmussal is szembe kell fordulnia, mert bámmennyire antiklerikális is a liberális emberi jogok elmélete (lévén a történelmi egyházak igen ellenségesek az emberi jogok eszméjével szemben), gyökere az ember istenképmás mivoltából származtatott emberi méltóság fogalom, az emberi természet kiválasztott-kiváltságos voltának hite. „A keresztény vallás elveit tekintve univerzalisztikus, amely nem ismeri a kizárólagosság szellemét, nem ismer el semmilyen lokális-partikuláris elvet, nem ismer el semmit, ami inkább megfelelné egyik nemzetnek, mint egy másiknak. A keresztény karitás nem ismer el ember és ember közti különbséget, nem ismerhet nemzeti határokat, nemzeteket elválasztó szokásrendszereket. A kereszténység minden embert testvérének tekint, nem fogadja el a polgártárs és az idegen szembeállítását, az Evangélium szelleme az egész emberi nem szeretetét tanítja”. – írja *Jean-Jacques Rousseau* híres-hírhedt hegyi leveleiben (*Lettres écrites de la Montagne, Oeuvres complètes III. 704.*)

Nem csak az emberi jogok nyilatkozata, a nemzeti szuverenitás eszméje is a felvilágosodás kori Európa ideológiai öröksége. Kivételes történelmi pillanatokban – a szabadság és az egyenlőség eszméihez hasonlóan – a két ideál kéz a kézben haladt az emberi emancipáció emelkedett útján. Az amerikai függetlenségi háború idején a neo-

platonikus emberjogi gondolkodó, *Richard Price* a morális autonómia analógiájára igazolta a nemzeti önrendelkezés elvét; amikor „a zsamokok csatlósai” megtámadták a forradalmi Franciaországot, joggal zendült fel a „Contre nous de la tyrannie...”, a francia szabadságot az egész emberiség megváltásával összekötő forradalmi himnusz. Ám Rousseau radikalizmusa már a század közepén kimonta, hogy az individuális szabadság (az angol *bourgeois* „negatív szabadsága”) nem azonos, sőt ellentétes az antik respublikák közvetlen demokráciája mintájára elképzelt *citoyen* szabadság pozitív eszményével; a nemzeti szuverenitás szentsége nem az egységes Európa alkotóeleme, hanem vele ellentétes princípium: „Ma már nincsenek többé franciák, németek, spanyolok, s bármit mondjanak, még angolok sem, csak európaiak vannak. Mindenütt ugyanazok az ízlések, ugyanazok a szenvedélyek, egyazon erkölcsök, egyazon szokások, melyeknek egyáltalán nincs sajátos nemzeti arculatuk, semmi, ami egy sajátos nemzeti intézményhez kötné őket”. – írta Rousseau a lengyeleknek szánt alkotmánytervezetében (*Considérations sur le gouvernement de Pologne, Oeuvres complètes III. 960.*) A mai szóval élve „multikulturális”, a különböző kultúrák egyenrangúságát elismerő megközelítés összeegyeztethetetlennek bizonyult az emberi jogi univerzalizmussal, de még a kereszténység egyetemes emberszeretetével is. Az univerzalisztikus eszmerendszerek (kereszténység, liberalizmus, szocializmus) az egyes emberre érvényes erkölcsi normákat és racionalitás-fogalmat az egész emberiségre érvényes elvként fogják fel: ebből születhetnek – Bibóval szólva – „világmegváltó zsarnokságok”, de lehet ezen ideál az emberi emancipáció nemes eszményének forrása. Rousseau és Johann Gottfried Herder, majd a 19. századi romantikus reakció (a szót természetesen nem politikai, hanem etimológiai értelemben használom: *vissza-*

hatás a francia felvilágosodás és forradalom egyetemes emberi eszmeiségére) az egyes ember és az emberi nem közti természetes közösségek – mindenekelőtt a nemzet mint kulturális közeg – szerepét hangsúlyozta a szerződéselméleti modell tudatosságcentrikus világmérvével szemben, mely csak szabadon választott és tudatosan vállalt közösségeket ismer el természetesnek. (A társadalom alapja a szabad szerződés *versus* a nemzet organicista-historicista felfogása, az egyház tudatosan választott közösség, melynek alapja a gyülekezési jog szabadsága *versus* a történelmi egyházaknak a beleszületettség felülbíráhatatlan voltát hangsúlyozó ideálja). A szabadságelvű filozófiák ezen egyéni autonómián alapuló – valóban európacentrikus – világlátást tették meg az emberi történelem, a világtörténelem paradigmájának (legszebb példái Kant: *Az emberiség egyetemes története világpolgári szemszögből*, illetve Condorcet: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*); míg partikularista (nacionalista?) ellenlábasaik az egzotikus világába menekültek a kultúrák egyenrangúságának példáit kutatva, vagy az európai fejlődés fősodrából kiesett nemzetek tradicionalista értékeit állították szembe az egységstülő (Nyugat-) Európa haladás-hitével (Herder, Johann Gottlieb Fichte, Heinrich von Kleist, Novalis franciaellenes német-ség-mitológiája, Rousseau korzikai és lengyel alkotmánytervezeteinek felvilágosodásellenes és antiliberalis tónusa). Rousseau azt írta egyik vitacikkében, hogy ha egy afrikai állam királya lenne, egyetlen intézkedést hozna országában: felállítana a határon egy akasztófát, melyre felhúzná az első európaiat, aki be kívánná hurcolni az elzárkózás boldogságában élő népéhez az európai civilizáció kárhuzatos vívmányait; a munkamániát és a szerzési vágyat, a technikai fejlődés istenítését és a közösségi kötelek, a hagyományos szokásrend individualista kritikáját.

Csaknem ugyanilyen elutasítással kezelte a szabadelvű-racionalista tábor a szabad individualitás és tudatosság értékeit nem ismerő kultúrák eredményeit, még a képzőművészeti remekműveket is beleértve. Condorcet idézett művében az ázsiai építészet és szobrászat, iparművészet csodáit azért nem csodálja, mert egy európai ember számára elképzelhetetlen „szolgaszellemű” szorgoskodást tételez fel megalkotásuk, ilyen időigényes és aprólékos tevékenységre tudatosságára és autonómiájára büszke individuum sohasem lenne képes: „ha jól megfigyeljük az ilyenfajta szolgálai kézművesség csodáit, semmi olyat nem fedezünk fel benne, ami a lángelme üdvös hatásáról tanúskodnék: ezekben az országokban minden tökéletesedően látszik, hogy hosszú, egyhangú rutinmunka lassú és gyötrelmes eredménye, és e bennünket bámulattal eltöltő kézművesség mellett mindennütt ott láthatók a tudatlanság és a korlátoltság jelei, melyek világosan jelzik szolgálai eredetét”. (Condorcet, 1986, A harmadik korszak: A földművelő népek)

Am mivel minden ember (potenciálisan) egyenlő racionalitással és szabadságra született, ezeket az ázsiai despotizmusok által stagnálásra kényszerített népeket sem lehet leírni: az individuális szabadság és a kritikai gondolkodás előbb-utóbb (az amerikai és a francia forradalmak emberjogi deklarációjának hála inkább előbb) eléri a világ minden pontját, „testvér leszen minden ember”, a nemzeti és a vallási különbségek csak annyira választják el az egyes embereket (és nemzeteket) egymástól, mint jobb angol körökben az, hogy golf- vagy krikettklubnak a tagjai... „Léteznek-e a földön olyan tájak, ahol a természet arra kárhuztatta a népeket, hogy sohase élvezzék a szabadságot, sohase gyakorolhassák értelmüket?” (Condorcet, 1986, Tizedik korszak: Az emberi szellem jövőbeli fejlődése, 240.)

Kant felvilágosodás-definíciója szerint „az emberiség kilábalásának a maga okozta

kiskorúságból” a világ minden pontján azonosak az antropológiai és az ész-kritikai feltételei, ahogy „a világ bármely pontján esett jogsérelem az egész emberiség ügye”. Az emberi jogok sérelme nem lehet a nemzeti szuverenitás nevében belüggé minősített magánafférja egyetlen nemzetek sem. Az emberi jogok nyilatkozatát alkotmányos alapelvükké tevő szabad nemzetek Condorcet szerint nem tekinthetnek úgy a hagyományos hiteik és történelmi tekintélyeik rabságában sýnylódó népekre, mint amelyek nem méltóak az euro-atlanti civilizáció által kivívott szabadságra: „Vajon egy napon minden nemzetnek el kell-e érkeznie a civilizáció ama fokához, ahová a legfelvilágosultabb, a legszabadabb, az előítéletek alól leginkább felszabadult nemzetek – a franciák és az anglo-amerikaiak – jutottak el? Lassacsckán el kell tőnnie annak a hatalmas távolságnak, amely e népeket elválasztja az indiánok szolgáratól, az afrikai törzsek barbárságától, a vad népek tudatlanságától?” Condorcet minden bizonnyal felvilágosult filozófusok hadát küldene azon afrikai országokba, ahol a nők megcsónkításával kívánják biztosítani a házastársi hűséget. (Rousseau szerint „a régi szokásokat, akár jók, akár rosszak, fenn kell tartani, mert ezek adják egy nép erkölcsét”.) *Thomas Macaulay* az angol gyamatbirodalom liberális képviselőjeként Indiában megtiltotta az özvegyek elégetését, és az érinthetetlenek kasztjába tartozó gyermekeket a kiváltságos kasztok fiai közé akarta ültetni az iskolában: ki is tört olyan lázadás, amilyent a „sima” gyamatosító rablógazdálkodás soha-

sem tudott kiprovokálni: az özvegyégetésben és a kasztrendszerben megtestesülő identitás-védelem erősebb volt, mint az anyagi javaktól való megfosztás miatti ellenszegülés. Ha Kanthoz és Condorcet-hoz, John Stuart Millhez és Macaulayhoz hasonlóan a felvilágosodás filozófiai, illetve a felvilágosult liberalizmus örökségét az emberi jogok egyetemes nyilatkozata zászlaja alatt vívandó szellemi szabadságharcként fogjuk fel, azzal sokkal jobban felbőszítjük „az előítéleteikhez ragaszkodó” nemzeti és vallási fundamentálisizmusokat, mintha egy sima rablőháborút álcáznak humanitáriánus-civilizatorikus jelszavakkal. Amennyiben valóban van Európának egységes szellemi öröksége, az a Condorcet szerint a görög gondolkodás óta kötelező „bizonyítási kényszer”, a minden embertől egyaránt elvárható racionális érvelés az igazság mellett (azt hiszem, a keresztény teológián kívül nincs még egy vallás, mely az evidenciának tekintett Isten létezése mellett is argumentálni akarna), valamint a kanti *sapere aude!* (merj a magad értelmére támaszkodni) intellektuális és az embert magánvaló célként tételező morális kategorikus imperatívuszának hagyatéka az. Még akkor is, ha nemcsak az egész emberiség vonatkozásában, de magában Európában is (egyelőre) csupán egy kisebbség tart igényt erre az örökségre.

Kulcsszavak: *felvilágosodás, erkölcsi univerzalizmus, erkölcsi relativizmus, természetjogi koncepció, jogi konvencionálisizmus, társadalmi szerződés, emberi méltóság*

IRODALOM

- Condorcet (1986): *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. Gondolat, Budapest
 Locke, John (1986): *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat, Budapest
 Kant, Immanuel (1974): Válasz arra a kérdésre: Mi a felvilágosodás? In: Kant: *Az emberiség egyetemes*

- történetének eszméje világpolgári szemszögből*. Gondolat, Budapest
 Pico della Mirandola, Giovanni (1984): Az ember méltóságáról. In: *Reneszánsz etikai antológia*. Gondolat, Budapest
 Rousseau, Jean-Jacques (1964): *Oeuvres complètes III. Écrits politiques*. Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Paris

EURÓPA-ESZME ÉS EURÓPAI TRADÍCIÓ

Fehér M. István

a filozófiai tudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE

h9142feh@ella.hu

I.

Az Európa eszméjéről vagy valamely sajátlagosan európai tradícióról szóló elméleti diszkusszióknak – mint föltehetően bármely elméleti diszkusszióknak – alighanem általános jellemzője a történeti kontextus általi meghatározottság. A mindenkori viták motivációs háttere és általános hangütése koronként nem kevésbé eltérő. Már az is, hogy mi ma Európáról, sajátlagosan európai értékekről vagy tradícióról beszélünk, messzemenően történeti meghatározottság eredménye. Európa jaltai megosztottságának a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján bekövetkezett megszűnése mint történeti esemény volt az, ami elérhető közelségbe hozta Kelet-Európa Nyugat-Európával való összekapcsolódásának perspektíváját, s a rákövetkező évtizedben új lendületet adott az európai egységesülés Nyugat-Európában immár évtizedek óta zajló folyamatának. Az egységes illetve egységesülő Európa közeli perspektívája pedig megújított aktualitással vetett föl egy sor további kérdést – nem utolsósorban az egységesülő Európának nem pusztán földrajzi értelemben vett eszméjére vonatkozó kérdést. Miután Európa földrajzilag egységesülni látszott, joggal vetődhetett föl a kérdés: a pusztán földrajzi tényezőkön túl van-e vajon valami más is, ami e területet egységessé teszi?

Az Európáról folyó diszkusszió a mai napig több fázison ment keresztül, s általában radikális társadalmi-politikai újrendeződés, válság vagy veszély (az európainak vélt érté-

kek veszélyeztetettségének) korszakaiban bontakozott ki. E vita némely szakaszára a következőkben röviden utalni fogok.

II.

Európa egységének gondolata korántsem új; különböző módokon és kontextusokban találkozni vele az európai történelem folyamán. Különösen erőteljesen lép előtérbe ez az eszme a felvilágosodás korában. A tudósok, tanult emberek köztársaságának, a Bayle-i *République des Lettres*-nek a gondolata – mely a különböző országokban tevékenykedő tudósokat egymással összekapcsolja, s az akkori Európa értelmiségének jelentős részét egymással valójában érintkezésbe hozta – ezen eszme egyik jellegzetes kifejeződését alkotja. Johann Gottfried Herder ebben az összefüggésben „európai köztársaságról” („europäische Republik”) beszélt, s úgy vélte: „Európában a tanult emberek ösz-zessége saját államot alkot”. (Herder, 1965. 260., 40.) Ezen tudósok „láncolatot képeznek az idők előrehaladásában”, fogalmazott, „valamely láthatatlan egyházat, még ott is, ahol egymásról sohasem hallottak. A felvilágosult avagy felvilágosulóban lévő Európa ezen közös szellemét kiirtani lehetetlen”, hangzott optimista jóslata. (Herder, 1971. 81.)

A felvilágosodás mindazonáltal nem merült ki abban, hogy tudós emberek ügye, egyfajta értelmiségi mozgalom maradjon. „Ezen túlmenően a társadalmi állapotok és az emberi élet teljeskörű reformját tűzte ki célul.” A felvilágosodás „a társadalmi-közösségi lét

teológiai-vallási alapokat maga mögött hagyó újraalapozásának igényével lépett fel, a nyilvános jólétnek a kereskedelem, a mezőgazdaság fejlesztése, a jogviszonyok megjavítása, az infrastruktúra kiépítése általi előmozdítása értelmében. [...] A felvilágosodás *összeurópai* jelenség volt, [...] és végső fokon csupán *összeurópai* kontextusban értelmezhető és elemezhető”. (Dülmen, 1994. 212. sk., Behringer 1999. 169. sk., kiemelés F. M. I.)

Ezen háttér előtt korántsem meglepő, hogy olyan tudós, olyan „tanult ember”, valójában a felvilágosodás egyik legnagyobb gondolkodója, mint Immanuel Kant tett kísérletet arra, hogy nem pusztán kulturális, de politikai síkon is „egész Európát *egyetlen* föderatív államként” gondolja el. (Kant 1977a. 475., magyarul: 459., kiemelés F. M. I.)¹ „Egyes államoknak az ilyen egyesülését” Kant „állandó államkongresszusnak” nevezte.

(Kant 1977a. 474. magyarul: 458.) Ennek jogosítványait ugyanakkor messzemenően behatárolta, és a következőképpen határozta meg: „Kongresszuson itt azonban csak a különböző államok önkényes, bármikor feloszlatható összejöveteletét értjük, nem pedig olyan kapcsolatot, amelynek (mint az amerikai államoknak) alkotmányos alapja van [...]”. (Kant 1977a. 475. magyarul: 458.)

Európának, mint „egyetlen föderatív államnak” az eszméjét Kant tehát láthatóan igenelte, alkotmányos megalapozásával azonban nem értett egyet. Éspedig elvi okokból. Valamely alkotmány ugyanis számára csupán egy – „erkölcsi személyként” elgondolt – állammal összefüggésben bírt jelentéssel. Kant föderalista nézőpontjától valamely „népszövetség” gondolata nem állott távol, annál inkább valamiféle „népek állama”. (Kant 1977b. 197., magyarul: 258.)²

¹ Ez a szemléletmód határozta meg Kant szerint „a legtöbb európai udvar minisztereit” a XVIII. század „első felében az általános rendek hágai gyűlésén”. (uo.)

² „Az állam tudniillik [...] emberek társasága, s fölötté csakis önmaga parancsolhat, vele csakis önmaga rendelkezhetik. Oltógally módjára más államba ültetni át, holott, mint fatörzsnek, megvannak a maga gyökerei, annyi, mint megszüntetni *erkölcsi személyként* való létezését, és dolgot faragni belőle, ellentmond tehát amaz eredeti szerződés eszméjének, mely nélkül semmi jog sem képzelhető el valamely *nép* fölött” (Kiemelések F. M. I.). Vö. még A 28 (uo., 208. sk. ill. id. magyar ford. 269.): „Az örök béke második végleges cikkelye. – A nemzetközi jognak a szabad államok *föderalizmusán* kell nyugodnia. – *A népekről mint államokról akként ítélnünk, ahogy az egyes emberek felől is ítélnünk*, [...] akiknek mindegyike saját biztonságáért megkövetelheti, és meg is kell hogy követelje mástól, hogy vele valamilyen, a polgárhoz hasonló alkotmány kötelékébe lépjen, mely képes mindegyikük jogaiért szavatolni. Valamiféle *népszövetség* volna ez, ám nem kellene egyszersmind a *népek államának* lennie. Ez utóbbiban ellentmondás rejlenék; mert minden állam valamiféle felsőbbiség (törvényhozó) viszonya az alantashoz (az engedelmelkedőhöz, a néphez), egyetlen államban azonban a sok nép egyetlen népet alkotna csak, s ez (minthogy itt a népek egymással szemben bírt jogát kell fontolóra vennünk, amennyiben különböző államokat alkot-

nak, s nem hajlandók egyetlen állammá összeolvadni) ellentmond előfeltevésünknek” (Kiemelések F. M. I.). Mindenekelőtt szem előtt tartandó azonban Kant elvi megfontolása: „A nemzetközi jog eszméje sok, egymástól független szomszédos állam különállását tételezi fel, s noha ez az állapot már magában véve is hadiállapot (ha föderatív egyesülésük útját nem állja a viszály kitörésének), ám az ész eszméjén mérve még ez is jobb, mintha egy, a többiek fejére nőtt és *egyetemes monarchiává* dagadó hatalom olvasztaná össze őket; mert a kormányzat növekvő súlyát mindinkább megsínyli a törvények ereje, és a lélektelen *önkényuralom*, miután a jognak a csíráját is kiölte, végül anarchiává fajul. Mégis minden állam (vagy államfő) azzal óhajtana magának tartós békét szerezni, hogy ha lehetne, az egész világ fölött uralkodnék. Ám a természet másképp akarja. – Két eszközzel él, hogy a népeket megakadályozza az összeolvadásban, s hogy elválassza őket egymástól: a nyelvek és a vallások különbözőségével, s bár mindkettő hajlamossá tesz a kölcsönös gyűlölségre, és ürügy a háborúra, a kultúra haladásával és az emberek fokozatos közeledésével egymáshoz mégis amaz elvekben való nagyobb egyetértésre és a békében való megegyezésre vezetnek, s e békét nem az erők ellankadása szüli és biztosítja, mint amaz *önkényuralmat* (a szabadság temetőjében), hanem épp az erők egyensúlya és legélénkebb versenye” (A 62; uo., 225 sk., ill. 285. sk. o.; kiemelések F. M. I.).

III.

Az európai egyesülés folyamata a II. világháború után, a háború súlyos történeti örökségének és tapasztalatának hatása alatt, s jövőbeli megakadályozásának, a béke biztosításának céljából mindenekelőtt mint nemzetközi gazdasági folyamat indult meg; hordozói, előmozdítói mind a mai napig túlnyomórészt gazdasági-jogi-politikai instanciák maradtak. Valamely eszmei mozgalomnak a közösségi lét újraalapozásával való párhuzamos voltáról, együttes folyamatáról a felvilágosodással ellentétben aligha lehet itt szó. „A kiindulópont a gazdasági szférában rejlett, melyben a piaci folyamatok a saját dinamikájukat kifejtik.” (Bubner, 2004. 51.) Vajon lehetséges volna-e, kérdezhetjük ezen a ponton, hogy az idejétműltnak kikiáltott, egyszer s mindenkorra elintézettnek tekintett tézis, mely szerint a lét megelőzi-meghatározza a tudatot, avagy – esetünkben – a gazdasági alap a jogi-politikai felépítményt, a kommunizmus időközben bekövetkezett összeomlása ellenére mégsem vesztette el teljességgel az érvényességét? Főképp, ha figyelmünket egy, az európai egységesüléssel párhuzamosan zajló, sőt annál is kiterjedtebb, az egész világot magába foglaló folyamatra, a globalizációra irányítjuk, mely „a piacok klasszikus nemzeti ellenőrzésen túli nemzetközivé válását valósítja meg”, miközben „a politikai szabályozás alól emancipálódik [...] és globálisan kiterjed?” (Bubner, 2002. 171.)

Korunk egyik vezető amerikai filozófusa, Richard Rorty e jelenségekről szólva azt írta: ha az „öröklődő kasztok” nyolcvanas években megkezdődött kialakulása „akadálytalanul folytatódik, s ha a globalizáció nyomása nem csupán az Egyesült Államokban, de a hagyományos demokráciákban is ilyen kasztokat fog létrehozni, egyfajta orwelli világban fogjuk végezni” – egy olyan világban, melyben nem lesz ugyan nemzetek fölötti nyelv vagy bármilyen hivatalos hit, de lesz valami

a Benső Párthoz fogható, tudniillik a nemzetközi kozmopolita szupergazdagok világa, akik az olyasfajta értelmiségit, mint ő maga is, arra szánják, hogy tartsa nyugalomban a tömegeket, a politikusokat pedig azzal bízzák meg, hogy hitessék el az emberekkel, igenis vannak nemzeti alternatívák. (Rorty, 1998. 86. sk.) Rorty egy helyen kijelenti: tévedés, hogy a nemzetállamok idejétműlt képződmények volnának. Akiket az a veszély fenyeget, hogy a globalizáció nyomorba taszítja őket, aligha fognak vigaszt meríteni abból, ha azt mondják nekik, a nemzetállamok ideje lejárt, s most valami mással kell helyettesíteni őket. Noha igaz az, hogy a nemzetállamok többé nem a kapitalizmus elemi egységei, mégiscsak az egyetlen instanciát alkotják, amely a társadalmi javak elosztásáról, s így a társadalmi igazságosságról dönteni képes. (Rorty 1998. 98.) Az ezredfordulón megjelent legújabb könyvében Rorty ismét szóvá tette: létezik egy törvények fölött álló osztály, melynek a döntéseit nem korlátozza semmi és senki, s amely olyan illegális célra használhatja pénzét, amilyenre csak akarja. (Rorty 2000. 233.) A *Biblia* és a *Kommunista Kiáltvány* közös vonásait taglaló írása szerint mindkettő az egyenlőtlenség iránti érzékenységre tanít, s a jövő iránti reménységet táplálja. Mindkettő bátorítani akar, nem pedig tudásigényeket kielégíteni. Kereszténység és szocializmus – mindkettő ugyanazt jelenti, úgyhogy valami olyan, mint „keresztény szocializmus” szinte pleonazmusként cseng: „manapság nem lehet reményt táplálni az evangéliumok által meghirdetett testvériség iránt ama remény nélkül, hogy a demokratikus kormányok újra fogják osztani a pénzt és az esélyeket olyan formában, melyben a piac sohasem fogja”. (Rorty 2000. 201. skk., idézet 205.)

IV.

Ha eltekintünk a globalizációval való összefüggésétől, akkor sem igen lehet megkérdőjelezni a ténytet: Európa földrajzi-politikai

egységesülésének reálisan körvonalazódó perspektívája mint történeti fejlemény vetette fel a kérdést – a pusztán földrajzi tényezők túl van-e valami más is, ami e területet öszefogja? Hogyan állunk Európa eszméjével? Azzal az eszmével, mely a politikai változásoknak köszönhetően most a század első felében hasonló kontextusban használatos „Nyugat” szó helyébe látszott lépni. S mely eszmét, mihelyt föllépett, máris meglehetősen tanácstalanság övezte.

Vom Wort zum Begriff című, 1995-ben született írásában a jelenkori filozófia nemrég elhunyt jelentős képviselője, Hans-Georg Gadamer századunk történetére visszapihlantva így fogalmazott: „Ma már a »Nyugat« szó nem cseng olyan modernül, mint amilyenként az én ifjúságomban csengett, midőn Oswald Spengler éppenséggel annak alkonyát hirdette meg. Ma inkább *Európáról* folyik a szó, ám ebben a tekintetben azután senki sem tudja egészen pontosan, voltaképpen mi is lesz az, legfőljebb csak azt, milyennek szeretnénk, ha egy napon lenne.” (Gadamer, 1997. 100.) Azt, hogy a politikai változások szellemi síkon milyen folyamatokat indítottak el, mindenképpen jól mutatják már Gadamernek az 1989-es budapesti Heidegger-szümposzionhoz intézett üdvözlő szavai is: „Az első, jelentős lépés, amelyet mi ma itt teszünk”, mondotta, „abban áll, hogy egy újból önmagára eszmélődő Európa önmagával folytatott beszélgetésben mélyed el” – oly szavak, melyekben Európának, mint az önmagával folytatott lezáratlan és lezárhatatlan diskurzus végtelenbe futó folyamatának hermeneutikai felfogása persze igen jól tükröződik. (Gadamer, 1991. 16., magyarul: 20.)

A Gadamer szavaiban kifejezésre jutó tanácstalanság korántsem véletlen. Nem utolsósorban az arra való – már érintett – utalással magyarázható, hogy olyan folyamatról van szó, melynek eredete gazdasági-politikai jellegű, szellemi háttere, indítatása

meglehetősen homályos, körvonalazatlan. S akkor persze annál lényegesebb a vonatkozó vizsgálódás.

Az Európát illető viták utolsó fázisa, mint utaltam rá, a történeti események hatására érthető módon a kilencvenes évek elején bontakozott ki. Az európai egységesülést taglaló, akkoriban megjelenő számos kiadvány, publikáció közül ekkor még meglehetősen gyakoriak voltak a szellemi-kulturális kérdésfeltevések által meghatározott munkák, az évtized második felére ezek száma azután – csakúgy, mint hangvételük lelkes-optimista beállítottsága – meglehetősen lecsökkent.

Ezen munkák egyike volt a Kevin Wilson és Jan van der Dussen által sajtó alá rendezett *Az Európa-eszme története* című könyv. Ennek előszavában a szerkesztők a következő kérdéseket fogalmazták meg: milyen típusú Európát építünk, és miért; hogyan viszonyul ez az új Európa az európai történelem menetéhez és tapasztalataihoz; vannak-e megkülönböztetetten európai értékek; van-e valamely koherens, fölismerhető európai azonosság; mit jelent Európa, s mit jelent európainak lenni? Mindezen kérdések megválaszolásához hasznos lehet, vélik a szerkesztők, ha Európa történetéhez fordulunk, hogy abban leljünk fel valamilyen európai eszmét, valamilyen európaiságot (Europeaness). (Wilson–Dussen, 1995. 9.) A következőkben e könyv jelen szempontból lényeges néhány tézisére térek ki.

Mindenekelőtt lényeges az a – főtebb a II. pontban mondottakat megerősítő – utalás, mely szerint az Európa-eszme tulajdonképpen értelemben csak a francia forradalom után jött létre. Előtte többé-kevésbé földrajzi fogalom értelmében beszélhetünk róla, mely a görögységben a szabadság fogalmával, a XV. században a kereszténységgel, a XVI. században az erőegyensúly politikájával, a XVIII. században pedig a civilizáció fogalmával kapcsolódott össze. Ez a szabadság, kereszténység, civilizáció fogalmai

mentén artikulálódó Európa-eszme eközben időnként évszázadokra eltűnt, sajátlagos, tartósabb jelenlétéről csupán az elmúlt két évszázadban beszélhetünk. A XIX. század elején születik meg az európai kultúra *történetének* mint eszmének a fogalma. A XIX. század első felének különböző politikai és vallási áramlatai (reakciósok és konzervatívok, katolikusok és protestánsok, liberálisok és demokraták) mind kialakították a maguk elképzelését Európa történeti fejlődéséről, melyhez természetesen a jövőre vonatkozó különböző elvárások és eszmények tapadtak. A szabadság és a kereszténység eszményeit ilyenformán a távoli múltba vetítették vissza, s alapos vizsgálatnak vetették alá, miközben a civilizáció többé-kevésbé a haladás szinonimájává vált. (Boer, 1995. 14.) Emlékeztessünk itt csak a kereszténységgel kapcsolatban Novalis *Die Christenheit oder Europa* című nevezetes írására, mely a következő sorokkal kezdődik: „Szép és emelkedett idők voltak azok, amikor Európa keresztény világ volt, amidőn egyetlen kereszténység lakta ezt az emberek által alakított földrészt, s egyetlen nagy közös érdek kapcsolta össze e tág szellemi világ legtávolabbi tartományait.” (Novalis, 1984. 67.) Ezen sorokat olvasva persze a romantika múltba forduló, krisztianizáló, tipikusan XIX. század eleji világát ismerhetjük fel. Az *Európa* kifejezés egyébként, amint arra *Az Európa-eszme története* című könyv utal, nem található meg a Bibliában. (Boer, 1995. 19.)

A XIX. század végén a liberális kultúra fokozódó válsága létrehoz egyfajta európai tudatosságot, európai identitást, és pedig a veszélyeztetettség, a válság tudatosulásának értelmében. Az Európát illető vita a századforduló és a századelő idején lángolt fel, s olyan alkotók vettek benne részt, mint Friedrich Nietzsche, Georg Simmel, José Ortega y Gasset, Paul Valéry, Edmund Husserl, Martin Heidegger. (Boer, 1995. 19.) A liberális kultúra válsága és az első világháború traumája

új kiütkereséseknek, új tervezeteknek adott életet.

A könyv az Európa-eszme tekintetében végső fokon nem jut valamely határozott, egységes konklúzióra. Európát, ha egyáltalán, legfőbb ügy lehet meghatározni, mint ami úgymond „egység a különbözőségben”. Európa úgy jelenik meg, mint az a földrész, mely sohasem hódolt be egyetlen uralkodónak, mely sohasem nyugodott meg végső igazságokban, mely kitartóan folytatta a kérdezést, a kutatást, a vitatkozást: önkritikus maradt, ezáltal pedig egyedülálló dinamizmusra tett szert. Az Európa alapját képező paradoxon az, hogy Európa nem tartalmaz valamely kizárólagosan európai lényeket. (Uo., 11.)³

Ezen a ponton érdemes visszatérnünk Gadamer nézeteihez. Az utóbb ismertetett konklúzió ugyanis, hogy tudniillik Európa sohasem volt egységes abban az értelemben, hogy egyetlen uralkodó uralma alatt egyesült, vagy hogy egyetlen vallás vagy világnézet uralta volna – hangsúlyosan jelent meg Gadamer utolsó két évtizedben született írásaiban. Egy, még a politikai változásokat megelőzően, 1985-ben tartott előadásában, mely jellegzetes módon a *Die Vielfalt Europas* címet viselte, arra emlékeztetett: „csupán Európában jött létre a szellemi tevékenységeknek az a fajta elkülönöződése, mint ami a tudomány, a művészet, a vallás és a filozófia megkülönböztetéseként ismert a számunkra. Ki tudná megmondani, hogy Csuang-Ce avagy a kínai bölcsék közül valaki más vallási ember, tudós, gondolkodó avagy költő volt?” (Gadamer, 1985. 14.) Alapjában véve tiszta önkény műve, tért vissza

³ A *The History of the Idea of Europe* könyvre és a hozzá kapcsolódó összefüggésekre és tanulságokra némileg bővebben tértem ki az *Európai integráció – európai filozófia* címmel az MTA Szegedi Akadémiai Bizottsága és a JATE BTK Filozófia Tanszéke által 1998. szeptember 17-én és 18-án Szegeden rendezett nemzetközi konferencián tartott megnyitó előadásomban. (Fehér, 1999)

ugyanerre a gondolatra egy, a kilencvenes évek elején tartott másik előadásában, hogy egy kínai bölcsnek a tanítványával való beszélgetését filozófiának, vallásnak, netán költészetnek nevezzük-e. (Gadamer, 1995. 68.) Európa soknyelvűségét hasonlóképpen hangsúlyosan emelte ki Gadamer mindkét említett előadásában.

Ha Gadamer hangsúlyosan utalt is a szellemi tevékenységeknek kifejezetten Európára jellemző különbözőségére, a tudomány, a művészet, a vallás és a filozófia egymástól való elválására, mindazonáltal már a korábbi előadásában emlékeztetett arra, hogy a filozófia a mi európai civilizációnkkal a legszorosabban összekapcsolódik. A filozófia ugyanis a *theoria* legtagabb értelmében véve gyűjtőfogalom a tudomány mint olyan számára. Még Isaac Newton nevezetes műve, melynek révén a modern fizika megalapítójává vált, még ez a mű is azt a címet viselte: *Philosophiae naturalis principia mathematica*, azaz a természetfilozófia matematikai alapelvei, emlékeztetett Gadamer. A filozófia a mi nyugati kultúránkban kezdettől fogva összekapcsolódott a tudománnyal. „Ez az az újdonság, ami Európa egységét eredményezte”, s ami az Európában létrejött tudományos kultúrából kiindulva a világcivilizáció helyzetét a mai napig a maga kisugárzásában sokoldalúan meghatározza, mondotta a nyolcvanas évek közepén. (Gadamer, 1985. 13.)

Gadamer hivatkozott megállapítása, mely szerint minden későbbi szétválásuk és elkülönöződésük ellenére, az európai kultúra folyamatában filozófia és tudomány szervesen összetartozik és egymással szoros összefüggésben áll, persze korántsem új, s csak egy olyan hosszú és tiszteletreméltó sort tetőz be, amelynek a végén őt megelőzően saját közvetlen mesterei, Husserl és Heidegger állnak. Az a meggondolás, hogy Európa és a filozófia szervesen összefügg, hogy Európának úgyszólván kitüntetett,

megkülönböztető sajátossága a filozófia,⁴ hogy ilyenformán egyenesen a filozófia konstituálja Európa lényegét, mindkét említett gondolkodó életművében nagy erővel jut kifejezésre, még ha az a mód, ahogy a filozófiát időről időre meghatározták, jellegzetes eltéréseket mutat is. Husserlben és Heideggerben mindenekelőtt közös a történeti pillanat általi ihletettség: a két világháború közötti időszak szellemi klímájának megfelelően, az ebben a korban született megannyi diagnózishoz hasonlóan mindkettőjük számára Európa egyre mélyülő válságának érzékeléséről s a kiút kereséséről van szó: bizonyos értelemben mindkettőjük számára Európa megmentése a tét.

Az eredethez való visszanyúlás persze többnyire a válság jele; s a válság érzékelése, a veszélyben forgónak, alapjaiban fenyegetettnek, megbomlottnak érzékelt identitás föl kutatásának, újra fellelésének vágya motíválja. A közvetlenül a második világháború után született humanizmus-lelvélben Heidegger egy helyen így fogalmaz: „Csakhogy a Nyugatot nem regionálisan gondoljuk itt, mint Okzidentet szemben az Orienttel, nem pusztán *Európaként*, hanem világtörténetileg, az eredethez való közelség felől”.⁵

Hogy Európának úgyszólván kitüntetett, megkülönböztető sajátossága a filozófia, kifejeződhet abban, hogy *maga Európa egyenesen filozófiai eszmeként* tekinthető. A tipikus példa itt minden bizonnyal Husserl, akit *Az európai emberiség válsága és a filozófia* című, 1935-ben tartott előadásában az előrehaladó válság tapasztalata arra a kísérletre ösztönöz, hogy föl kutatassa „az európai emberiség történetfilozófiai eszméjét”. (Husserl, 1972. 323.)

⁴ Lásd például: „A filozófia abszolút értelemben Európában keletkezett.” (Gadamer, 1995.67.)

⁵ „Allein auch das Abendland ist nicht regional als Occident im Unterschied zum Orient gedacht, nicht bloß als *Europa*, sondern weltgeschichtlich aus der Nähe zum Ursprung.“ (Heidegger, 1976. 338.) (kiemelés: F. M. I.)

Nem lesz haszontalan Husserl vizsgálódásaiból némileg hosszabban idéznünk: „Feltesszük a kérdést”, írja Husserl, „mi jellemzi Európa szellemi alkotását (geistige Gestalt)? Európát természetesen nem földrajzi értelemben [...] értve, nem csupán a területén együtt élő embereket tekintve európai emberiségnek. [...] Európa nyilvánvalóan egy bizonyos szellemi élet, tevékenység, alkotás egységét jelenti az összes hozzátartozó célokkal, érdeklődéssel, gonddal és fáradozással, meghatározott céloknak megfelelően létrehozott intézményekkel, organizációkkal. [...] »Európa szellemi alkotása« nem mást jelent, mint az európai [...] történelem immanens filozófiái eszméjének felderítését, vagy [...] annak az immanens teleológiának a felderítését, amely az egyetemes emberiség szempontjából tekintve új történelmi korszak beköszöntését jelenti [...]”. (Husserl, 1972. 329.) „A szellemi Európának megvan a maga születési helye. Nem csupán földrajzilag, egy bizonyos országban [...], hanem a szellemi születési helye egy nemzetben, [...] nemzet egyes embereiben [...]. Az i. e. VII. és VI. század görög nemzetéről van szó. Benne keletkezik az egyes ember *újszerű beállítódása* környezetével szemben. Ennek következményeként pedig teljesen újfajta szellemi képlet jut érvényre, amely hamarosan zárt kultúralakzattá fejlődik; a görögök úgy hívták: *filozófia*. E szó eredeti értelmének helyes fordítása: egyetemes tudomány, a világegyetemről, valamennyi létező egyetemes összességéről szóló tudomány. [...] Ennek a filozófiának a létrejöttében – amelyben [...] valamennyi tudomány benne foglaltatik – látom [...] a szellemi Európa ősfenomenjét.” (Uo., 332.)

Európa történetfilozófiai eszméjének, a szellemi Európának az eszméje Husserlt ezen eszme eredetének felkutatására ösztönzi, ezt pedig a görögösgben, az általa teremtett újszerű beállítódásban, a filozófiában rögzíti. A filozófia teoretikus beállítódást, igazságnak való életet jelent, melynek a révén „újfajta

nemzetfölöttiség keletkezhetett”. (Uo., 351.)⁶ Két évvel Husserl előadása előtt tartott rektori beszédében Heidegger hasonlóképpen úgy vélekedett: „szellemi-történelmi ittlétünk kezdete [...] a görög filozófia feltörése [Aufbruch]. Benne emelkedik ki nyelve révén a *nyugati ember* [der abendländische Mensch] egy népi-törzsi létből, s áll ki, s száll szembe a létező egészével – kikérdezve és megragadva akként a létezőként, ami. Minden tudomány – filozófia, akár tudja, akár nem, akár akarja, akár nem. Minden tudomány a filozófia ama kezdetéhez marad kötve. Belőle meríti lényegének erejét – föltéve, hogy ama kezdethez egyáltalán képes még felnőni.” (Heidegger, 1992. 63.) Mint látható, Husserlhez hasonlóan Heidegger is összekapcsolja a filozófiát a tudományokkal, s a filozófiát a görögökre vezeti vissza (ez utóbbi vonásban egyébként Heidegger gondolatainak az idős Husserlre való visszahatása okkal valószínűsíthető). (Fehér, megjelenés alatt)

V.

Az Európáról folyó vita a II. világháború után lecsendesült. Míg a századelő és a két világháború közötti időszak szenvedélyes diskuszióját az európai történelem megrázkódtatásai, a veszélyeztetettségnek, a válságnak a tudata uralta – Oswald Spengler drámai hangon jósolta a Nyugat alkonyát, Husserl számára az alternatíva az volt: „Európa *vagy* elpusztul, [...] barbárságba hanyatlik, *vagy* újjászületik a filozófia szelleméből” (Husserl, 1972. 366.), 1936-ban tartott római előadásában Heidegger pedig hasonló hangnemben „mezítelen vagy-vagy”-ról beszélt: „Európa megmentése vagy Európa pusztulása [Zerstörung]”, hangzott az előadás elején (Heidegger, 1993. 31.)⁷ –, addig a XX. század

⁶ Az Európa „szellemi alkotását” illető kérdéseket részletesebb történelmi háttér előtt próbáltam vizsgálni az *Európa nach der Erweiterung* címmel 2003. máj. 23. és 25. között Budapesten megrendezett Európa-konferencián tartott előadásomban. (Fehér, megjelenés alatt)

kilencvenes éveinek elején újra nekiinduló vitát megelőző és lehetővé tevő történelmi fejlemények – az európai megosztottság föl-számolása, a szembenálló blokkok megszű-nése – kedvezőek, örvendetesek voltak, ilyenformán inkább Európa hamarosan megvalósuló egységébe vetett reménységre, bizakodó, optimista hangvételre adtak okot.

Adhattak volna. Hogy ez mégsem követ-kezett be, s csakhamar a bizonytalanság, a ta-nácstalanság atmoszférája uralkodott el, abban a már többször említett tény, az egységesülés folyamatának elsődlegesen gazdasági-politi-kai-jogi vezéreltsége és eszmei tartalmának hiánya játszhatott nem lebecsülhető szerepet. Gadamer már a nyolcvanas évek közepén tartott, idézett előadásában annak a remény-ségének adott hangot, mely szerint „Európa egységéről nem pusztán hatalompolitikai értelemben van szó”, mai szemszögből pedig nem lehet sommásan elutasítani az olyasfajta aggodalmat, mely szerint az európai gazda-sági-politikai folyamatok, ezen belül pedig az európai alkotmány körüli fejlemények „valamely jövőbeli világorlomnak az emberjogi állóközvetbe bújtatott despotizmusába” torkollhatnak. (Bubner, 2002. 184.) Az efféle aggodalom a maga megalapozottságát illetően pedig nagymértékben maga mögött tudhatja a felvilágosodott Kant egyetemes monarchiát elutasító, föderalista elképzeléseit.⁸

VI.

Erővid panoráma után végezetül közelebbről is szeretném szemügyre venni a cikkgyűjtemény középponti kérdését: „mit jelent – jelent-e

egyáltalán valamit – Európa fogalma az ál-talam kutatott filozófiatörténeti korszakban, filozófiai diszciplínában. Van-e valami, amit európai tradícióként lehet megfogalmazni – természetjogi univerzalizmus, racionális argumentáció-kényszer, emberi méltóság, vallási tolerancia, emberi jogok, nemzeti szuverenitás, erkölcsi autonómia, participatív vagy képviseleti demokrácia –, avagy mind-ezeket csak a felvilágosodással kezdődő európacentrikus eszmetörténetírás tette meg örökségévé?”

Valamely „szubsztantív” válasz helyett inkább egyfajta, „metodológiaiainak” nevezhető megfontolást vázolnék. Az európai tradíció reflexív, reflektált tradíció, tud önmagáról mint tradícióról, s ennek kérdését témává teszi. Közelebbről szemügyre véve, már amikor azt kérdezzük, „van-e valamilyen, számunkra mértékadó tradíció” –, ha van, melyik és pontosan milyen értelemben –, már e kérdés föltétele arról tanúskodik, hogy megszűnt a tradícióhoz fűződő reflek-tálatlan, problémamentes viszony. (Fehér, 2001) Magának a kérdésnek a föltétele föl-számolja (avagy már mindig is fölszámolta) a naív, gondolatlan azonosulást.⁹ Azt a diszciplínát, melynek egyik legfőbb gondja a tradíció – a tradíció lényege, eleveensége, átadása, a hozzá való kapcsolódás vagy a vele való szakítás¹⁰ –, ezt a diszciplínát hermeneutikának nevezik. Antidogmatikus és pluralista, mert nemcsak a tradíciónak, de mindenekelőtt a tradíció értelmezésének lezárhatatlanságát (s ugyanakkor a tradí-ció értelmezésének fontosságát) állítja. A

⁷ Lásd ugyancsak *Rettung des Abendlandes* (Heidegger 1983. 16.), „drohende Entwurzelung des Abendlandes“, „Erneuerung des Grundgefüges abend-ländischen Seins“. (Heidegger, 1983. 20. sk.)

⁸ A kérdéskört némiképp bővebben jártam körül Rüdiger Bubner említett tanulmányához (Bubner, 2004) fűzött megjegyzéseimben (lásd Fehér, 2004.)

⁹ „A keresztény hagyománynak éppúgy, mint a klasszi-kus görögségnek a megértése számunkra történeti tudatot rejt magában. Ami a nagy görög-keresztény

tradícióval összeköt bennünket, lehet mégoly eleven: a másság tudata – annak a tudata, hogy magától érető-dően immár nem tartozunk hozzá – mindannyiunkat meghatároz.” (Gadamer: GW, Bd. 2, 122.)

¹⁰ „Bármennyire is lényegéhez tartozhat a hagyomány-nak, hogy csak elsajátítás révén létezik, az ember lényegéhez nyilvánvalóan hozzátartozik az is, hogy szakítani tud a hagyománnyal, képes azt bírálni [...]” (Gadamer, 1984. 17.).

kölcsönös megértésnek, a folytatólagos, bevégezhetetlen dialógusnak a tana vagy még inkább habitusa, mely szerint nincsenek értelmezési monopóliumok, s miképp nincs első szó, úgy nincs utolsó szó sem. (Gadamer GW, Bd. 2, 478. magyarul: Gadamer 1984. 388.; GW, Bd. 8, 408.) Olyan beállítottság, mely abból az önkritikus pozícióból indul ki, hogy a másiknak igaza lehet. (Gadamer: GW, Bd. 10, 274.)¹¹ Ha az európai tradíciót a felsorolás bármelyik tagjával – természetjogi univerzalizmus, racionális argumentáció-kényszer, emberi méltóság stb. – avagy további tagokkal azonosítjuk, mégsem tekinthetünk el attól, hogy *értelmezzük* (vagy még inkább: már menet közben *értelmeztük légyen*) őket: a természetjogi univerzalizmust, a racionális argumentáció-kényszert és a többbit. Azaz hogy megmondjuk: ez és ez alkotja az európai tradíciót, és pedig (itt és most, számomra) ebben és ebben az értelemben.

„A *humanista tradíció* az, amihez vissza kell nyúlnunk”, írja Gadamer (1984. 36.), s a humanizmus, annak különféle – antik, reneszánsz, új- és legújabbkori – formái, továbbá hozzá kapcsolódva a műveltség-, művelődés- és képzés-eszmény (Bildung) s annak alakzatai alkotják alighanem a hermeneutikai *tradíció* alapját. (Ez a megállapítás egyfajta „gyenge szubsztantív” válaszként is felfogható.) Az értelmezésnek,

az értelmezés *tradíciójának* tétje ugyanis az, hogy általa nem pusztán tudásunkat, ismereteinket gyarapítjuk, hanem egyúttal önértelmezést is végbeviszünk, ezáltal pedig megváltozunk, mássá – emberi mi voltunkat elsajátító, teljes értékű emberré – leszünk. Enélkül az európai tradíció – nem föltétlenül a műveletlenség, de mindenestre – a műveltség nélküli tradíciójává süllyedne, nem utolsósorban a művészettel és annak az emberi életben betöltött szerepével egyetemben. Tudósok és írástudók nemzeteken és korokon átívelő közössége, a bayle-i *République des Lettres* és annak értelmező utódai és kései leszármazottai éppúgy nem jutnának jogaikhoz. Ez pedig, miként nagy hatású művében Richard Rorty fogalmazott, „a beszélgetés lezárása”, a „kultúra ebből eredő befagyasztása” s végső fokon „az ember dehumanizációja” volna. (Rorty 1979. 377.)

Illúzióink persze ne legyenek. Nagy szavakat sem föltétlenül szükséges használni. Ha az európai tradíció értékeinek fenti sorát tekintjük – természetjogi univerzalizmus, racionális argumentáció-kényszer, emberi méltóság stb. –, s e sort bővívte, hozzáveszszük még mondjuk az értelmezés tradícióját is vagy egyebet, majd pedig a valóságra akarván pillantani fölcsapjuk az újságot, hogy belőle tudjuk meg, mi Európának, az Európai Uniónak a lényege, akkor kijózanítóan

¹¹ „A megértés művészete mindenekelőtt bizonyosan az odafigyelés művészete. Ehhez hozzátartozik azonban az is, hogy nyitva hagyjuk, vajon nem lehet-e a másiknak igaza” [„Die Kunst des Verstehens ist sicher vor allen Dingen die Kunst des Zuhörens. Dazu gehört aber auch noch, daß man offenläßt, ob nicht der Andere recht haben könnte.”] Vö. még Grondin, 2001. 106.: „Hermeneutikájának lelke az, hangsúlyozta az utóbbi években újra meg újra Gadamer, hogy a másiknak igaza lehet. A hermeneutika eszerint annak a művészete, miképp kell elviselnünk azt, hogy esetleg nincs igazunk.” [„Die Seele seiner Hermeneutik, hat Hans-Georg Gadamer in den letzten Jahren immer wieder betont, bestehe darin, dass der andere Recht haben könnte. Die Hermeneutik sei gewisserma-

ßen die Kunst, Unrecht haben zu können”]. Lásd ugyancsak Grondin, 1999. 354, 371; illetve Grondin, 1991., 160. (magyarul: 174.): „Az a lehetőség, hogy a másiknak igaza van, a hermeneutika lelke.” – A sajtólagosan hermeneutikai beállítottság számára „nincs magasabb elv, mint ez: nyitottnak lenni s nyitottnak maradni a beszélgetés számára. Ez azonban állandóan azt jelenti, hogy a beszélgetőpartner lehetséges igazát, sőt fölönyét előzetesen elismerjük.” (Gadamer, GW, Bd. 2, 505. o.) Dialógus, beszélgetés „nem lehetséges akkor, ha a partnerek egyike önmagát a másikhoz képest föltétlenül valamilyen fensőbb pozícióban állónak hiszi”. (Gadamer, GW, Bd. 2, 116. o.) E vonásban megjelenik az, amit a hermeneutika elvi demokratizmusának lehet nevezni.

hathat ránk a külpolitikai oldalon található cikk címe: „EU: harc a pénzekért”. (Füzes 2003. 2.)–Innen megtudhatjuk például, hogy az egyik „fontos belharc a német-francia-brit »vezető hármás« körében és körül zajlik [...]: amikor a három nagy egyetért, akkor a többi tagállam nem sokat tehet.”

Hát igen, jut eszünkbe: a régi római birodalomban is voltak gazdagabb és szegényebb provinciák. És persze a birodalom középpontjában a gazdagabbak nagyobb befolyással rendelkeztek.

IRODALOM

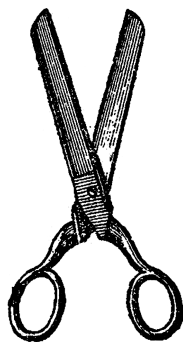
- Beckmann, Klaus – Dieringer, Jürgen – Hufeld, Ulrich (hrsg.) (2004): *Eine Verfassung für Europa*. Mohr Siebeck, Tübingen
- Behringer, Wolfgang (hrsg.) (1999): *Europa. Ein historisches Lesebuch*, München
- Boer, Pim den (1995): Europe to 1914: The Making of an Idea. in: Wilson, Kevin – Dussen, Jan van der (eds.): *The History of the Idea of Europe*. Routledge, London & New York. (2. javított kiadás, első kiad.: 1993)
- Bubner, Rüdiger (2002): *Polis und Staat. Grundlinien der Politischen Philosophie*. Suhrkamp, Frankfurt/Main
- Bubner, Rüdiger (2004): Was wird aus der Verfassung Europas? in: Beckmann, K. et al. (hrsg.) *Eine Verfassung für Europa*. Mohr Siebeck, Tübingen, 51–60.
- Dülmen, Richard von (1994): Ende der 'selbstverschuldeten Unmündigkeit': Das Zeitalter der Aufklärung. Uő.: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit*. Bd. 3: *Religion, Magie, Aufklärung*, München
- Fehér M. István (1999): Európai filozófia – európai integráció: Hasonlóságok, különbségek, vonatkozások. in: Csejtei Dezső – Laczkó Sándor (szerk.): *Európai integráció – európai filozófia*. Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, Szeged. 7–20
- Fehér M. István (2001): A megtört tradíció. A hagyomány létmódja idegenség és ismerőség között. *Protestáns Szemle*. LXIII, 2–3, 61–75
- Fehér M. István (2004): Die Verfassung und das Volk Überlegungen im Anschluß an den Aufsatz Rüdiger Bubners. in: Beckmann, K. et al. (hrsg.): *Eine Verfassung für Europa*. Mohr Siebeck, Tübingen 61–71
- Fehér M. István (megjelenés alatt): Die geistige Gestalt Europas – was ist das?
- Füzes Oszkár (2003): EU: harc a pénzék újrafelosztásáért. *Népszabadság*, július 30.
- Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest

Innen tekintve megfelelő perspektívába kerül, s egyúttal eltörlül mindenfajta különbség természetjogi univerzalizták, racionálisan argumentálók, az emberi méltóság hívei vagy az értelmezők közösségének tagjai között.

Kulcsszavak: *Európa-eszme, felvilágosodás, nemzetállamok, föderalizmus, alkotmány, kereszténység, szocializmus, hermeneutika, antidogmatizmus, pluralizmus*

- Gadamer, Hans-Georg (1985): *Die Vielfalt Europas. Erbe und Zukunft*. Robert Bosch Stiftung, Stuttgart
- Gadamer, Hans-Georg (1991): Grußwort an das Symposium. in: *Wege und Irrwege des neueren Umganges mit Heideggers Werk. Ein deutsch-ungarisches Symposium*, hrsg. I. M. Fehér, Berlin: Duncker & Humblot; (Magyarul: A szimpózium közlönete. in: Fehér M. István (szerk.): *Utak és tévutak. A budapesti Heidegger-konferencia előadásai*. Atlantisz, Budapest, 1991)
- Gadamer, Hans-Georg (1993): Europa und die Oikoumene. In: Gander, Hans-Helmuth (hrsg.): *Europa und die Philosophie*. Klostermann, Frankfurt/Main, 67–86. Újranyomva: *Hermeneutik im Rückblick*. Gadamer: GW Bd. 10, 267–284
- Gadamer, Hans-Georg (1985–1995): GW: Gadamer *Gesammelte Werke* Bd. 1–10, Mohr, Tübingen
- Gadamer, Hans-Georg (1997): Vom Wort zum Begriff. Die Aufgabe der Hermeneutik als Philosophie (1995) in: J. Grondin (hrsg.): *Gadamer Lesebuch*. Mohr, Tübingen
- Gander, Hans-Helmuth (hrsg.) (1993): *Europa und die Philosophie* (Schriftenreihe der Martin-Heidegger-Gesellschaft, Bd. 2), Klostermann, Frankfurt/Main
- Grondin, Jean (1990): *Einführung in die philosophische Hermeneutik*, WB, Darmstadt. (magyarul: *Bevezetés a filozófiai hermeneutikába*. Osiris, Budapest, 2002)
- Grondin, Jean (1999): *Hans-Georg Gadamer. Eine Biographie*. Mohr Siebeck, Tübingen
- Grondin, Jean (2001): *Von Heidegger zu Gadamer. Unterwegs zur Hermeneutik*. WB, Darmstadt
- Heidegger, Martin (1976): Brief über den Humanismus. in: Hermann, F.-W. von (hrsg.): *Wegmarken, Gesamtausgabe*. Bd. 9, Klostermann, Frankfurt/Main
- Heidegger, Martin (1983): Wege zur Aussprache. in Heidegger, H. (hrsg.): *Denkerfahrungen*. Klostermann, Frankfurt/Main
- Heidegger, Martin (1992): A német egyetem önmegnyilatkozása. In: uő.: *Az idő fogalma. A német egyetem*

- önmegnyilatkozása. A rektorátus 1933/34.* Kossuth, Budapest
- Heidegger, Martin (1993): Europa und die deutsche Philosophie. In: Gander Hans-Helmuth (hrsg.): *Europa und die Philosophie.* Klostermann, Frankfurt/Main, 31-41
- Herder, Johann Gottfried (1965): *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit.* Aufbau, Berlin und Weimar. Bd. 2.
- Herder, Johann Gottfried (1971): *Briefe zur Beförderung der Humanität.* Aufbau, Berlin und Weimar. Bd. 1.
- Husserl, Edmund (1972): Az európai emberiség válsága és a filozófia. In: *Válogatott tanulmányai.* Gondolat, Budapest
- Kant, Immanuel (1977a): *Die Metaphysik der Sitten.* Erster Teil. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre. Des öffentlichen Rechts zweiter Abschnitt. Das Völkerrecht, § 61. Kant: *Werke in zwölf Bänden, Werkausgabe,* (a továbbiakban: WA) (hrsg. von Wilhelm Weischedel). Suhrkamp, Frankfurt am Main, Bd. 8, (Magyarul: *Az erkölcsök metafizikája.* in: Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája.* Gondolat, Budapest, 1991)
- Kant, Immanuel (1977b): *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf,* A 7; WA, Bd. 11. (Magyarul Kant: *Az örök békéről.* In: Kant: *Történefilozófiai írások* Ictus, Budapest, 1996)
- Novalis (1984): *Fragmente und Studien. Die Christenheit oder Europa,* hrsg. C. Paschek, Reclam, Stuttgart.
- Rorty Richard (1979): *Philosophy and the Mirror of Nature.* Princeton University Press, Princeton
- Rorty, Richard (1998): *Achieving Our Country.* The William E. Massey Sr. Lectures in the History of American Civilization. Harvard University Press. Cambridge, Mass.
- Rorty, Richard (2000): *Philosophy and Social Hope.* Penguin Books, London – New York
- Wilson, Kevin – van der Dussen, Jan (eds.) (1995): *The History of the Idea of Europe,* Routledge, London & New York. (2., javított kiadás, első kiad.: 1993)

FELÜLRŐL IRÁNYÍTOTT DEMOKRÁCIA – AZ EURÓPAI ALKOTMÁNYTERVEZET MINT A DEMOKRÁCIA FÉLREÉRTÉSE –

Boros János

az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, PTE
boros@btk.pte.hu

„...bár a végcél az egyén és a városállam számára ugyanaz, mégiscsak nagyobb és tökéletesebb feladat az állam javának elérése és megőrzése; persze örvendetes már az is, ha csupán az egyes ember éri el ezt a célt, de szebb és istenibb, ha egy nép vagy a városállamok érik el.”

Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, 1094b

Európa vezető politikusai a harmadik évezred küszöbén saját kontinentális alkotmányukon dolgoznak, jó kétszáz évvel lemaradva az amerikaiak mögött. Kétszáz év talán nem nagy idő az emberiség történetében, de ha ana gondolunk, hogy tíz százaléka az időszámításunk óta eltelt időnek, és ha hozzávesszük a történeti változások fölgyorsult ritmusát, akkor nyugodtan beszélhetünk korszakos lemaradásról is. Súlyosbítja a helyzetet, hogy míg az amerikai konstitucionalistákat honfoglaló idealizmusuk, filozófiai műveltségük és etikai elkötelezettségük motiválta, addig az európai alkotmányozók legalábbis részben inkább világpolitikai és gazdasági kényszereknek engedelmessékednek, semmint „belülről fakadó” etikai meggyőződésüknek.

Európa legjobb hagyományának része a demokrácia, az egyenlőség, az emberi jogok, a tolerancia filozófiai fogalmai. A demokrácia eszméjét antik görög nyelven fogalmazták meg először, melyet a latin és a nemzeti nyelvek filozófiai tagoltak és adtak

tovább. A filozófia és a zsidó-keresztény vallás alapvető módon járult hozzá az európai civilizáció megeremtéséhez, és e filozófiai, vallási, majd „fölvilágosodó” kultúra fogalmai voltak azok, amelyek az első nemzetek fölötti politikai állam, az Amerikai Egyesült Államok létrehozásánál bábáskodtak.

Talán nem igaz a kijelentés, hogy ha nem lenne filozófia, akkor az emberiség már elpusztította volna önmagát, hiszen filozófia nélkül modern tudományok sem lennének, és akkor pusztító fegyvereket sem tudunk volna előállítani. De egészen biztos, hogy a filozófusok és nem a nemzeti kultúrák képviselői voltak azok, akik egyes helyi nyelvektől, életérzésektől, nemzeti hangulatoktól, területfoglalásoktól és hatalom-akarástól függetlenül megfogalmazták azokat az értékeket és összefüggéseket, amelyek az emberiség kultúráját, tudományát, politikai civilizációját előrevitték, és az emberiséget, ha úgy tetszik kanti értelemben, nagykorúsították.

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya volt az újkorban az első olyan alapvető államalapító irat, amelynek megalkotásakor néhány elszánt férfiú nem saját egyéni, vagy szűkebb csoportérdekeire hivatkozott, hanem az egyetemesnek tartott emberi értékekre. Ezek az egyetemes értékek eredetük tekintetében természetesen európaiak voltak, amennyiben az Európában született filozófia keretein belül dolgozták ki azokat.

Az amerikai alapítók tudatában voltak, hogy műveltségükből, filozófiailag pallérozott fogalmi készletükből, meggyőződésükből és történeti helyzetükből fakadóan küldetésük a történelem egészének szól, felelősségüket az egész emberiség sorskérdéseként kell megfogalmazniuk: először adódott lehetőség arra, hogy egy tágabb közösséget, államot, társadalmat az emberiség gondolkodástörténetének legjobb eszméire építsenek – nem pedig egy nemzeti, azaz partikuláris és exkluzív kultúrára. Az egyik „alkotmányozó atya” az emberiség történelme előtti felelősségre hivatkozott: „Gyakran hangzott el a megjegyzés, hogy magatartása és példája révén alighanem ennek a népnek jutott osztályrészül annak a fontos kérdésnek az eldöntése: vajon az emberi társadalom képes-e gondolkodás és választás alapján jó kormányzatot létrehozni, vagy pedig örökre arra van ítélve, hogy politikai berendezkedése a véletlentől és az erőszaktól függjön... ha rosszul döntünk, akkor döntésünket joggal tekintenek az emberiség egyetlen balszerencséjének”. (Hamilton, 1998, 39. – Az amerikai alkotmány filozófiai és „egyetemes emberi” üzenetét részletesebben elemző könyvemben, Boros, 2000, 7–21.) Az amerikai alkotmány létrehozása a tizennyolcadik század végén „zöldmezős beruházás” volt: egy gyéren lakott, elvileg nagy lehetőségekkel rendelkező kontinens politikai szerkezetét kellett az íróasztal mellett megtervezni. Az egyéni gazdagság- és hatalomvágyon felülemelkedve, az egész emberiségnek kellett és lehetett a legnagyobb mértékű eszmékre építve, morális elveken alapuló, példaképként szolgáló politikai struktúrát megalkotni.

A jó döntés, az emberiség szerencséje az iménti idézetben éppen azt jelentette, hogy az új egységes államot az egyetemes emberi, más szóval filozófiai eszmékre és nem partikuláris gazdasági vagy nemzeti csoportok érdekeire és úgynevezett kultúrájára alapítsák. Ezek az eszmék, mivel nemzetől

függetlenül az egyetemes emberit próbálták megfogalmazni, egyben a leginkább befogadó, „inkluzív” társadalom megvalósítási lehetőségét is jelentették, hiszen egyetlen emberfajta, nyelv vagy kultúra tagját sem zárták ki. Az „egyetemes emberi” ugyanis minden emberre érvényes. (Mai filozófusok gyakran hangoztatják, hogy „nincs egyetemes emberi lényeg”, de itt a lényeg nem ontológiai vagy metafizikai értelemben veendő, hanem pusztán formálisan, ahogy az amerikai konstitúció nagy filozófus kortársa, Immanuel Kant értette az ember „lényegét”: nyelvet beszélünk, racionális módon gondolkodunk, morális és szabad lények vagyunk, kultúrát alkotunk.)

Föltehetnénk a kérdést, amire most nincs lehetőségünk válaszolni, vajon az a tény, hogy az amerikai politikai rendszer által létrehozott társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális és civilizatorikus „valóságba” az európain túl szinte valamennyi kultúra tagjai szívesen bevándorolnak, nem annak a jele-e, hogy ez a nemzetek feletti, etikai és filozófiai alapú alkotmány ténylegesen az emberiség vagy „emberség” egyetemes értékeit fogalmazza és valósítja meg.

Az amerikai alkotmány első szavai nem úgy hangzanak, mintha egy államot, hanem mintha az emberiség új, egyetemes, befogadó, mindenkit elismerő és mindenkinek lehetőséget adó nagy közösségét alapítanák: „Mi, az Egyesült Államok népe, annak érdekében, hogy tökéletesebbé tegyük az Uniót, megvalósítsuk az Igazságosságot, biztosítsuk a belső Nyugalmat, gondoskodjunk a közös Védelemről, előmozdítsuk az általános Jólétet, biztosítsuk a Szabadság áldásait magunk és utódaink számára, meghatározzuk és bevezetjük az Amerikai Egyesült Államok jelen Alkotmányát.” (Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya, in Hamilton, 1998, 643.). Az első mondat a platóni ideák és eszmék felsorolása, Egység, Igazságosság, Jóság, Szabadság, melyeknek azonban ellentétben

az európai „szokással”, nem azt a szerepet szánják, hogy megfogalmazásuk után a könyvespolcokon porosodjanak, vagy akadémikusok rágódjanak rajtuk, hanem hogy a mindennapi politikai és közéletben érvényesüljenek és megvalósuljanak. William James később az amerikai gondolkodásmód sajátosságát éppen abban látta, hogy a pragmatizmus munkára fogja, meglovagolja az eszméket. A „nagy” eszmék arra valók, hogy segítségükkel jobb világot hozzunk létre.

Amerikát folyamatnak alapították, amelyben jamesi értelemben az eszmék dolgoznak egy jobb világ létrehozásán. Nyitott, az emberek lelkiismeretére az esküdttszékek működése révén alapozott jogrendszere biztosítja az eszmék időbeli „munkáját”, azaz megvalósulását és társadalomformáló hatását. Eredetileg európai, de Amerikában megvalósított és megvalósuló eszmékre hivatkozva kritizálják egyébként mindmáig amerikai politikusok a külpolitikájában tehetetlen, diktatúrákat eltűrő európai államközösséget, és hangsúlyozzák, hogy „Amerika még nincs kész. Nem követjük tovább az európai rendszert, mely szerint diktátorok saját országukon belül azt tehetnek, amit akarnak.” (Peters, 2003, 31.) Az Amerikai Egyesült Államok története az alkotmányos demokrácia modern megvalósításának és folyamatos javításának története. Ez az ország alkotmánya segítségével egy feltáratlan területek által határolt elmaradott mezőgazdasági országból kétszáz év alatt prosperáló demokráciává, a világ leggazdagabb országává vált.

Európa viszont az utolsó kétszáz évben a belső háborúk, krízisek, törzsi viszályok kontinense, ahol a saját maga által kidolgozott egyetemes eszmék a földrész nyugati felén csak az utolsó fél évszázadban kezdték el irányítani a politikai gondolkodást. Kétségtelen, hogy Európa filozófiai-politikai eszméi az amerikai alkotmányon keresztül jól-rosszul továbbra is érvényesülni fognak a világpolitikában. Azonban az, hogy az eszmék

szülőházaja, Európa fel tud-e nőni politikai, gyakorlati értelemben is saját teoretikus önmagához, ez egyelőre nyitott kérdés. Annak kérdése, hogy sikerül-e olyan európai alkotmányt létrehozni, amely képes érvényre juttatni azokat az eszméket, amelyeket az európai alkotmány-tervezet elején megfogalmaztak. A kérdés nem az, hogy vannak-e eszméink és megfogalmazzuk-e azokat az előszóban, hanem az, hogy lesz-e elég gyakorlati erő és akarat az európai népekben, hogy az egyetemes eszméket saját partikuláris nemzeti vagy regionális érdekeik elé helyezték. Talán jó jelnek tekinthető, hogy az alkotmányozó konventben ismételtelen az amerikai alkotmányra hivatkoztak, mint példaképre (Gygi, 2003), ahogy az is, hogy Javier Solana, az Európai Unió külügyminisztere szerint ha Európa Amerikával közösen cselekszik, „komoly erőt képviselhet a világban a Jó oldalán”. (Neue Zürcher Zeitung, 2003, 21. Juni)

Az imént felvetett kérdés megválaszolásához kétféle módon lehet szempontokat adni. Egyrészt az európai alkotmánytervezet alapelveit, szóhasználatát és stílusát vizsgálhatjuk, másrészt pedig azt, hogy jelentős kortárs értelmiségiek hogyan képzelik el a közös európai politikai azonosságtudatot. A két kérdés Európa hosszabb távú jövője számára alapvető és egymást föltételezi. Ha az alkotmány nem segít az európai népeknek a közös politikai azonosságtudat kialakításában, akkor nem lesz meg az a minden egyes emberben meglévő meggyőződés és azonosulás, amely krízishelyzetben ezt a hatalmas, nagy lélekszámú és kulturálisan-nyelviileg sokszínű kontinenst belső kohéziós erővel összetartja.

Európai alkotmánytervezet mint a demokrácia félreértése

Az európai alkotmánytervezet preambuluma egy Thuküdidész-idézetrel kezdődik: „Alkotmányunkat... demokráciának nevezzük,

mivel a hatalmat nem egy kisebbség, hanem a többség birtokolja.” Az idézet után felsorolás következik a legfontosabb közös értékekről: a személyek egyenlősége, szabadság, az értelem tisztelete, az emberi személy elidegeníthetetlen jogai, a törvény tisztelete, a közélet átlátszósága, pluralizmus, tolerancia, igazságosság, szolidaritás és a diszkrimináció tiltása. Első pillantásra látszik, hogy a többségi Európa az emberiség gondolkodás-történetének nagy vívmányaira épít, és a sokféle népet, nemzetet és nyelvet mint egymást kiegészítő, egymással békében élő, egymást tiszteletben tartó, egymástól tanul nyitott entitásokat tételezi.

Az amerikai demokrácia kétszáz éve tartó alkotmányos fejlődése során nyilvánvalóvá vált, hogy a demokrácia nem csak a többség társadalma, hanem minden egyes emberé. Miután a demokrácia maga mögött hagyta a klasszikus politikai arisztokráciát, amely uralkodó minoritásként már nem fenyegetett, fölismerték, hogy a demokrácia úgy a többség akarata, hogy minden, az egész társadalom létét nem fenyegető kisebbséget és minden sajátos egyedet jogi értelemben különös gonddal védelmezni kell. A modern demokrácia formális, és minden azt nem veszélyeztető, az emberi szabadság tagolódásaként megjelenő kulturális vagy vallási megnyilvánulás mint magának a demokráciának létfeltétele, jogosult a létezésre és a kibontakozásra. A demokrácia csak az egyes emberek felől, minden egyes, szabad, tehát a moralitás lehetőségével rendelkező ember felől értelmezhető mint olyan felől, aki a másik emberrel közösen jobb létre törekszik. A demokráciában minden kultúra, minden nyelv biztonságban érzi magát, és védendő mindaddig, amíg nem törekszik kisebbségként egyeduralomra. (Az európai demokráciában minden ember, minden nép, minden kultúra, minden nyelv, minden párt minoritás.)

A formális demokrácia létfeltétele minden egyes ember és minden egyes csoport

és kultúra egyetértése és támogatása. Ennek megfelelően a demokrácia semmi más nem ír elő tagjainak, mint a másik tiszteletét, egyenlőségének elismerését, miközben nem ad tovább tagolható azonosságot. Ennek következtében a kulturális vagy akár a vallási, az individuális vagy kisebb közösségi igényeknek megfelelő identitásképzést a demokráciának el kell fogadnia, a történetileg kialakult kisebbségeket védenie és támogatnia kell. Mindez igen visszafogott formulát kap azzal a mondattal, hogy az „Uniónak tiszteletben kell tartania gazdag kulturális és nyelvi sokféleségét, és biztosítania kell, hogy Európa kulturális öröksége megőrződik és megerősödik”.

Anélkül, hogy itt a szövegtervezet mélyebb vizsgálatába bocsátkoznánk, első olvasásra szembe tűnik, hogy (1) a hatalom klasszikus hármass felosztása a törvényhozói, bírói és végrehajtó hatalomra csak felemás módon sikerült, hogy (2) a közös európai demokráciát nem sikerült az egyes európai polgárból levezetni, és rá alapozni, és hogy (3) nem jelennek meg azok a keretfeltételek, amelyek elősegítenék a kontinens demokratikus, az egyén, az egyes ember felől történő értelmezését és felépítését.

A politikai hatalom megosztásának átláthatónak kell lennie

A hatalom hármass felosztását a modern korban az amerikai alkotmányozók valósították meg a demokrácia biztosítására és mindennemű önkényuralom vagy hatalmi visszaélés kizárására. Nyilvánvaló, hogy a törvényhozói, a bírói és a végrehajtó hatalomnak egymástól függetlennek kell lenniük, meghatározott kompetenciával kell rendelkezniük, cselekvőképesnek és ellenőrizhetőnek, vagyis átláthatóan strukturálnak kell lenniük. Meg kell határozni, hogy miként alakíthatók ki ezek a struktúrák, hogy lesz valaki tagjuk, és milyen módon történik a felelős vezetők kiválasztása és cseréje. Az amerikai alkotmány

a hatalom kiegyensúlyozására létrehozta a parlament két házát, a legfelső bíróságot és a kormányt, élén az elnökkel. Egyértelmű, világos kompetenciák.

Ezzel szemben az európai alkotmányban az Európai Parlament és a Bíróság meghatározása mellett a végrehajtó hatalom három szervezet között oszlik meg, az Európa Tanács, a Miniszterek Tanácsa és az Európai Bizottság közt. A miniszterelnökök és az államfők Tanácsa két és fél évre választja elnökét, aki egyben az Unió képviselője is. Az ő telefonszámát kellene az amerikai elnöknek tárcsáznia, ha Európával kívánna beszélni. A miniszterek tanácsa a nemzetállamok szakminisztereiből áll. Az Európai Bizottság, egyfajta kormány, a közös európai ügyeket intézné. A Bizottság és annak elnöke a parlamentnek felel. Az öt évig hivatalban lévő elnököt a Tanács javaslatára a parlament választja.

Hogy a hármas végrehajtó struktúra hatékonyan működőképes lesz-e, hogy a hivatalok közti kompetenciaviták vagy a döntés-előkészítések adminisztrációja nem bénítja-e meg a cselekvést, nehéz lenne megmondani. Feltételezhetően a történelem egyik legbonyolultabb adminisztrációs és végrehajtó struktúrája van kialakulóban, melynek működése fogja megmutatni, hogy életképes-e, avagy sürgősen egyszerűsíteni kell. A végrehajtó hatalom hármas struktúrája egyértelműen azt mutatja, hogy a nemzetállamok *mint államok* egyelőre nem hajlandók lemondani arról, hogy közvetlenül befolyásolják Európa mint egész politikai működését. Hogy ez huszonöt vagy még több tagállam esetén lehetséges-e, ez kérdéses és kétséges is.

A demokráciát az egyének hozzák létre

Az amerikai alkotmány preambuluma így kezdődik: „Mi, az Egyesült Államok népe” annak érdekében, hogy ez és ez történjen, létrehozzuk az alkotmányt. Ezzel szemben

az európai alkotmánytervezet első szavai a Thuküdidész-idézet után így hangzanak: „Tudatában annak, hogy Európa a civilizáció bölcsője...”. Ez a kijelentés, még ha igaz is, akkor is magyarázatra és értelmezésre szorul, továbbá nem-európai fülnek önteltként, arrogánsként hangzik (egyes amerikai egyetemeken komoly európaellenes mozgalmak alakultak ki). A legfőbb kivétnivaló azonban az, hogy az első megszólalás alanya nem az európai „nép” vagy az egyes európai polgár, hanem egy meghatározatlan beszélő, aki a magas kultúrára hivatkozik. Ez a meghatározatlan valaki tudatában van Európa civilizációs elsőségének, és hálás az Európai Konvent tagjainak, akik előkészítették ezt az alkotmányt a kontinens polgárai és államai számára.

Az Unió céljának meghatározásakor pedig azt olvashatjuk, hogy az európai államok polgárai akaratának megfelelően az alkotmány létrehozza az Európai Uniót. A fogalmazás szerint nem Európa népei a cselekvők, nem ők hozzák létre az alkotmányt és ezen keresztül saját politikai együttélési formájukat, hanem az alkotmány a cselekvő, mely figyelembe véve az európai polgárok akaratát, létrehozza az Uniót. A megszemélyesített alkotmány kegyeskedik figyelembe venni a nép akaratát, és létrehoz egy államot. Mindez szóhasználatában, gondolatvezetésében, stílusában erősen emlékeztet a fölülről létrehozott és irányított „demokráciákra”, egy arisztokrácia, egy kisebbség uralmának manifesztációjára.

Az Alkotmány létrehozta az Uniót, és ettől fogva a szöveg további részében az Unió lesz a cselekvés alanya, miután a méltóságra, szabadságra, demokráciára, egyenlőségre, a jogra és az emberi jogokra alapozták. A helyes és demokratikus szóhasználat az lenne, hogy Európa népe, népei vagy polgárai a cselekvés alanyai, ők hozzák létre az Uniót az Alkotmány segítségével, és e létrehozás aktusa maga a demokrácia, melyet minden

körülmények közt védeni kell mint legfőbb értéket, tekintve, hogy Európában Európa népe a legfőbb érték. A „mi, Európa népe” kifejezésben a demokrácia fogalma mintegy önmagát hozná létre, és ez az öntételező demokrácia foglalná magába a méltóság, a szabadság, az egyenlőség, a jog és az emberi jogok fogalmait.

Az I-2 artikulusban már az Unió és nem az Unió *népeinek* értékeiről van szó, az I-3 artikulusban pedig már az Unió és nem polgárai válnak cselekvővé: „Az Unió célja, hogy biztosítsa a békét, saját értékeit és népei jólétét.” Továbbá az Unió biztosítja polgárainak a szabadságot, a biztonságot és az igazságosságot belső határok nélkül, és a közös piacot, ahol a verseny szabad és zavartalan. Az elemzést folytathatnánk; nem a célokkal és az értékekkel, hanem a szóhasználatlaltal és a mögötte rejlő értékrenddel van baj, amely elzárja az utat attól, hogy Európa népei, az egyes emberek sajátjuknak, saját maguk által *megalkotottnak* és *tételezettnek* tudják tartani ezt az alkotmányt. A francia filozófus Jacques Derrida és német kollégája, Jürgen Habermas jól látják ezt a problémát, amikor hangsúlyozzák: „Egy jövőbementő politikának, amelyiket a kereskedelem előtti akadályok elhárítása mellett a közös akarat is érdekli, figyelnie kell az állampolgárok gondolkodására és érzelmeire.” (Derrida – Habermas, 2003, 13.) Ha nem figyel, akkor nem is az állampolgárok közös akarataként megnyilvánuló és azáltal meghatározott demokráciáról van és lesz szó.

Talán nem véletlenül éppen a demokrácia működésére érzékeny Svájcban megjelenő világkép, a *Neue Zürcher Zeitung* szerint „a Konvent a közvetlen demokráciát sehol nem alkalmazza mint az ellenőrzés eszközt”. (Gygi, 2003) Márpedig, ha a népnek nincs eszköze a hatalomgyakorlás ellenőrzésére, akkor az a politikai forma nehezen igazolható demokráciaként. További kifogása az idézett lap cikkírójának, hogy az alkot-

mánytervezet inkább veszi figyelembe az államokat, mint a népet. Mint mondja: „Hogy az EU-Konvent nem sokra tartja a közvetlen demokráciát, már abban megmutatkozik, hogy inkább az államokat, mint a népeket veszik figyelembe... sok minden utal arra, hogy a Konvent nem abból a kérdésből indult ki, hogy miként lehetne az állam hatalmát hatékonyan korlátozni, melyek lennének azok a játékszabályok, amelyeket egy felelősségteljes polgárokból álló társadalom számára föl kellene állítani, és hogyan kell eljárni, ha a polgárokat komolyan vesszük.” Ha a polgárokat nem vesszük komolyan, ők sem fogják a demokráciát komolyan venni, vagyis nem lesz demokrácia. Régi fölismerés, ha egy közösségi alakulat, legyen az állam vagy más, amely nem az egyes emberekből, azok személyes egyetértéséből és belátásából indul ki és nem arra támaszkodik, hosszú távon sem stabil, sem cselekvőképes nem lesz.

*A demokratikus alkotmány
a politikai nagykorúvá válás
és felszabadulás folyamata*

Mindebből következik, hogy az alkotmányba nincsenek beépítve azok a mechanizmusok, amelyek elősegítenék a demokrácia mind szélesebb körű megértését. Ha az alkotmány nem ezekkel a szavakkal kezdődik, hogy „Mi, Európa népe...”, akkor az emberek nem is fogják soha azt hallani, majd azt gondolni, hogy ez az ő alkotmányuk, ez belőlük indul ki, és róluk szól. A legnagyobb eszmék megfogalmazása nem elég, ezt nagyszámú könyvben tették már meg újra meg újra. Az eszméket „mi, a nép”, „mi, az emberek így akarjuk” formában kell megfogalmazni, mert egyébként a megfogalmazók a nép számára mindig „azok” maradnak, „ott szemben”, a lővészárkokon túl, a bürokraták, az adószedő és felhasználó hivatalnokok, a hatalom elidegenedett birtokosai, a felsőbbbségek.

Az alkotmánynak továbbá egyszerű és érthető végrehajtó hatalmi struktúrákat kel-

lene létrehozni, mert a nép, Európa népei csak ezt értenék, és ezt tudnák ellenőrizni. Hogyan lehet egy bonyolult, háromlábú végrehajtó apparátust ellenőrizni? Minden jel arra vall, hogy a létrehozók szándéka szerint az alkotmány nem kíván a népből kiinduló megfogalmazással egyben a demokrácia tanítója, elsajátíttatója lenni. Ez nem mindannyiunk közös tanulási folyamatát, európai fejlődését vetíti előre, hanem a katedrálról fölülről oktató tanár fennkölt magasztosságára emlékeztet, melyet a diákok magukban visszautasítanak és a tanteremből kilépve azonnal elfelejtnek. Ez az alkotmánytervezet, úgy tűnik, nem annak az Európának a kezdete, amit e kontinens saját eszméi által önmagától, önmaga által, önmaga számára jogosan remélhetne.

Európai azonosságtudat

Az Európai Unió alkotmánya 2003 nyarán érvényes tervezetében, amint erre utalni próbáltam, nem az egyénből mint a demokrácia alanyából indul ki, nem az egyén mint polgár felől és hangján szól, hanem valahonnan „felülről”, az alkotmány, illetve az Unió felől. Ezzel a stílisszerűséggel az veszélyezteteti, hogy nem válik egy európai politikai azonosságtudat megalapozójává, továbbá hogy nem lesz képes azt kialakítani, amit Habermas az amerikai és a német szövetségi alkotmánnyal kapcsolatban „konstitucionális patriotizmusnak” nevez.

Jürgen Habermas, és fogalmait használva a német külügyminiszter, Joschka Fischer több helyen és több alkalommal is hangoztatják, hogy az Európai Unió hosszú távú hatékonyságának és virágzásának feltétele, hogy közös politikai identitást, közös politikai akaratot, európai közvéleményt és demokráciát alakítunk ki. Politikai azonosság azonban csak politikai közösségben lehetséges, a közösség pedig a folyamatos kommunikációban képes csak működni. E közösségek jelenleg csak a nemzetállamok szintjén

működnek, ezt azonban ki kell terjeszteni, európai nyilvánosságot kell létrehozni. Ennek az európai nyilvánosságnak nyilván nem valamelyik nemzet vagy népcsoport adná a vezérlő értékrendjét, hanem azok az univerzális felismerések, amelyeket az Európai Alkotmány a görög filozófiai, a zsidó-keresztény vallási hagyomány és az európai felvilágosodás nyomán mint legfontosabbakat leszögez. Amikor Derrida és Habermas azt állítják, hogy a „különböző népcsoportoknak mintegy 'ki kell tágítaniuk' nemzeti azonosságtudatuk körét, európai dimenziót adva annak”, (Derrida – Habermas, 2003, 13.), akkor nyilvánvalóan a nemzetek fölötti közös európai eszmékre hivatkoznak. Leírva azt, hogy milyennek látják a mai európai polgár közös jegyeit, nem értékelnek, holott vázlatuk bennfoglaltan tartalmazza azokat az elemeket is, amelyek egy jövőbeli közös tudat és cselekvés akadályaként jelennek meg. Hangsúlyozzák, hogy az európaiak „viszonylag nagy bizalommal vannak az állam szervezeti és irányítási tevékenysége iránt, míg a piac hatékonyságával szemben szkeptikusak. [...] hajlamosak előnyben részesíteni a biztonság állami garanciáit”. A gazdaságfilozófus Habermas figyelmen kívül hagyja, hogy a piac elvileg a szabad individuumok gazdasági tevékenységének eredője, és mint ilyen, ha nem is teljesen korlátozás nélküli a demokráciában, de végső soron minden demokrácia velejárója és feltétele. Az állam pedig pusztán akkor demokratikus, ha valóban az emberek, a nép „tétélezi” azt, ha a nép akaratának kifejeződése, és ha működése, struktúrája a nép által folyamatosan ellenőrizhető és módosítható. Nem véletlen, hogy az életképes és stabil hagyományos demokráciákban, az Egyesült Államok mellett Svájcban az emberek bizalmatlanok az állammal szemben, és csak annyi államot engednek meg, amennyi szükséges a közös élethez, és inkább magukban bíznak, mint egy áttekinthetetlen államapparátusban. Eu-

rópa demokratikus jövőjének egyáltalán nem lenne jót a minimálisan szükséges államnál nagyobb államba vetett bizalom.

Habermas szerint az európaiaknak „nincsenek túlzottan optimista várakozásai a technikai haladással szemben”. Ezzel szemben viszonylag kevés olyan „európaival” találkozhatunk, aki ne tartaná jónak a betegségek elleni védőoltást, vagy a modern orvostudomány gyógyító, tudomány- és technológia-alapú beavatkozásait. Egyetlen európai sem vágyakozik vissza olyan házakba, ahol nem folyik a meleg víz, nincs mosógép, nem ég a villany. Arról már nem is beszélve, hogy a modern „technika” is eredetileg európai vagy Európából eredő vívmány.

Európa politikai arculatának gyökereit Habermas a felvilágosodásban és a francia forradalomban keresi. Míg a felvilágosodás dialektikája mára közhellyé vált, a francia forradalom megítélése korántsem olyan egyértelmű, mint ahogy Habermas azt kritikamentesen az európai identitás megalapozójaként szeretné látni. A francia forradalmat és következményeit nem csak említi, de normatív módon hivatkozik is rájuk. Figyelmen kívül hagyja, hogy a francia forradalom a zarnoki struktúrákat nem számolta föl gyökereken, pusztán lefejezte, majd újra fejjel látta el azokat. Senki nem fejezte ki találójában a francia forradalom paradoxonát Maximilien Robespierre-nél, aki a szabadság rabszolgájaként értelmezte saját magát, és mint ilyen, emberek ezreit küldte a halálba. A szabadság rabszolgájának lenni, és a szabadságért másokat halálba küldeni: ez az európai tradíció legrosszabb és elvetendő hagyománya.

De hallgassuk Habermast eredetiben: „Európában a civil társadalomnak az abszolutista hatalomtól való emancipációja nem vezetett mindenütt a modern bürokratikus állam létrejöttéhez és a demokratikus átalakuláshoz.” Nem azzal vitatkozom, hogy „nem vezetett”, hanem azzal, hogy a modern bürokratikus állam és a demokrácia minden további

nélkül összekapcsolható lenne. A francia forradalomban a királyt lefejezték, de megőrizték a központosított és felülről irányító állami apparátust, ami megakadályozta a valódi, közvetlen demokrácia kialakítását. Felülről nem lehet demokráciát létrehozni, Párizsból nem lehet egy hatalmas országban demokráciát teremteni. Amikor Franciaországban a régiók felértékeléséről beszélnek, akkor éppen a francia forradalom demokratikus hiányosságait próbálják orvosolni, melyekkel többek között együtt jár az elfelejtett, pontosabban „elfelejtetett” regionális nyelvek felfedezése is. A Habermas által értékelt modern bürokratikus állam, természetesen sok jótéteménye és demokráciát létrehozó képessége mellett ugyanakkor sok helyen új típusú elnyomáshoz, a bürokrácia uralmához is vezetett.

Habermas szerint „a francia forradalom kisugárzása nyomán a politika egész Európában mindkét funkcióját tekintve – mint a szabadság garanciájának közvetítő közege, és mint szervező erő – pozitív szerepet kapott”. A német filozófus bölcsen elkerüli a példákat, hiszen az állam mint a szabadság garanciája csak a legritkábban működött; szociológiai közhely, hogy az állam mint apparátus és mint strukturált íróasztalok tömege önnön hatalmának túlbujánoztatására törekszik, miközben elképesztően pazarolja a polgárok, az adófizetők pénzét. A kontinentális Európában az utolsó kétszáz év nagy tragédiái nem választhatók el attól, hogy nem az angol forradalom, továbbá az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat és alkotmány, esetleg a svájci vagy németalföldi demokratikus fejlődés, hanem a francia forradalom szolgált példaképpül.

Habermas figyelmen kívül hagyja, hogy az európai bürokratikus államiság tette csak lehetővé azt, amit ő is elvet, nevezetesen a holokausztot. Az Amerikai Egyesült Államokban elképzelhetetlen lenne egy népiertást megszervező állami apparátus, mivel ott

az európainál viszonylag jóval gyengébb államot a polgárok folyamatosan ellenőrzik. Amikor azt mondja, a „mai Európa alapélményei a huszadik századi totalitárius rendszerei és a holokauszt, az európai zsidók megsemmisítése, amiben a náci rendszer a megszállt országok társadalmait is bűnrészessé tette”, akkor nem veszi észre, hogy a „totalitárius rendszerek” nem mások, mint a funkcionalitásban teljesen elgépiesített és demoralizált „modern bürokratikus államok”, melyek születésénél a francia forradalom nem éppen vértelen története bábáskodott.

Amikor Habermasról beszél, hogy Európa elpusztult és megalázott birodalmi nemzetek romjaiból építkezik, ahol az európai önkritika a kontinensnyi, majd világméretű kanti belpolitikához vezethet, akkor e romokhoz hozzá kellene sorolnia a „modern bürokratikus államot” is. A romokból való újjáépítésnek nem az államokra, hanem az emberek moráljára és politikai kultúrájára kellene vonatkoznia. A megalázott és megújuló európai emberiség önmagát építse újjá, és ebből vezesse le államát, és álljon ellen annak, hogy birodalmi hangú, felülről lefelé szerveződő

„modern bürokratikus európai államot” építsenek a feje fölé, és azt nevezzék európai demokráciának. Georg W. F. Hegel Amerikát „állam nélküli polgári társadalomnak” nevezte: Európa viszont közelebb volt ahhoz, hogy polgári társadalmak nélküli államok konglomerátumának nevezzük.

Az európai demokrácia akkor fog elkezdődni, ha az európai állam fő célja annak elősegítése lesz, hogy polgárai morálisan, legjobb tradícióinak megfelelően magukra találjanak, először polgári társaságokat, társadalmakat alapítsanak, és magukból kiindulva, az európai egyénből, a „filozofikus” és „etikus” egyénből (szemben a „nemzeti” egyénnel) vezessék le társaságaikat, majd új államukat, új konstitúciójukat, új Európájukat.

Kulcsszavak: *demokrácia, európai alkotmány, a demokrácia eszméje, a politikai hatalom nép általi ellenőrzése, közvetlen demokrácia, a politikai hatalom átláthatósága és megosztása, demokrácia és állampolgárság, az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Unió alkotmányának összehasonlítása, európai identitás*

IRODALOM

- Boros, János (2000): *A demokrácia filozófiája*. Jelenkor, Pécs
- Derrida, Jacques – Habermas, Jürgen (2003): Élet és Irodalom. június 13.
- Gygi, Beat (2003): Neue Zürcher Zeitung Online, 1. Juni

- Hamilton, Madison, Jay (1998): *A föderalista*. Európa, Budapest
- Neue Zürcher Zeitung Online (2003): Der EU-Konvent beendet seine Arbeit. 21. Juni
- Peters, Ralph (2003): Frankfurter Allgemeine Zeitung, 15. Mai 2003, **112**/S. 31.

Tanulmány

EGY ŐSI-ÚJ ANYAG KÍSÉRLETI ELŐÁLLÍTÁSA

Csörgő Tamás

tudományos tanácsadó, az MTA doktora
csorgo@sunserv.kfki.hu

Lévai Péter

tudományos tanácsadó, az MTA doktora
plevai@rmki.kfki.hu

MTA KFKI Részecske és Magfizikai Kutató Intézet

Nehézionok:
új anyagot szétcsapó,
öklelő bikák.
(*Tsung-Dao Lee,
Nobel-díjas fizikus verse*)

(2003. május 17., Brookhaveni Nemzeti Laboratórium, NY, USA) A radiokémiai épület előadótermét különös izgalom lengi be. Négy nagy kísérleti együttműködés – közel ezerháromszáz fizikus és mérnök – elmúlt féléves munkájáról számol be egy-egy kiválasztott kutató. A kísérletek függetlenek, még ők sem ismerik egymás eredményeit. Jelen vannak a szakterület vezető elméleti kutatói, a sajtó meghívott képviselői. Az előadásokat pedig az Interneten keresztül az egész világon követhetik. A tét igen nagy: maga a Világegyetem! Pontosabban annak a megértése, hogy mi történt Világegyetemünk születésének első pillanataiban.

Ezen a fontos és izgalmas területen magyar kutatók is jelentős szerepet játszanak.

Cikkünk célja, hogy ízelítőt nyújtson a terület világsajtót bejáró legújabb eredményeiről, és ezen belül részletesebb képet adjon a magyar hozzájárulás mértékéről.

1. Világunk születése

A Világegyetemünk keletkezését leíró ősi teremtésmítoszokat a XX. századra felváltották a tudományosan megalapozott, kísérletekkel és elméleti számításokkal gondosan alátámasztott elképzelések. Ezek közül az Ősrobbanás elmélete és a táguló Világegyetem képe adja a legjobb magyarázatot a megfigyelésekre. Eszerint Világegyetemünk egy szinte pontoszerű kezdeti állapotban, az Ősrobbanásban született mintegy 15 milliárd éve, és innen jutott el mai állapotába. Az Albert Einstein által 1915-ben megalkotott általános relativitáselméletre támaszkodva a kozmológia tudománya tárgyalja ezt a fejlődést, nagy sikerrel (Németh, 2003). Ha 15 milliárd évvel ezelőtt egy igen kicsiny térfogatba sűrűsödött össze minden, akkor kézenfekvő a kérdés, hogy milyen tulajdonságokkal is rendelkezett egykoron

ez az őszanyag. Robert H. Dicke elméleti számításokkal kimutatta, hogy ha régen az Univerzum tényleg forró volt, de mostanra kitágult és lehűlt, akkor léteznie kell egy maradvány háttérsugárzásnak a mikrohullámú tartományban. 1964-ben Arno Penzias és Robert W. Wilson a Tejút sugárzását vizsgálva váratlanul talált egy minden irányból egyformán érkező mikrohullámú jelet, felfedezve ezzel a kozmikus háttérsugárzást. Ezzel elfogadottá vált az Ősrobbanás elmélete.

Időközben a kísérleti fizikusok egyre több új részecskét fedeztek föl. 1964-ben Murray Gell-Mann és Georges Zweig rámutattak, hogy a protonok, a neutronok és az elemi részecskék egyre gyarapodó serege kirakható még elemibb alkotókövekből, a „kvark”-oknak nevezett részecskékből. A kvarkok közötti erőket pedig a gluonok, a „ragasztó részecskék” közvetítik, melyek egymáshoz is „tapadnak”. Így a korábban javasolt, protonokból és neutronokból álló őszanyag is visszavezethető egy még elemibb, még nagyobb energiasűrűséggel rendelkező anyagra, amely kvarkokból és gluonokból áll. A kvarkok és a gluonok többféle anyagformát is alkothatnak, éppen úgy, ahogy az atomok is rendeződhetnek szilárd, folyékony vagy légnemű halmazállapotba. Azonban a halmazállapotok tulajdonságainak kiszámítása az elemi kölcsönhatások ismeretében rendkívül nehéz, még az atomok esetén is, a kvarkok és gluonok esetében pedig különösen az.

2. Az Őszanyag kísérleti keresése – a CERN korszak

Világunk születésekor, az Ősrobbanás után néhány milliomod másodpercben az egész Univerzum igen kicsi térfogatú és igen magas hőmérsékletű volt, olyan forró, hogy még a protonok és a neutronok is megolvadtak, és kvarkokra, gluonokra bomlottak. Kérdés, hogy milyen halmazállapotba rendeződhettek ezek a kvarkok és a gluonok. Az egyik lehetőség,

hogy újfajta, szabad töltések jelentek meg. Mivel a neoncsövekben világító anyagot a szabad elektromos töltései miatt elektromos plazmának nevezzük, az erős kölcsönhatás szabad (szín)töltéseit hordozó anyagot kvark-gluon plazmának, angol rövidítéssel QGP-nek nevezhetjük (quark-gluon plasma). A másik jelenleg népszerű elvi lehetőség, hogy a kölcsönhatásban részt vevő tengemnyi gluon egyfajta színes, üvegszerű kollektív állapotot, kondenzátumot alkot, melynek angol rövidítése CGC (color glass condensate). Természetesen a kísérletekben az anyag más, eddig el nem képzelt formáját is feltárhatjuk.

Ezért igen fontos az a kérdés, hogy megismételhető módon elő tudunk-e állítani a laboratóriumban, kvarkokból és gluonokból álló anyagot vagy anyagokat, és meg tudjuk-e mérni ezek különböző tulajdonságait? Ez azért fontos, mert a részecskefizikai kísérletek és az elméleti számítások ugyan sokat elmondanak egy-egy kvark vagy gluon tulajdonságairól, azonban a belőlük álló anyagok sokféle váratlan, meglepő tulajdonságot rejtgethetnek. Gondoljunk csak arra, hogy milyen csodálatosan szép a hópihe, de tulajdonságainak megértéséhez a vízmolekulák elméleti vizsgálatától igen hosszú út vezet.

Természetesen a kvark-gluon plazmát kereső kísérletek elindítása sem ment egyik napról a másikra. Az Egyesült Államokban, a New York melletti Brookhaven Nemzeti Laboratórium területén az addig részecskefizikai kísérletekben használt AGS gyorsítót 1986-ra tették alkalmassá nehézionok gyorsítására. Előbb szilícium atommagokat, később arany atommagokat löttek arany atommagokra, valójában egy aranyfóliára. A genfi székhelyű Európai Részecske- és Magfizikai Kutató Intézet (CERN) SPS gyorsítójánál, amit korábban csak protongyorsítóként használtak, szintén megkezdődtek a nehézion-kísérletek. Itt 1986-1992 között oxigén és kén magokat,

1994-1999 közt pedig ólom atommagokat gyorsítottak föl az amerikai AGS-nél tízszer nagyobb energiára, majd azokat álló ólom atommagokra (ólomfóliára) lőtték. A CERN-beli NA35, majd a belőle kialakult NA49 kísérletben az elejétől fogva részt vettek magyar kísérleti fizikusok, akik a detektorok fejlesztésében és az adatok analízisében úttörő szerepet játszottak. Névsoruk: Barna Dániel, Csató Péter, Fodor Zoltán, Gál József, Hegyi Sándor, Lévai Péter, Molnár József, Pálla Gabriella, Siklér Ferenc, Szentpéteri Imre, Sziklai János, Varga Dezső, Veres Gábor, Vesztergombi György és Zimányi József.

Kimérték, hogy nehézionütközésekben a keletkezett ún. ritka hadronok (kaonok) száma gyorsabban növekszik a nem-ritka hadronok (például pionok) számánál, amennyiben növelik az ütköző atommagok méretét és/vagy ütközési energiáját. Ezt a jelenséget már a kísérletek lefolytatása előtt megjósolták az elméleti fizikusok (Biró – Zimányi, 1983), mint a ritka kvark-antikvarok számának megnövekedésére utaló szignatúrát, ami csak a QGP megjelenése esetén jön létre. A kísérleti fizikusok további érdekes eredményeket találtak a lepton-párok és a bájós részecskék keletkezését vizsgálva, azonban a kísérleti eredmények sok-sok kérdőjelet is hagytak, a QGP megjelenésére utaló jelek nem voltak egyértelműek, a CGC fellépésére utaló jelet pedig egyáltalán nem találtak.

A CERN-ben elvégzett, közel tizenöt éves kutató munka eredményeit 2000 februárjában egy sajtótájékoztató keretében foglalták össze a legjelentősebb kísérleti csoportok. Kijelentették, hogy a CERN-i kísérletekben ugyan látni vélik egy új anyag megjelenésének első jeleit, azonban további, főként még magasabb energián elvégzett nehézionütközésekre van szükség a létrejött forró anyag tulajdonságainak pontos meghatározásához. A CERN SPS által dominált korszak ezzel lezárult. Az LHC gyorsító 2008-ra tervezett beindulásával a CERN várhatóan visszanyeri

majd vezető szerepét a kísérleti nehézion-fizikai kutatások területén.

3. Az Ősanyag kísérleti keresése – a RHIC korszak kezdete

2000 nyarán az Egyesült Államokban készen állt a következő nehéziongyorsító, hogy a CERN SPS-nél tízszer nagyobb energiákon végezzen arany-arany ütközéseket, s ha kell, akkor a közbenső energiákat is végigpásztázza. Ez a gyorsító ismét a Brookhaveni Nemzeti Laboratóriumban, AGS gyorsító mellett épült föl és Relativisztikus Nehézion Gyorsítónak (RHIC) nevezték el. A RHIC kimondottan nehézionfizikai kísérletek végzésére épült. A RHIC gyorsító feladata az, hogy korunk legmodernebb technológiáinak felhasználásával képes legyen az anyag ismert legősibb formáinak előállítására. A várakozások szerint vagy kvark-gluon plazma vagy színes gluonüvegkondenzátum keletkezik, de nem lehet kizárni a váratlan meglepetéseket sem. A viszonylag kis fizikai méretek miatt az is előfordulhat, hogy nem találunk kollektív, anyagszerű viselkedésre utaló jeleket, sőt az is lehet, hogy mindkét jósolt anyagforma létrejön. A RHIC célja, hogy közvetlen bizonyítékokkal igazolja az új anyagnak a kísérletekben való megjelenését. Egy hosszú fejlesztési időszak után az építkezés végül 1991-ben kezdődött el, és 1999 végére be is fejeződött. Még a korábban félbehagyott ISABELLE részecskefizikai gyorsító meglévő alagútjának felhasználásával is közel egymilliárd USD támogatásra volt szükség az RHIC gyorsítónak és detektorainak megépítéséhez. Egy féléves tesztidőszak után, 2000. június 12-én jött létre az első, fizikailag is értékelhető arany-arany atommag ütközés. Néhány százezer esemény begyűjtése és kiértékelése után 2000. október 9-én jelent meg az első publikáció a *Physical Review Letters*-ben (Back et al., 2000). Ezzel új korszak kezdődött a nehézion-fizikában.

A RHIC gyorsító és detektorai sok szempontból alkalmasabbak az atommagok meg-

olvasztására, mint a CERN SPS berendezései. Az ütközőnyalábos elrendezés miatt nagyon jól „belelátunk” az ütközési tartományba, a legnagyobb energiájú részecskék is nagy számban detektálhatóak. Így messze eltávolodhatunk attól a 3–4 GeV-es küszöbtől, ami a CERN SPS-ben a közepén keletkező hadronok impulzusának detektálási maximuma volt. (Ez az küszöbérték is felelős volt azért, hogy a CERN-kísérletek eredményeit nem lehetett egyértelműen egy koherens, jól definiált képből értelmezni). A RHIC-nél a detektált részecskék transzverzális impulzusa 2003-ra elérte a 15 GeV-et, s ez az érték idővel még nőni fog. Ez a magas energiaérték már egyértelműen átfedésben van a kvarkok és gluonok tulajdonságait leíró kvantum-színdinamika (QCD) alkalmazhatósági tartományával, azaz a RHIC gyorsítót egyfajta kvark és gluon-gyármak is tekinthetjük. Miután a keresett kvark-gluon plazma a kvarkok és gluonok által alkotott közeg, ennek legtöbb tulajdonságát szintén a QCD írja le. A RHIC gyorsító mérőberendezéseinek tervezése során különös figyelmet fordítottak QCD-vel leírható jelenségek tanulmányozására, úgymint a közegen áthatoló próbák, a leptonpárok és a nagyenergiájú fotonok mérhetővé tételére, melyek segítségével a keletkezett anyag legsűrűbb, legforróbb zónájából érkező jeleket is elemezhetünk.

A kísérletek megindulása előtt az elméleti fizikusok összegyűjtötték azokat a lehetséges mérési eredményeket, amelyek nehézionüt-közésekben egyértelműen a kvark-gluon plazma állapot létrejöttére utalnának. Természetesen a sor a CERN SPS-nél megismert jelenségekkel kezdődik. Így a QGP megjelenése esetén a RHIC-nél is várható a ritka kvarkot tartalmazó hadronok számának megemelkedése a proton-proton ütközésekben mért értékhez képest. Ugyanakkor a bájos kvark-antikvark párt tartalmazó J/ψ és ψ' részecske számának relatív csökkenését várjuk, mert ezek a részecskék várhatóan felolvadnak a

plazmaállapotban. Megváltozik a fotonok és az elektron-pozitron párok száma és impulzuseloszlása, mert a plazma más töltésekkel rendelkezik, így másképpen sugárzik, mint egy gerjesztett hadrongáz. Ezeken túl felmerült egy merőben új jelenség is, amely egyértelműen a színtöltéshez és a kvark-gluon plazma megjelenéséhez köthető. Nevezetesen a nagyon nagy energiájú kvarkok és gluonok (partonok) energiájának csökkenése, illetve ennek következtében a mért hadronok eloszlásának jelentős eltolódása. A nagy energiájú partonok, miközben áthaladnak a nagy színtöltésű sűrűségű kvark-gluon plazmában, természetesen kölcsönhatnak a plazmaállapotot alkotó színes részecskékkel, s ez arra kényszeríti őket, hogy kisugározzanak néhány gluont. Így viszont nagymértékben csökken az energiájuk. A QCD törvényeit figyelembe véve elméletileg meghatározhatjuk, hogy a kisugárzott energia a partonok kezdeti energiájával lesz arányos, nem pedig a befutott úttal – ez a viselkedés merőben eltér az elektromosan töltött részecskék sugárzási energiavesztésétől, ami a befutott úttal arányos, s amit régóta jól ismerünk, valamint sok kísérleti detektorban felhasználunk. A nagyenergiás partonok (idegen szóval *jetek*) energiavesztésének elméleti vizsgálatából alakult ki a jet-tomográfiai eljárás (Gyulassy et al., 2000). Az orvostudományból jól ismerjük, hogy a röntgensugarak másképp nyelődnek el lágy szöveten vagy csonton, s a röntgentomográfiai eljárás segítségével két- vagy akár háromdimenziós képet kaphatunk az emberi testről. A nehézionfizikában a jet-tomográfia segítségével készíthetünk metszetet a forró anyagról, ami az ütközési centrumban kialakult.

4. A RHIC gyorsító kísérletei

Hogy képet alkothassunk magunknak a nehézion-fizika jelenlegi kísérleti élvonaláról, hasznos felidézni a RHIC gyorsító néhány érdekes tulajdonságát. A 2,4 mérföld, azaz 3,8 km

kerületű RHIC gyorsító gyűrűje jól látszik a New York melletti Long Islandról készített űrfelvételeken. Ebben a 3,6 m-rel a föld felszíne alatt futó alagútban, két, közel kör alakú tárológyűrűben történik a nehézionok gyorsítása. A két gyűrűben egymással ellentétes irányba futva, szupravezető mágnesek által terelve, és elektromágneses hullámok által gyorsítva, sok kör lefutása után érik el a nehézionok a kívánt végsebességet és lendületet.

Mivel mind az 1740 mágnesben ellenállás nélkül folyik az áram, nagy áramerősséget és igen erős mágneses teret lehet előállítani, így a gyorsítás után a nehézionok végsebessége nagyobb lehet, mint bármilyen jelenleg működő más nehézion-gyorsítóban. E szupravezetés létrehozásához a mágneseket igen alacsony hőmérsékleten, az abszolút nulla fok közelében, 4,5 kelvin, azaz $-268,6^\circ\text{C}$ alatt kell tartani, amihez folyékony héliummal való folyamatos hűtés és igen jó szigetelés szükséges. A gyorsított nyaláb szaggatott, nehézion-csomagokból áll. Az ütközések akkor jönnek létre, amikor két ellentétes irányba haladó csomag átszeli, és ennek során a két csomag egy-egy nehézionja eltalálja egymást. A nehézionok felhevülnek az összecsapódás során. Igen magas, mintegy egybillió, azaz 10^{12} kelvines hőmérséklet határozható meg a végállapotbeli részecskék sebességeloszlásából. Az elméleti várakozások szerint a protonokat és a neutronokat akkor lehet megolvasztani és kvarkokból és gluonokból álló plazmává alakítani, ha a hőmérséklet meghaladja a 2 billió kelvint. Ez a hőmérséklet több mint százezerszer nagyobb, mint a Nap központi hőmérséklete, ami „csak” 16 millió kelvin, és mintegy háromszázmilliószor forróbb, mint a Nap felszíne, ami mintegy 5800 kelvin. Azonban ha el is tudjuk érni ezeket a hőmérsékleteket a RHIC nehézion-ütközéseiben, az erősen ösz-szenyomott állapotban keletkező anyag hirtelen kitágul és lehűl, kölcsönhatásmen-

tessé, „kifagyottá” válik. A jelenlegi mérések szerint ez mintegy 3×10^{-20} sec alatt megy végbe. Ez az idő roppant kicsi. Míg a fényjel egy másodperc alatt a Föld kerületénél mintegy hét és félszer több távolságot tesz meg vákuumban, a nehézionfizikai reakciók kifagyási ideje alatt csupán annyi távolságot tud megtenni, mint amekkorra a legnagyobb atommagok sugara.

A RHIC gyorsító által létrehozott nagy-energiájú nehézion-ütközésben, a kifagyás után több ezer végállapotú részecske keletkezik, melyek tulajdonságait négy nagy kísérleti berendezés segítségével tanulmányozzák a fizikusok. A keletkezett részecskék számának, fajtájának, lendületük eloszlásának és keletkezésük egymástól való függésének, korrelációiknak a tanulmányozásával próbálunk következtetni az új anyag létrejöttére.

A RHIC két gyorsítógyűrűje hat helyen metszi egymást. Ha a gyorsítót fölülnézetben egy óra számlapjához hasonlítjuk, a páros óráknál vannak a metszéspontok. Két metszéspontot, a 12 és a 4 órát a nyaláb vizsgálatára használnak fel, a másik négy metszéspontot foglalják el a kísérletek: 2 óránál található a BRAHMS nevű spektrométer, 6 óránál a STAR detektor, 8 óránál a PHENIX, 10 óránál pedig a PHOBOS elnevezésű mérőberendezés. A négy detektor tulajdonságai részben kiegészítik, részben átfedik egymást, így a tervezés szerencsés volta és a kivitelezés sikere nemcsak azt tette lehetővé, hogy független kísérletekben ellenőrizhessék egymás eredményeit, hanem a detektorok egyedi tulajdonságai alapján egyfajta nemes vetélkedés is megindulhatott közöttük az ütközésben lezajló folyamatok részleteinek feltárásában.

A BRAHMS detektort létrehozó és működtető együttműködésben hat ország tizenkét kutatóintézetének és egyetemének ötvenkét kísérleti fizikusa vesz részt. Ez a berendezés kis térszöget lát be, de forgatható, és a kiválasztott tartományban nagyon

precízen képes meghatározni a részecskék impulzusát és korrelációit. A négy kísérlet közül a BRAHMS képes arra, hogy az ütköző nehézionok sebességéhez közeli nyalábirányú sebességgel (nagy rapiditással) mozgó végállapotú részecskéket is detektáljon.

A PHENIX együttműködésben tizenkét ország ötvenhét kutatóintézetének mintegy négyszázhatvan kutatója vett részt eddig összesen. Ez a berendezés a legnagyobb súlyú kísérlet az RHIC-nél, mintegy háromezer tonna. Méretei egy kétemeletes családi ház nagyságához hasonlóak. A többi három detektortól eltérően a PHENIX alkalmas az igen könnyű és nagy áthatolóképességű leptonok, például a müonpárok eloszlásainak a meghatározására, melyek a reakció legsűrűbb és legforróbb zónájából is akadálytalanul hűt tudnak hozni. Emellett a PHENIX képes az erősen kölcsönható részecskék, a hadronok azonosítására és spektrumaiknak, korrelációinak a vizsgálatára is.

A STAR-kísérlet a PHENIX mellett a RHIC gyorsító másik nagy mérőberendezése, melyet jelenleg tíz ország harminckilenc kutatóintézetének háromszázötz kutatójából álló együttműködés üzemeltet, súlya ezerkétszáz tonna, nagysága szintén a kétemeletes családi ház mérete. Specialitása az erősen kölcsönható részecskék fajtájának, számarányainak, impulzuseloszlásának és korrelációinak vizsgálata, a nyaláb irányára merőleges irányban, szinte teljes térszögben.

A PHOBOS-kísérlet a legkisebb méretű a négy RHIC detektor közül, elférne egy nagyobb íróasztalon. Így ez a kísérlet a leggyorsabb: a PHOBOS publikálta az első cikket a RHIC méréseiről. „Mindössze” három ország nyolc kutatóintézetének és egyetemének százhat kutatója vett részt a berendezés megalkotásában és üzemeltetésében.

5. Magyar részvétel a PHENIX kísérletben

2002 végén együttműködési nyilatkozat rögzítette három magyar intézmény: a Debrece-

ni Egyetem Kísérleti Fizikai Tanszéke, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Atomfizikai Tanszéke és az MTA KFKI Részecske és Magfizikai Kutatóintézet csatlakozását a RHIC gyorsító PHENIX-kísérletéhez. Ez alapján a fenti intézmények kutatói hivatalosan is bekapcsolódhattak a PHENIX-kísérlet munkájába. Hangsúlyozni szeretnénk ezen belül azt, hogy a csatlakozás a magyar fizikus-hallgatók és diákok számára is hasznos lehetőséget teremtett arra, hogy bekapcsolódhassanak a világ vezető kísérleti laboratóriumában végzett nehézionfizikai kutatásokba. 1996-ban kezdődött, két szalon futó előkészítő munka gyümölcse érett be.

Az előkészítésben az egyik kezdeményező szerepet Dávid Gábor magyar származású amerikai fizikus játszott, aki a Brookhaveni Nemzeti Laboratórium (BNL) munkatársa. A PHENIX-kísérlet alapító tagja, csoportvezető, a részecskeugarak elnyomásának kísérleti szakértője, debreceni kutatókat vont be a PHENIX-be. A PHENIX-Magyarország kísérleti együttműködés intézményesítésének megszervezője egyikünk (Cs. T.). 2002 nyaratól a Debreceni Egyetem, a KFKI Részecske és Magfizikai Kutatóintézet és az ELTE Kiss Ádám vezette Atomfizikai Tanszéke, a PHENIX Intézményi Tanácsának egyhangú szavazata alapján, hivatalosan PHENIX-résztevő intézménnyé vált. A BNL RHIC PHENIX-kísérletében résztvevő magyar fizikusok névsora: Csanád Máté, Csörgő Tamás, Deák Ferenc, Dávid Gábor, Inrek József, Kiss Ádám, Hidas Pál, Ster András, Tarján Péter, Veszprémi Viktor, Vértesi Róbert és Zimányi József. (Veres Gábor egyéni résztvevő a PHOBOS-kísérletben).

A debreceni csoport tagjai fontos szerepet játszottak a semleges pionok spektrumának meghatározásában, ami az arany-arany ütközésekben a részecskeugarak elnyelődésének kísérleti észleléséhez vezetett. Az ELTE és a KFKI RMKI kutatói a PHENIX-kísérletben az ütközések frontálisságának

meghatározásában vesznek részt, amely szinte valamennyi publikációban az adatok elemzésének egyik alapja. A PHENIX-Magyarország együttműködés kialakításáról, kutatásainak eredményeiről a *Magyar Tudomány* kereteit meghaladó, részletes beszámoló is olvasható a *Fizikai Szemlében* (Csörgő, 2004). Kutatásainkat a Fulbright Bizottság, az MTA, az OTKA és az NSF nemzetközi pályázata, valamint az OTKA tematikus és műszerpályázatai támogatták.

6. Látnak-e újfajta anyagot a RHIC gyorsítónál?

Az első eredmények, amelyeket 2001 januárjában, a *Quark Matter 2001* konferencián mutattak be, részben igazolták a várakozásokat. A ritka részecskéknél mért számarányok értelmezésére sikeres javaslatot tettek a kvarkanyag megjelenését feltételező kvark-koaleszcencia modell, az ALCOR használatával (Zimányi et al., 2003). Ez a modell már a CERN SPS-nél is sikeresen működött, és a kvark-koaleszcencia létezése fontos bizonyítéka a kvarkok nehézion ütközésben történő kiszabadulásának. A RHIC-nél a pionok és a kaonok kis impulzus különbségénél fellépő Bose-Einstein-korrelációi, a szakterület számos meghatározó elméleti fizikusa számára váratlanul, skálaviselkedést mutattak, mely a szakirodalomban a „RHIC HBT-rejtély” néven is ismert. Ezt a skálaviselkedést a magyar-svéd együttműködésben kidolgozott Buda-Lund-modell segítségével sikeresen tudtuk értelmezni (Csörgő – Ster, 2003), megmutatva, hogy a jelenség oka az, hogy minél távolabb van két részecske egymástól, annál gyorsabban távolodnak egymástól, azaz a nehézion-ütközésekben létrejövő kis Bumm a Nagy Bummhoz, az Ősrobbanáshoz hasonló Hubble-típusú tágulási képet mutat. Ez a váratlan eredmény természetes módon vezetett egy másik, korábban megmagyarázatlan jelenségnek, a táguló tűzgömb elliptikus folyása rapiditásfüggésének magyarázatához,

és ahhoz a megfigyeléshez, hogy a tűzgömb központjában, a teljes térfogat mintegy 1/8-ad részében a 2 billió kelvines kritikus érték fölé emelkedik a hőmérséklet, ami a QGP keletkezésének közvetett bizonyítéka (Csánád et al., 2004).

Nagy meglepetést okozott – de az előző eredményekkel összhangban áll – a nagy energiájú részecskék mért energiaeltolódásának nagysága: olyan nagymértékű a nagy energiájú kvarkok és gluonok indukált energiavesztése, hogy azt csak a hideg maganyag-nál tízszer sűrűbb, színes anyag idézhette elő, amibe szinte „beleragadtak” a nagy energiájú kvarkok és gluonok (Lévai et al., 2002). Az 2002-ig elvégzett arany-arany ütközésekben elvégzett mérések magasabb energiákon is megerősítették ezt az eredményt. Továbbá, a két-részecske szögkorrelációknak a STAR- és a PHENIX-kísérlet által is vizsgált adatai azt mutatják, hogy ha egy nagyenergiás partonpár a forró tartomány felületéhez közel keletkezik, akkor a felületről kifelé induló partonból keletkező hadronok megérkeznek a detektorba, de a forró tartományon áthatoló párjának nyomavész: a forró tartományban a parton minden energiáját elveszíti, és mintegy beleolvad, beleragad a kialakult sűrű anyagba.

Időközben ellenőrző jelleggel elvégezték a proton-proton kísérleteket is, ahol nem találták a nyomát az ilyen sűrű, ragacsos anyag kialakulásának, úgy tűnt, hogy az csak nehézion ütközésben jön létre. A proton-proton kísérletek adatainak ismerete nagy pontosságú analízisek elvégzését tette lehetővé. Az elméleti analízisben, a perturbatív QCD eredményeinek proton-proton és arany-arany ütközésekre való alkalmazásában sikeresen vettek részt magyar kutatók (Barnaföldi et al., 2003).

Ezzel az elméleti irányzattal párhuzamosan egyes elméleti számolások arra utaltak, hogy a nagy energiára felgyorsított atommagok belső szerkezete olyan átrendeződésen mehet keresztül, amelynek eredményeképpen

speciális önárnyékolás jön létre az atommagon belül egymást átfedő protonok és nukleonok paritonjai között. Így már az ütközés előtt, a kezdeti állapotban létrejön a CGC állapot, és emiatt alakul ki az az elnyomás, amelyet egy végállapotú folyamat eredményének (nevezetesen a plazmaállapot, a QGP létrejöttének) is lehet tulajdonítani. Az elméleti bizonytalanságot csak kísérletileg lehet eldönteni. Ezért került sor 2003-ban a deutron-arany ütközések végrehajtására, és 2003. május 17-én ezekre az eredményekre vártak a cikk elején említett tudományos rendezvény résztvevői.

A deutronban nem lép fel az önárnyékolás, ahhoz kevés a deutronot alkotó egy-egy neutron és proton. Azaz ha deutron-arany ütközésben fele akkora elnyomást látunk, mint arany-arany ütközésben, akkor azért a megváltozott arany atommag a felelős, és nincs forró, sűrű, színes anyag. Ám ha nincs elnyomás, akkor az arany atommag mégsem változik meg a gyorsítás alatt; ekkor a deutron-arany ütközés inkább a proton-proton ütközésekre hasonlít – s az arany-arany ütközésben látott elnyomás egyértelműen egy sűrű anyag keletkezésére utal (Adler et al., 2003).

S hogy mi lett az eredmény? 2003 júniusában Brookhavenben sajtótájékoztatót ismertették a kísérleti fizikusok: mind a négy kísérlet azt mutatja, hogy a deutron-arany ütközésben, a reakciózóna közepén, nyomát sem látni az önárnyékolásnak. Tehát az arany-arany ütközésekben a nagy energiájú részecskesugarak energiavesztése egy új anyagforma megjelenése miatt lép fel. Így kísérletileg igazolódott, hogy egy nagyon sűrű és igen ragacsos anyag jön létre az arany-arany atommag ütközések *középső tartományában*.

7. A legújabb eredmények

2003 októberében az Amerikai Fizikai Társulat közgyűlésén a BRAHMS-kísérlet bejelentette, hogy ha a reakció közepe helyett a szélét tanulmányozzuk, azaz az aranymaggal a nyalábirányban együtt mozgó részecskéket vizsgálunk, akkor a $d+Au$ ütközések és az $Au+Au$ ütközések hasonlóan viselkednek. Ez a hasonlóság a színes üvegszerű kondenzátum megjelenésére is utalhat az ütközések szélén. Ennek a más kísérletek által akkor még meg nem erősített eredménynek a tudatában különös izgalommal készülődtek a kutatók a szakterület nagy seregszemléjére, a *Quark Matter 2004* konferenciára, amit Oaklandban (Kalifornia) rendeztek meg 2004. január 11. és 17. között. A PHENIX-kísérlet megerősítette a BRAHMS eredményeit a részecskesugarak elnyomásának rapiditásfüggéséről. Ezen adatoknak az elméleti értelmezése jelenleg is folyik.

Biztosan állíthatjuk azt, hogy a RHIC gyorsítónál legalább egy újfajta anyagot sikerült létrehozni, esetleg kettőt is, de még nem ismerjük pontosan a tulajdonságaikat, azok feltérképezéséhez még további kutatásokra van szükség. Az is biztos ma már, hogy a RHIC gyorsító fizikája gazdagabb annál, mint amit néhány éve remélni mertünk.

A szakterület soron következő, újabb mérföldkövet jelentő világkonferenciáját Budapesten rendezzük meg, 2005. augusztus 1. és 6. között, *Quark Matter 2005* néven, melynek kapcsán újra tájékoztatást adunk majd a nehézion-fizika aktuális eredményeiről.

Kulcsszavak: *Világegyetem, űsrobbanás, kvark-gluon plazma, nehézionütközések, erősen kölcsönható anyag.*

INTERNETES CÍMEK

A CERN SPS gyorsító web-lapja: <http://cem.web.cern.ch/>
 A RHIC gyorsító honlapja: <http://www.bnl.gov/rhic/>
 A CERN SPS 2000. februári sajtótájékoztatója: <http://info.web.cern.ch/info/Press/PressReleases/Releases2000/PR01.00EQuarkGluonMatter.html>
 A BNL RHIC 2003 júniusi sajtótájékoztatója: <http://www.bnl.gov/bnlweb/pubaf/pr/2003/bnlpr061103.htm>
 A BNL RHIC 2004 januári sajtótájékoztatója: <http://www.bnl.gov/bnlweb/pubaf/pr/2004/QM2004.htm>
 Csörgő Tamás honlapja: <http://www.kfki.hu/~csorgo/>
 Lévai Péter honlapja: <http://www.mki.kfki.hu/~plevai/>
 A Quark Matter 2004 konferencia honlapja: <http://qm2004.lbl.gov/>
 A Quark Matter 2005 konferencia honlapja: <http://qm2005.kfki.hu/>

IRODALOM

Adler, Stephen S. et al. – PHENIX Collaboration (2003): Absence of Suppression in Particle Production at Large Transverse Momentum in $\sqrt{s} = 200$ GeV d+Au Collisions. *Physical Review Letters*. **91**, 072303.
 Back, Birger B. et al. – PHOBOS Collaboration (2000): Charged Particle Multiplicity near Mid-Rapidity in Central Au+Au Collisions at $\sqrt{s} = 56$ and 130 AGeV. *Physical Review Letters*. **85**, 3100-3104
 Barnaföldi Gergely– Lévai P. – Papp G. – Fái Gy. (2003): Perturbative QCD Results on Pion Production in pp, pA and AA Collisions. *APH Heavy Ion Physics*. **18**, 79-89

Biró Tamás S. – Zimányi József (1983): Quark Gluon Plasma Formation in Heavy Ion Collisions and Quarkochemistry. *Nuclear Physics A*. **395**, 525
 Csanád Máté – Csörgő T. – Lörstad, B. – Ster A. (2004): An Indication for Deconfinement in Au+Au Collisions at RHIC. *Acta Physica Polonica B*. **35**, 191
 Csörgő Tamás (2004): Magyar kutatók részvétele a PHENIX-kísérletben – avagy hogyan csináljunk atommagból ősi-új anyagot? *Fizikai Szemle*. 2004/1 19. old.
 Csörgő Tamás – Ster András (2003): The Reconstructed Final State of Au+Au Collisions from PHENIX and STAR Data at $\sqrt{s} = 130$ AGeV: Indication for Quark Deconfinement at RHIC. *APH Heavy Ion Physics*. **17**, 295-312
 Gyulassy Miklós – Lévai Péter – Vitev, Ivan (2000): Non-abelian Energy Loss at Finite Opacity. *Physical Review Letters*. **85**, 5535-5538
 Lévai Péter – Papp G. – Fai Gy. – Barnaföldi G. G. (2002): Discovery of Jet-quenching at RHIC and the Opacity of the Produced Gluon Plasma. *Nuclear Physics*. **A698**, 631-634
 Németh Judit (2003): A Világegyetem fejlődése. *Magyar Tudomány*. **XLVIII**, 1248-1255
 Zimányi József – Lévai Péter – Biró Tamás S. (2003): Faces of Quark Matter. *APH Heavy Ion Physics*. **17**, 205-217
 A *Physical Review Letters* 2003. augusztus 15-i számának a címlapja, mely közölte a RHIC gyorsító mind a négy kísérletének egybecsengő eredményeit: http://ojps.aip.org/prl/covers/91_7.jsp

TIZENKÉT KÉRDÉS ÉS VÁLASZ TÁVOL-KELETI GAZDASÁGI KAPCSOLATAINKRÓL

Hernádi András

a közgazdaságtudományok kandidátusa, az MTA Világgazdasági Intézet,
Japán, Kelet- és Délkelet-Ázsia Kutatóközpontjának vezetője
ahernadi@vki.hu

Az elmúlt év során érdekes változást figyelhetünk meg Magyarország külkapcsolat-építési gyakorlatában: miközben az európai unióbeli tagságunk továbbra is elsőrendű prioritás maradt, a Medgyessy-kormány mintha a korábbinál jóval nagyobb figyelmet szentelt volna más fontos régióknak is. Ebbe a koncepcióba illőnek látszik az oroszországi, a kínai és indiai, majd pedig a japán kapcsolatok normalizálása-megújítása. Hogyan értékelhetjük ezeket a magas szintű látogatásokat?

Nagyon öröndetes ez a mindinkább a tudatos politika szintjére emelt „lépésváltás”. Külgazdasági kapcsolatrendszerünk egyoldalúságának hagyományai ugyanis még a rendszerváltást megelőző időszakra nyúlnak vissza. Igaz, akkor még egy másik irányban, az akkori KGST-országokkal, s köztük legfőképp a Szovjetunióval vontuk az indokoltnál szorosabbra kötelekeinket, míg az 1980-as évtized végén bekövetkezett átalakulás folyamánként nyugat-európai kapcsolataink jutottak aránytalanul túlsúlyos pozícióba. Ez vezetett el oda, hogy napjainkban külkereskedelmi forgalmunk mintegy 75-80 százaléka már erre a régióra koncentrálódik. Márpedig nagyon is indokoltnak látszott, hogy ezen a torz szerkezeti összetételen még az Európai Unióba való tényleges belépésünk, tehát 2004. május 1. előtt változtassunk.

Mennyiben illett bele ebbe az utazássorozatba a miniszterelnök immáron nem is csakegyszeri oroszországi útja? Nem lehet-e, kell-e, valamiféle külpolitikai irányváltást is sejteni emögött?

Semmiképpen sem, hiszen a rendszerváltás utáni kormányok vezetői, külügyminiszterei egybehangzóan az euroatlanti, vagy ha úgy tetszik, a NATO felé irányuló elkötelezettségünket hangoztatták és erősítették meg. Sokkal inkább arról van szó, hogy egy nemzet politikusai akkor járnak el helyesen, ha az ország földrajzi és gazdasági adottságaival számolva, azokkal összhangban cselekszenek. Ez pedig a hozzánk nagyon közel lévő, hatalmas piaccal, óriási nyersanyag- és energiahordozó-készletekkel rendelkező Oroszország esetében egyértelművé tette a kapcsolatok normalizálását. Vagyis tudatosan nem beszélék irányváltásról, hanem a világpolitikai és világgazdasági realitásokrak megfelelő, normális szinten álló viszony kialakításáról. Amióta ugyanis nem annak alapján döntjük el, kivel vonjuk szorosabbra gazdasági kapcsolatainkat, hogy valamilyen ideológiát követünk, hanem kizárólag a saját érdekeinket vesszük figyelembe, azóta teljesen mindegy, hogy egy országot hogy hívnak, milyen múltbéli érzések, politikai szimpátia vagy éppen ellenszenv fűződik hozzá. Ennél sokkal fontosabb az, hogy milyen piaci lehetőségeket, bennünket ellátó

kapacitásokat képvisel, mennyire tekinthető fizetőképességűnek és megbízhatónak. Számolhatunk-e vele mint tőkebefektetővel vagy akár kedvező tőkebefektetési területtel?

Vajon módjában áll-e a hozzájuk képest kicsiny Magyarországnak bármiféle fizetési vagy éppen ellátásbiztonsági garanciákat beszereznie, ha akkora és részben távoli partnerekkel kereskedik, mint Oroszország, Kína, India és Japán?

Természetesen napjainkban is léteznek olyan államok közötti megállapodások, amelyek megteremtik az efféle kapcsolatok kereteit. A szabadpiaci és magángazdasági feltételek között azonban – hiszen az üzleti élet szerződéseit sokkal inkább vállalatok kötik – a nemzetközi kereskedelem, illetve a pénzügyi életben szokásos több- és kétoldalú magánjogi megállapodások játsszák a döntő szerepet. Ezekhez viszont olyan presztízs- és PR-szemponthoz kapcsolódnak, amelyek miatt a partnerek nemigen engedhetik meg maguknak, hogy elterjedjen róluk esetleges szavahihetlenségük. Az sem véletlen, hogy a Magyarországon, a magyar vállalatok felé ma még fennálló külföldi tartozások döntő részben olyan, ún. fejlődő világbeli országokkal alakultak ki, amelyeknek még évtizedekkel ezelőtt, ideológiai alapon, baráti vagy éppen „testvéri” segítségnyújtásként szállítottunk, az érintett fél által talán soha vissza nem fizetendőnek tekintett hitelbe. A most elemzésünk tárgyát képező országok – tehát nemcsak Japán! – viszont a világ valamennyi részén izgalomban tartják a befektetőket és a kereskedni vágyó üzletembereket, mert több tíz- vagy éppen százmilliós, fizetőképességű fogyasztói piacot jelentenek, miközben valamennyiben hatalmas infrastrukturális fejlesztések folynak, és ezekben a bankrendszer már megfelelő garanciát is nyújt az ellenérték realizálására.

Vajon kijelenthetjük-e, hogy napjaink globális világában elvesztette a jelentőségét

e piacok földrajzi távolsága, tehát szinte mindegy, hogy velük vagy az EU-val építjük ki kapcsolatainkat?

A technikai fejlődés, az Internet nem helyettesítheti valóságos áruk fizikai célba juttatását. Ezért egyáltalán nem szabad megfeledkezni arról, hogy a meglévő távolságot át is kell hidalni. Nem mindegy tehát, milyen termékek értékesítését vagy beszerzését tűzzük ki célul, azoknak „el kell viselniük” a távolsági szállítás költségeit, tengeri vagy vasúti fuvarozás esetén annak időigényét. Azok a népes üzletember-küldöttségek, amelyek a miniszterelnököt útjaira elkísérték, persze tisztában vannak mindezzel, s a cégeik kontójára tett útjait nyilván ilyen gazdaságossági szempontok alapján is készítették elő. Más kérdés, hogy például Indiával – és ma holnap már Kínával is – bőségesen nyílna lehetőség arra, hogy akár a szolgáltatások szférájában is kereskedjünk. Ezen országok jól képzett szakembergárdája, a számítógépes tevékenységekhez jól használható angol nyelvtudásuk és a miénknél is alacsonyabb bérszínvonaluk mára már ezen a területen is vonzó partnerekké tették őket. További előnyt jelent a számukra, hogy a „nyugati” világból érkező adatfeldolgozási, programozási, információnyújtási, telefonközpontos feladataikat hat-nyolc órás időelőnyük miatt azalatt tudják elvégezni, miközben megbízóik éjszakai álmukat alusz-szák. Ráadásul a magyar szoftveresek sikeressége alapján még közös üzletekre is lehetőség nyílna. Hasonló előnyöket lehetne kiaknázni például a most fellendülőben lévő kínai turizmus magyarországi „tranzitálásával” és továbbközvetítésével. Ezen üzletkötések potenciális nagyságrendjét illetően érdemes megemlíteni, hogy India jelenleg évente 10 milliárd dolláros bevételre tesz szert az említett szolgáltatások elvállalásával, és a különféle becslések több tízmillió kínai turista Európába érkezését valószínűsítik néhány éven belül. Márpedig a magyar piac tőkevonzási képes-

ségének tendenciaszerű csökkenése miatt egyre jobban fel kell értékelődniük az egyéb bevételekkel járó, újszerű nemzetközi kereskedelmi konstrukcióknak. Végül – éppen a bennünket célszágként választó külföldi tőkebefektetők lanyhuló érdeklődése tudatában – arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a döntően tőkeimportőr Kína és India már maga is jelentkezik a világ tőkeexportpiacán, és akkor még nem is beszéltünk a kisebb, de szintén aktív tőkekihelyező távolkeleti országokról, Koreáról, Szingapúrról vagy akár Malajziáról és Thaiföldről.

Nincs itt valamilyen ellentmondás? Hiszen nemrégiben még attól volt hangos a sajtó, hogy Ázsiában válság van.

A kérdés jogosnak látszik, de többrendbeli pontosításra szorul. Japán esetében csupán arról volt szó, hogy az elmúlt évtizedben stagnálás közeli állapot jellemezte a szigetországot, ami a hamincezer dolláros egy főre jutó nemzeti össztermék és számos további kedvező makrogazdasági mutatószám mellett inkább lélektani okokból jelentett törést a japánoknak. (Ezért is beszéltek közütlük sokan egy elvesztett évtizedről.) Mára azonban már ismét gyorsabb a növekedési ütem, meg is haladja például az európai uniós átlagot. 1997-98-ban is csak a kisebb délkelet-ázsiai országokat rázta meg egy, döntően a pénzügyi szektort érintő válság, miközben Kínában és Indiában tartósan gyors maradt a gazdasági növekedés. Végezettül a SARS járvány sem vetette vissza a borúlátó jóslatok által jelzett mértékben az érintett országokat. Célszerű tehát a szenzációhajhász sajtó természetéből adódó torzításokat figyelmen kívül hagyni, és inkább a tényekkel számolni. Napjaink világgazdaságában az Amerikai Egyesült Államok mellett éppen ezek a távolkeleti országok, köztük is elsősorban Kína jelenti a húzóerőt. Utóbbi behozatalában egy-egy relációban nem ritka az évi akár harminc-negyven százalékos

forgalombővülés sem. Azt sem tekinthetjük merő véletlennek, hogy az Európai Unió a 90-es évek második felében igen aktívan törekedett ázsiai kapcsolatainak kibővítésére. Ehhez még egy intézményes keretet is teremtett azzal, hogy 1996-tól kezdve váltott helyszínekkel, kétévenkénti gyakorisággal megrendezi a két földrész párbeszédének nevezett Ázsia-Európa Találkozókat (ASEM). Ezeket a tizenöt EU-tagország és tíz ázsiai nemzet állam- vagy kormányfői találkoznak, de a közbeeső időben rendszeresen külügyminiszteri és pénzügyminiszteri szintű, sőt nem kormányzati szervezetek és különféle szakértői csoportok közötti megbeszéléseket is tartanak. Magyarország számára igen fontos, hogy mielőbb részesévé válhasson ennek a dialógusnak, és jó, ha tudjuk: a részvétel nem következik automatikusan EU-tagga válásunkból. Vagyis erőteljes lobbizásra, a többi újonnan belépő ország közül néhánnyal való szoros együttműködésre lesz szükségünk.

Persze, ahogy mondani szokták, kettőn áll a vásár. Mennyire érdekeltek ezek a nagy távolkeleti országok egy magyarországi méretű országgal való kapcsolatépítésben?

Ami jelentőségünk ezen országok számára természetesen igen csekély. Amikor velünk fejleszteni kívánják gazdasági kapcsolataikat, akkor természetesen nagyobb léptékben gondolkodnak. Hídfoállást akarnak létesíteni egyfelől a kelet-közép-európai régióban, másfelől pedig ily módon próbálnak az Európai Unión belülre kerülni. Ez a folyamat persze már korábban elkezdődött. Gondoljunk csak a Suzukira, amely folyamatos fejlesztései révén hozzánk helyezte át egész Európát el látó termelőüzemét, miközben arra is ügyelt, hogy üzlet- és marketingpolitikájával megteremtse „a mi autónk”-at. A hazánkban létrejött kínai kolónia – amellet, hogy széles hazai fogyasztó réteget lát el olcsó és egyre jobb minőségű árukkal, éttermi szolgáltatásokkal

–kedvet és bizalmat kölcsönzött a nehezebb súlycsoportba tartozó kínai üzleti szféra bejövételéhez is: a Bank of China megjelenése, majd az AsiaCenter megépülése már erről tanúskodott. De ugyanebbe a sorba illeszkednek a koreai Samsung nagyberuházásai is. S hogy kimozduljunk a gazdaság szférájából, talán az sem tekinthető véletlennek, hogy a már több mint egy évtizedes múltra visszatekintő Magyar-Japán és Magyar-Kínai Baráti Társaság után nemrégiben megalakult a Magyar-Koreai Baráti Társaság is, mintegy jelezve, hogy Magyarországon egyre többen érdeklődnek e távol-keleti népek kultúrája, nyelve, történelme, művészete, sajátos sportágai iránt, miközben ezeknek a szervezeteknek rendre megvannak a kinti megfelelői is, vagyis e jóval nagyobb (lélekszámú) országok lakói is nyitottak felénk. Kína és a persze sokkal kisebb Vietnam esetében pedig az is a javunkra szól, hogy náluk még ma is sokan vannak vezető pozíciókban azok közül, akik egykor Magyarországon tanultak, beszélnek a nyelvünket, vagy éppen nálunk tanulmányozták az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmust illetve a rendszer-váltás tapasztalatait.

Talán még az emberi pszichében mélyen meghúzódó esetleges rokon vonások, a sokszor említett közös ázsiai múlt is erősítheti az irántunk megnyilvánuló szimpátiát?

Bizonyára ezek is szerepet játszhatnak akkor, ha racionális alapon, például üzleti, gazdaságossági megfontolások okán, egy-egy máskülönben hasonló ajánlatú versenytársal szemben bennünket választanak. A döntéseket azonban végül is ez utóbbiak alapján hozzák meg, és ez a mi számunkra is kedvezőbb, mert így mi is nagyobb biztonságban érezhetjük magunkat. Az észérveken nyugvó elhatározások ugyanis eleve nagyobb stabilitást ígérnek. Az persze már rajtunk múlik, hogy helytelen, váratlan, nem piackonform lépésekkel, túlzott adminisztratív

korlátozásokkal, a szerződéses feltételek be nem tartásával később se vegyük el a kedvüket, és legalább ennyire esik a latba az is, hogy ne engedjük lemorzsolódní azokat a versenylőnyeinkeket (sőt, igyekezzünk még erősíteni, bővíteni is őket), amelyek idevonzották távoli partnereinket.

Önkéntelenül is felmerül a kérdés: nem volna-e mégis több esélyünk a hozzánk nagyságrendjüket tekintve közelebb álló távol-keleti országokkal fejleszteni kapcsolatainkat?

A válasz: igen is meg nem is. És ez tükröződik is a mindennapok gyakorlatában, hiszen valamennyi kisebb kelet- és délkelet-ázsiai országgal ápoljuk a kapcsolatokat, ezeknek többsége azonban már évtizedek óta globális méretekben „gondolkodik”, így a nemzetközi mércével mérve valóban kicsinynek számító Magyarország sem mint piac, sem mint szállító nem keltette fel igazán az érdeklődésüket. Másfél évtizeddel ezelőttig pedig még politikai-ideológiai fenntartások is akadályát képezték a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésének. De még az üzletemberek logikája is amellettszól, hogy ne tegyenek aránytalanul nagy erőfeszítéseket egy-egy kisebb partnerrel kiépíthető együttműködés érdekében, amikor másutt, csaknem azonos munkával nagyobb forgalomra-haszonra tehettek szert. Ez a fajta aprómunka azonban mindig is folyt, legfeljebb nem fémjelezték állam- vagy kormányfői látogatások. Sajátos példaként hadd említsek meg néhányat. Az, hogy hazánk a volt szocialista országok közül elsőként normalizálta politikai és gazdasági viszonyait a Koreai Köztársasággal, a tudományos szférában elindított és kivívott kölcsönös elismer(tet)ésnek volt köszönhető, Tajvanon nemrégiben úgy tudunk mi is kereskedelmi képviselést nyitni, hogy ezzel nem kellett veszélyeztetnünk a Kínai Népköztársasággal fennálló és remélhetőleg tovább fejleszthető kapcsolatainkat. Az említett relációkban a jövőben egy további lehetőség

is megnyílhat a számunkra: elképzelhető ugyanis, hogy mindkét fél bizalmát élvezve egyfajta közvetítői szerephez juthatunk a két Korea vagy a KNK és Tajvan közötti konfliktusban. Közeli EU-tagságunk inkább szaporítja, mintsem csökkenti az emellett szóló érvek számát. 2003 végén pedig először magyar fordításban jelent meg a harmincegy éven át Szingapúr élén állt miniszterelnök, Li Kuan Ju Amerikában publikált, méltán híres könyve, *A harmadik világból az elsőbe*, amelyben a szingapúri „sikersztorit” és az 1965 és 2000 közötti időszak világtörténelmi és világgazdasági jelentőségű fejleményeit úgy mutatja be a szerző, hogy közben számtalan személyes élményét is megosztja az olvasókkal.

Milyen konkrét tanulságokkal szolgálhat Szingapúr példája hazánk, és esetleg más kelet-közép-európai ország számára?

Amint a könyv utószavában is olvasható, Li politikusi módszereit nemcsak az eltérő idősík miatt kell óvatosan kezelnünk, hanem azért is, mert a mieinktől különböző földrajzi, gazdasági és társadalmi adottságok, illetve hagyományok a nálunk alkalmazható vagy éppen alkalmazandó elvek és gyakorlat korlátaira utalnak. Nyilván nem lehetne egy az egyben átvenni az ottani sikeres kisebbségi-nemzetiségi politikát, a mára csaknem az egész népességre kiterjedő lakásprogramot, vagy az oktatási és a társadalombiztosítási rendszer kiépítésével, a korrupció visszaszorításával vagy akár a médiapolitikával kapcsolatos tapasztalatokat. De tanulságok így is megfogalmazhatóak a mi számunkra is. Természetesen nehéz lenne a több mint ötszáz oldalas könyvet e helyütt röviden szemlélni, néhány gondolatot azonban szívesen idézek belőle: Helytelen, ha egy népben segélyfüggő mentalitás alakul ki. Gyenge népek azokra szavaznak, akik akkor is könnyű fejlődési utat ígérnek, amikor ilyen út nem is létezik. Az intézményesített és szervezett hálózatok képezik a

politikai támogatás megszerzésének döntő tényezőit. Egy ország legértékesebb vagyona a tehetség. A demokrácia nem feltétlenül eredményez fejlődést. Egy országnak inkább fegyelemre, mintsem a demokrácia fejlesztésére van szüksége. Az 1990 óta már „csak” a rangidős (de nyugállományú) miniszter posztját betöltő Li gondolatainak olvastán azt sem érdektelen figyelembe venni, hogy tanácsaira egyaránt számot tartottak Kína, az USA és a Szovjetunió egymást követő első számú vezetői, a vietnamiak pedig még arra is felkérték, legyen a tanácsadójuk. Az ilyen és ehhez hasonló művek hazai terjesztése hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy egy kicsit szélesebb látókörrrel, a távolabbi térségekre is nyitottan szemléljük a világot. Ebben az értelemben tehát mindenképpen igaz volt előző miniszterelnökünk kijelentése, miszerint „az Európai Uniót kívül is van élet”.

Hogyan lehetne mindössze néhány fontos adattal jellemezni e nagy távol-keleti országok gazdasági jelentőségét perspektivikus partnereik szempontjából?

Kezdjük talán Japánnal. Területét tekintve hazánknál csak mintegy négyszer nagyobb ország, de lakossága közel 130 millió. A második világháború utáni közismerten gyors gazdasági növekedése révén a világ második legnagyobb gazdasági hatalmává vált, s mint már említettem, az egy főre jutó éves nemzeti összterméke meghaladja a harmincezer dollárt. Ráadásul a jövedelemelosztás viszonylagos egyenlősége folytán – a japánoknak több mint 90%-a a középosztályhoz tartozónak vallja magát – nagyon nagy arányban jelentenek magas vásárlóerőt. A japán fogyasztók igen intenzíven érdeklődnek minden újdonság és minden importból származó, de csak garantáltan jó minőségű termék iránt. Nagy utazók lévén, könnyen rávehetők arra, hogy a közöttük legdivatósabb európai idegenforgalmi célszágokkal (Franciaország, Olaszország, Anglia) kombi-

nálva bennünket is felkeressenek. Meglepő módon a jóval szegényebb Kína és India is közel azonos piaci vásárlóerőt képvisel, mert – bár az egy főre jutó nemzeti össztermék náluk csak töredéke Japánénak (kerekén ezer, illetve ötszáz dollár) –, e szinte kontinensnyi területű országok népessége külön-külön is meghaladja az egymilliárd főt, amelynek tíz illetve húsz százaléka, vagyis mintegy százhusz illetve kétszázmillió lakosuk már ma is a nyugat-európai átlaghoz közeli életszínvonalon él. Kínában és Indiában a fogyasztási cikkek piacán kívül jó esélyeink vannak a különböző infrastrukturális fejlesztéseikben való részvételre is, illetve az előzőekben már említett egyéb együttműködési formákra (tudniillik a most beinduló kínai turizmus magyarországi „tranzitálására”, illetve az indiai szoftveriparhoz való kapcsolódásunkra).

Nem áll-e fenn annak a veszélye, hogy egyfelől a nálunk jóval fejlettebb Japán, másfelől pedig a kivételét világszerte rendkívül dinamikusan bővítő Kína, majd pedig még India is elárasszja termékeivel hazánkat, és mi nem leszünk képesek megfelelő szállításokkal a forgalmat kiegyensúlyozni?

Ennek ma már nem csupán a veszélye fenyeget, hiszen az egész távol-keleti térséggel, de különösen Japánnal és Kínával igen jelentős passzívumot mutat a külkereskedelmi mérlegünk. Nem volna azonban helyes, ha erre hivatkozva megpróbálnánk mesterségesen gátat szabni a Magyarországra irányuló kivitelüknek. A japán termékek döntő részben amúgy is beépülnek a Nyu-

gat-Európába menő exportunkba, a kínai áruk pedig – mint erről már szó esett – fontos fogyasztói igényeket elégítenek ki nálunk. Úgy tűnik, most már sokkal inkább rajtunk a sor: a magyar vállalatoknak kellene nagyobb elánnal célba venniük termékeikkel-szolgáltatásaikkal ezeket a távol-keleti piacokat. Ehhez azonban jóval aktívabb és alaposabb piacutató, valamint marketingmunkára volna szükség. De ezt megelőzően egyfajta szemléleti változtatásra is, mert mintha túl hamar vettük volna fel azt az európai gőgöt, amellyel tulajdonképpen sehol, de ezekben az országokban végképp nem juthatunk messzire. Kölcsönösen előnyös megállapodásokra csakis egymás kölcsönös tiszteletével számíthatunk, és az ajánlattételi tevékenység gyorsasága, a szállítási határidők betartása vagy a minőségi elvárásoknak való megfelelés terén – tisztelet a kivételnek – még mi sem nagyon büszkélkedhetünk. A kapcsolatok bővítésével, szorosabbra vonásával viszont mi is részesedhetnénk ennek a térségnek a világgazdaság átlagát messze meghaladó dinamizmusából.

Jól teszik-e tehát a magyar politikusok és üzletemberek, ha majd az EU-ba történt belépésünk közeli megvalósulása után is aktív érdeklődést mutatnak a távol-keleti térség iránt?

A több lábbon állás bölcsessége mindenképpen emellett szól.

Kulcsszavak: Magyarország, külkapcsolatok, Távol-Kelet, Ázsia, Japán, Kína, India, ASEM, Szingapúr

HAZAI ORVOSTUDOMÁNYI KUTATÁSOK AZ EU 5. KERETPROGRAMJÁBAN (STATISZTIKAI ELEMZÉS)

Nagy Zsolt

főosztályvezető, Fodor József Országos Közegészségügyi Központ
higinfo@fjokk.hu

Herczeg Zsuzsa

főtanácsos, Egészségügyi Tudományos Tanács Titkársága,
Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium – herczeg.zsuzsa@eszscsm.hu

Temesi Alfréda

főosztályvezető-helyettes, Egészségügyi Tudományos Tanács Titkársága,
Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium – temesi.alfreda@eszscsm.hu

Bevezetés

Az Európai Unióban a részt vevő tagállamok integrációjának fontos eszközei a kutatás és technológiai fejlesztési keretprogramok, amelyek a tagállamok kutatási-fejlesztési erőforrásait fogják össze és koordinálják. E közösségi kutatásokat 1984 óta szervezik az e célra biztosított négyéves költségvetéssel és részletesen kidolgozott munkaprogrammal.

Az első keretprogram 1984-1987, a második 1987-1991, a harmadik 1991-1994, a negyedik 1994-1998 között valósult meg. 1994-ben Magyarország számára is lehetővé vált,¹ hogy részt vegyen a fokozatosan mélyülő és bővülő európai integrációs folyamatban. Ennek tudható be, hogy a 4. keretprogramban az orvostudományi/orvosbiológiai kutatásokat fémjelző BIOMED 2² program

tizenhét elfogadott pályázatában már magyar kutatók is közreműködtek, sőt az egyik projekt koordinátora magyar kutató volt.

Az 5. kutatási, technológiafejlesztési és demonstrációs keretprogramot (továbbiakban: 5KP) 1998. decemberében hagyta jóvá az EU Bizottsága az 1998-2002 időszakra.³ Az 5KP olyan összeurópai feladatokat fogalmazott meg, amelyek alapvető gazdasági, társadalmi és politikai célkitűzések megvalósítására kívánta mozgósítani a kontinens tudományos kapacitását. Az 5KP-hoz csatlakozni kívánt kutatók támogatására az EU 14,96 md eurót tervezett fordítani a négy év folyamán.

Magyarország lehetőséget kapott arra, hogy társult tagként részt vegyen az 5KP-ban. Ezt egy kormányközi megállapodás⁴ tette lehetővé, ami azt jelentette, hogy hazánk 1999-ben

¹ 1991. december 16-án írták alá a magyar-EK társulási megállapodást, mely 1994. február 1-én lépett hatályba. Magyarországon az 1994. évi I. Tvr-ben került kihirdetésre, ez tette lehetővé magyar kutatók részvételét a 4. keretprogramban.

² A 4. keretprogramban a BIOMED2 az 1995. december 15-i Tanácsi határozat prioritásaival összhangban (Official Journal. No L 361 of 31.12.1994).

³ Az EU az 5KP teljes szövegét hivatalos lapjában, az *Official Journal of the European Communities* (L) 42. k., 26. sz. 1–56 oldalain, 1999. febr. 1-én tette közzé.

⁴ A 114/1999. (VII. 30.) Kormányrendelet a Magyar Köztársaság és az Európai Közösségek és azok tagállamai közötti Társulási Tanács 3/99. sz., hazánkknak az EU 5KP-ban való részvétele módzatainak és feltételeinek elfogadásáról szóló határozata kihirdetéséről.

csatlakozott az 5KP-hoz, vagyis a nemzeti jóvedelem arányában hozzájárult a program költségéhez. Ennek eredményeként a magyar kutatók, intézmények, vállalkozók az 5KP-ban teljes jogú partnerként vehettek részt. A rendelkezésre álló támogatásokhoz pályázatok benyújtásával lehetett hozzájutni, amennyiben azok megfeleltek az előre meghirdetett értékelési kritériumoknak. Ez azt eredményezte, hogy a magyar résztvevők elfogadott pályázataikkal jelentős kutatás-fejlesztési támogatáshoz juthattak a keretprogram K+F alapjából.

A kormány rendelete azt is előírta, hogy a potenciális hazai pályázók felé szervezett formában induljon meg a tájékoztatás az 5KP-ról, hiszen alapvető érdeke minél nagyobb mértékű és jobb minőségű részvétel az 5KP témáiban. A hazai részvételt koordináló és támogató – intézményi háttérként – az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, majd annak jogutódaként az Oktatási Minisztérium, illetve annak Kutatás-fejlesztési helyettes államtitkársága lett, amelynek számos szervezeti egysége (például K+F Nemzetközi Főosztály, EU TÉT Együttműködési Osztály) a tárcákkal kapcsolatos feladatok végrehajtásáról. Létrejött az 5KP aktivitási területei szerint szakosodott nemzeti koordinátorok (angol rövidítést használva az NCP-k – National Contact Point), akiknek a feladata a hazai pályázók folyamatos, időbeni tájékoztatása az aktuális programokról, felhívásokról, szabályokról, előírásokról. Ezen feladatok ellátásához rendszeres tájékoztatást kaptak Brüsszelben, a Kutatási Főigazgatóság munkatársaitól. Itt érdemes még megemlíteni a Brüsszelben felállított, az 5KP minden egyes specifikus programját menedzselő ún. programbizottságokat (Programme Committee – PC). A PC-kbe delegálták a nemzeti szakértőket.⁵

⁵ Az élettudományok területéről Dr. Mandl József egyetemi tanárt jelölte ki az oktatási miniszter, az egészségügyi miniszter jóváhagyásával.

A PC szakértők feladata volt többek között a munkaprogramok összeállítása, az aktuális pályázati kiírások és az értékelési szempontok meghatározása, valamint a pályázatok rangsorolásával kapcsolatos feladatok. A csatlakozandó országok szakértői részt vettek a munkában, de szavazati joggal még nem rendelkeztek.

A hatékony brüsszeli jelenlét biztosítása érdekében 1999. júliusától működik Brüsszelben a magyar K+F kapcsolati iroda, a HunOR (Hungarian Office for Research and Development).

Az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium és megelőző jogelődjei a konzorcium hivatalos képviselőjeként a HunOR Iroda létrehozásában, fenntartásában, munkaprogramjának kialakításában, iroda-személyzetének kiválasztásában vesz részt, az Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT) Titkárság Kutatásszervezési Osztálya (KO) koordinálásával. A Minisztérium képviseletében az Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT) Titkárság KO mint konzorciumi tag részt vett és vesz a HunOR Iroda munkájában.

Ugyancsak létrejöttek a hazai kutatók részvételét elősegítő szakmai kapcsolattartó irodák, amelyek szakterületenként és földrajzi régióinként – az OM anyagi támogatásával – figyelem-felhívási, információterjesztési, iránymutatási, tanácsadási feladatokat látnak el.

Ezek egyikeként tevékenykedett az „Egészségügyi Tematikus Kapcsolattartó Iroda”⁶ az 1999. május 17. és 2003. május 31. közötti időszakban. Az Egészségügyi Tudományos Tanács és az Egészségügyi Tematikus Kapcsolattartó Iroda együtt végezték a szervező, koordináló tanácsadó munkát az 5KP-ban, egyeztetve az egészségügyi feladatokhoz kapcsolódó többi szakági területtel.

⁶ Az iroda vezetője dr. Nagy Zsolt volt, bázisintézménye a Fodor József Országos Közegészségügyi Központ, Budapest IX, Nagyvárad tér 2.

Az ETT Titkársága – tárcafeladatként – a nemzetközi, kétoldalú, kormányközi együttműködések is koordinálja. Ennek segítségével, azaz a korábbi kétoldalú kapcsolatok sokoldalúvá tételével, partnerkereséssel, konferenciákon, szimpóziumokon való részvétel támogatásával segítette az 5KP-ba való bekapcsolódást a kutatók számára. Az európai uniós jogharmonizációs munka szempontjából indokolt hangsúlyozni az ETT szerepét és az ETT Titkárság feladatait.

Ezen munka eredményeképpen az orvosi biológiai kutatások nemzetközileg elfogadott etikai normáit tartalmazzák az *1997. évi CLVII. Törvény az egészségügyről*; a *2002. évi VI. törvény az Európa Tanácsnak az emberi lény emberi jogainak és méltóságának a biológia és az orvostudomány alkalmazására tekintettel történő védelméről szóló, Oviedóban, 1997. április 4-én kelt egyezménye. Az emberi jogokról és a biomedicináról szóló egyezmény*, valamint utóbbi törvény végrehajtási utasításai a 23/2002. (V.9.) EüM rendelet *Az emberen végzett orvostudományi kutatásokról* és a 24/2002. (V.9.) EüM-rendelet *Az emberi felhasználásra kerülő vizsgálati készítmények klinikai vizsgálatáról és a helyes klinikai alkalmazásáról*. Ezekben a rendeletekben megfogalmazott etikai normák a hazai egészségügyi, orvosi biológiai kutatások fontos kapcsolódását biztosítják a nemzetközi bioetikai normákkal, melyek az 5KP pályázatok elbírálásakor is fontos mérlegelési szempontok. Az ETT Tudományos Etikai Bizottsága elé kerülő 5KP-ra készített kutatási tervek a szakszerű véleményezés folytán formai hiba miatt nem eshettek ki. Ezek a jogi szabályozások teszik lehetővé a magyar részvételt számos etikai véleményezést igénylő orvosi biológiai kutatásban.

Úgy véltük, hasznos információ lehet, ha bemutatjuk a tudományterületek közül az orvostudomány (kiegészítve a statisztikai értelemben más tudományterülethez tartozó témákkal, amelyek célkitűzései, feladatai,

eredményei azonban ezen ágazathoz sorolhatók) részesedését az 5KP-ból. Az általunk közölt adatok döntően a mindenki által elérhető EU CORDIS „böngészőről” származnak (2003. november), amelyek – sajnos – nem mindig pontosak és nem teljes körűek.

Magyar kutatók részvétele az 5KP-ban

1999. augusztus 1-től a hazai tudományos közélet résztvevői élni kezdték ezzel a lehetőséggel, a szakemberek – az 5KP teljes jogú résztvevőjeként – a megadott határidőkre folyamatosan nyújtották be pályázataikat. Ehhez ismerni kell, hogy az 5KP-ban való részvétel valójában egy többlépcsős folyamat révén valósult meg, amely magában foglalja a pályázati felhívás, a pályázatok készítése/benyújtása, azok értékelése, az egyeztető tárgyalásokat (nem minden esetben) a pályázatvezető és a brüsszeli programkoordinátor között, és végül az elfogadottak (az anyagilag támogatott tervek) megvalósítása lépéseit. A teljes időtartam két szakaszt fed, az első szakasz a pályázati felhívástól a kidolgozásig, az elfogadásig illetve a szerződéskötésig tartó időt jelenti – hat-nyolc hónapot –, míg a második szakasz különböző megvalósítási időket fed, ezek átlagban négy évre terjednek ki.

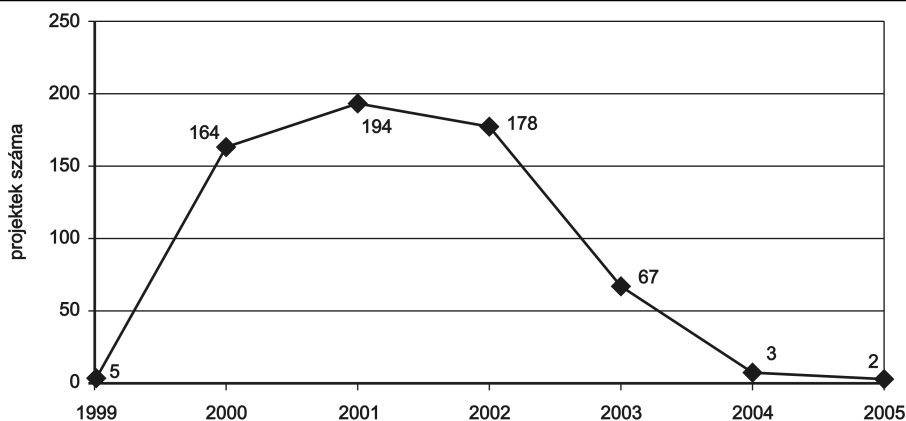
Az 5KP célkitűzéseinek megvalósításához az első⁷ pályázati felhívások 1999-ben, míg az utolsók⁸ 2002-ben jelentek meg, az utóbbiakat szervesen kiegészítették azok a pályázati felhívások,⁹ amelyek lehetőséget adtak a már korábban támogatáshoz jutott projektekbe való bekapcsolódáshoz. Ily módon a kutatóknak négy év állt rendelkezésre, hogy a kiírt programokra pályázhassanak.

Az *1. ábra* bemutatja, hogy az első (1999) és az utolsó (2002) pályázati felhívást

⁷ 1999. március 6.

⁸ 2002. április 3.

⁹ Közös LIFE, GROWTH és EEDS felhívás az „újonnan társult országok” (newly associated states – NAS) számára az európai kutatói térségbe való becsatlakozásra.

1. ábra • Magyar részvételű projektek az elfogadás éve szerint, kivéve a nem azonosíthatókat (a Cordis projekt keresőben nem volt adat az elfogadás évről)

követően évente hány magyar részvételű pályázat nyert el támogatást.

A felhívás évében csak néhány pályázat, míg az azt követő három évben több mint ötszáz, s az utolsó elfogadott programot és a nem azonosíthatókat is számolva összesen 625 pályázat került elfogadásra. A számok arra engednek következtetni, hogy a 2000-ben elfogadottak között zömmel az első pályázati felhívásra beadott pályázatok szerepelnek, de a szerződéskötésig tartó – hónapokig elhúzódó – folyamat miatt a kutatások legjobb esetben is csak 2000-ben indultak meg. E megállapítás a 2001. és 2002. évre is vonatkozik. Mindezek mellett az is kimutatható, hogy a hazai kutatók az 5KP első három évében jelentős pályázási „kedvet” mutattak.

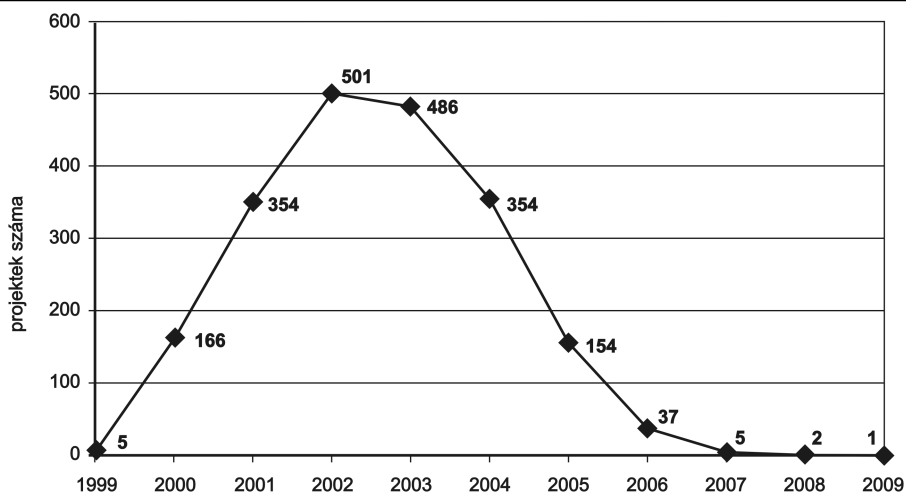
A „nyertes” projektek időtartama változó volt; néhány napos, illetve öt évnél hosszabbak egyaránt előfordultak. Ezek időtartam szerinti megoszlását az 1. táblázat mutatja. A projektek több mint egyharmada (35,4 %) hároméves, azt követi a kétéves (13,8 %) időtartamúak, míg a 3. és a 4. helyre a 4 éves illetve a 2 és 3 év közöttiek kerültek. Az összes, megvalósítás alatt lévő pályázatokat – tízéves időszakra – a 2. ábra szemlélteti. A hazai kutatók hat évig (2000–2005) százas nagyságú projekt megvalósításában vesznek részt.

Érdemes megemlíteni, hogy a hazai gyakorlattól eltérően hosszabb futamidejű projektek elnyerésére is volt lehetőség az 5KP-ban.

Mint már említettük, a keretprogramok – így az 5KP is – részletesen kin munkált munkaprogramokból állnak össze, amelyek az EU legfontosabb problémáinak megoldására irányulnak, például az életminőség, a környezetvédelem, a globalizáció kérdéseinek megoldására keresik a lehetőségeket. Ennek megfelelően az 5KP különböző részekből tevődik össze: négy tematikus (*Életminőség és gazdálkodás az élővilág erőforrásaival*, angol rövidítése *QoL; Felhasználóbarát in-*

Időtartam	Projektek száma
≤ 1 hét	24
> 1 hét, ≤ 6 hónap	13
> 6 hónap, < 12 hónap	20
12 hónap	25
> 12 hónap, < 24 hónap	48
24 hónap	86
> 24 hónap, < 36 hónap	58
36 hónap	221
> 36 hónap, < 48 hónap	57
48 hónap	58
> 48 hónap	8
nem azonosítható	7

1. táblázat • A projektek időtartam szerinti megoszlása

2. ábra • Magyar részvételi, megvalósítás alatt lévő projektek száma (indulók és folyamatban lévők együtt)

	nem azonosítható	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	összesen
IHP	1	1	29	32	38	16	2	2	121
QoL	0	0	33	29	25	20	1	0	108
EESD	2	0	21	25	35	21	0	0	104
GROWTH	2	0	18	37	29	9	0	0	95
IST	1	0	24	27	37	1	0	0	90
EURATOM	2	2	21	24	8	0	0	0	57
INCO-2	1	2	16	12	6	0	0	0	37
SME	3	0	2	8	0	0	0	0	13
	12	5	164	194	178	67	3	2	625

2. táblázat • Magyar részvételi projektek az elfogadás éve és az alprogramok szerint.

formációs társadalom – IST; Versenyképes és fenntartható növekedés – GROWTH; Energia, környezet és fenntartható fejlődés – EESD;) és három horizontális (A közösségben folyó kutatás nemzetközi szerepének megerősítés – INCO-2; Az innováció előmozdítása, a kis- és középvállalkozások keretprogramban való részvételének ösztönzése – SME; A humán kutatási potenciál és a társadalmi-gazdasági tudásbázis fejlesztése – IHP;) valamint a Kutatás és képzés az atomenergia területén – EURATOM részprogramból.¹⁰

A fenti részprogramokhoz az 1999 és 2005 közötti időszakban elfogadott magyar részvételi projektek számát a 2. táblázat mutatja.

A legtöbb kutatási terv (121) az IHP alprogramhoz, míg a legkevesebb (13) az SME-hez lett elfogadva. A második legtöbb magyar részvételi projektet (108) a természet-, az agrár-, az orvostudományt magába foglaló QoL alprogram tartalmazza. A 3. helyet jelentő, 104 magyar részvételi projekt az EESD alprogramhoz tartozik.

¹⁰ Mindezek tartalmaznak olyan KTF feladatokat is, amelyek intézményi támogatással az EU Közös Kutató

Központ (Joint Research Centre) hét intézetében kerülhetnek megvalósításra, ún. közvetlen akciókkal

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
<i>IHP</i>	1	29	54	85	93	76	35	14	0	0	0
<i>QoL</i>	0	33	62	86	97	78	37	9	4	2	1
<i>EESD</i>	0	21	46	76	93	74	36	9	1	0	0
<i>Growth</i>	0	18	55	84	84	60	33	5	0	0	0
<i>IST</i>	0	24	51	84	57	36	8	0	0	0	0
<i>EURATOM</i>	2	23	49	53	38	20	3	0	0	0	0
<i>INCO2</i>	2	16	27	24	22	10	2	0	0	0	0
<i>SME</i>	0	2	10	9	2	0	0	0	0	0	0
	5	166	354	501	486	354	154	37	5	2	1

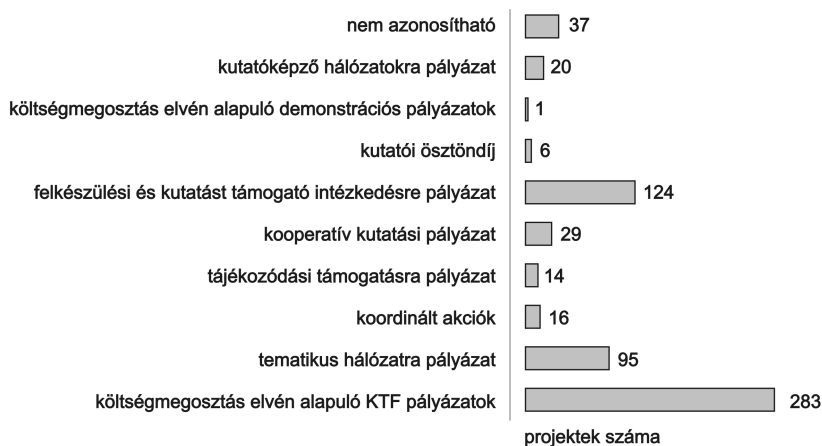
3. táblázat • Magyar részvételű projektek az 5KP részprogramjai szerint éves bontásban (induló és folyamatban lévők együtt, kivéve a nem azonosíthatókat)

A következőkben a magyar részvételű projekteket – alprogramonként – egy adott évre vonatkozóan, az indulókat és a folyamatban lévőket összesítve mutatjuk be.

A QoL alprogramhoz tartozó projekteken dolgoztak a legtöbbször 2001-ben, 2002-ben, 2003-ban és 2004-ben. A legkevesebb magyar részvételű projekt az KKV-ket (SME) támogató programban került elfogadásra a 2000-2003 közötti években. Összességében a legtöbb program, szinte mindegyik prioritásban a 2002 és 2003-as évekre tehető. Ennek többféle indoka is lehet: például a rövidebb 0,5-2 éves projektek ekkor domináltak, ez időpontra tehető, hogy a kutatókhoz elju-

tottak az 5KP-val kapcsolatos információk, végül az is lehetséges, hogy a pályázati tanulságai erre az időszakra értek be.

Az 5KP előírásai szerint a támogatást többféle pályázati formával lehetett elnyerni. A projektek e szerint történő megoszlását a 3. ábra mutatja. A magyar kutatók az alábbi kilencféle pályázati formával jutottak uniós támogatáshoz. Ez talán magyarázható azzal, hogy a projektek közel fele „hagyományos” költségmegosztásos típusú. A hazai kutatás-szervezési kapacitás nem tette lehetővé, hogy tapasztalat, gyakorlat alakuljon ki a költségmegosztás elvétől eltérő pályázati formákban való megméréstetéshez.

3. ábra • Magyar részvételű projektek a szerződés típusa szerint

Programok	résztevők száma			
	≤5	6-10	11-15	>15
QoL	32	42	15	19
IST	15	34	19	22
GROWTH	10	26	24	35
EESD	12	27	30	35
INCO-2	22	7	8	-
SME	1	6	3	3
IHP	39	54	14	14
EURATOM	13	17	12	15
összesen	144	213	125	143

4. táblázat • Magyar részvételű projektek a résztvevők száma szerint csoportosítva

Az 5KP pályázati feltételek egyike volt, hogy a projektek konzorciumba szerveződött több résztvevő munkájára épüljenek. A magyar részvételű projektekben a résztvevők számát alprogramonként a 4. táblázatban mutatjuk be.

A hat-tizes létszámú projektekbe dolgoztak be leginkább a szakembereink, ami azt reprezentálja, hogy a kutatóink jól be tudtak illeszkedni a többszereplős munkákba. Ez azért is kedvező, mert a jelenleg futó 6KP-nál (2002-2006) a még nagyobb létszámú projektek megvalósítása a cél az ún. integrált projekteken (Integrated Project – IP) és a kiválósági hálózatokon keresztül (Networks of Excellence – NoE).

Az 5. táblázat tanúsága szerint a magyar részvétellel futó projektekben 28 országban (ezen belül 24 Európában, továbbá Izraelben, Kanadában és az USA-ban) dolgoznak a kutatók. A legtöbb esetben ez azt jelenti, hogy egy projekten belül egy ország több intézménye is résztvevője a projektnek. A korábban kialakult Kétoldalú Kormányközi Tudományos és Technológiai Együttműködések és az intézetek/intézményközötti kooperációk jól megalapozták a tudományos, kutatói kapcsolatok kiépítését. Itt érdemes megjegyezni, hogy jó kezdeményezés volt az Európai Unió részéről, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy a közép- és kelet-európai országok kutatóit fokozott számban vonják be a projektekbe.

Ausztria	24
Belgium	26
Bulgária	3
Kanada	6
Svájc	25
Csehország	13
Németország	91
Dánia	15
Spanyolország	34
Észtország	5
Franciaország	71
Finnország	20
Görögország	9
Olaszország	59
Izrael	11
Írország	9
Litvánia	5
Lettország	4
Hollandia	38
Norvégia	11
Portugália	14
Lengyelország	23
Törökország	7
Svédország	29
Szlovénia	12
Szlovákia	3
Egyesült Királyság	67
USA	5
Egyéb	23

5. táblázat • Magyar részvételű projektekben szereplő országok

Összehasonlításként néhány európai ország projektjeinek számát mutatja a 6. táblázat. A válogatás során néhány, hazánkéval azonos vagy kisebb lélekszámú ország adatait gyűjtöttük össze. Az egyes országok „sikerességét” egymillió lakosra vetített számmal jellemeztük. Az ezen hányados szerint elért nyolcadik hely visszatükrözi a magyar K+F helyzetet, ami nagyon kedvezőtlennek tűnik. Itthon, jelenleg a kutatási támogatásokra rendelkezésre álló források nem tették lehetővé a nagyobb pályázási aktivitásra való ösztönzést. Görögország és Portugália teljesítménye Szlovéniával egyetemben figyelemreméltó a számunkra. Pályázati kultúra elsajátításában bőven van mit tanulni az előttünk teljesítő országoktól.

Az 6. táblázat adatai arra is rámutatnak, hogy ahol a kormányzat a kutatást, a fejlesztést kiemelten kezeli és támogatja, ott ez az ország lakosainak számára vetített projektszámokban is visszatükröződik. A közelmúltban kihirdetett 2003. évi XC. törvény a Kutatási és Technológiai Innovációs Alapról várhatóan jobb helyzetet teremt.

A hazai orvosi biológiai kutatás részvétele az SKP-ban

Statisztikai elemzés szerint a tudomány (a K+F) területén belül hat részterületet különböztettünk meg. Ezek egyike az orvostudo-

mány. E területhez tartozó 5KP projektekből százhuszonnyolcat számoltunk össze, amelyek alprogramonkénti megoszlását a 7. táblázat mutatja.

Az orvosi biológiai kutatásokat túlnyomórészt a QoL program felhívásai tartalmazták, beleértve a népegészségügy területét. A többi alprogramhoz való kapcsolódást jól érzékelteti e táblázat. A magyar kutatói teljesítmény – a QoL alprogramon kívül – az IST és az EURATOM programokban volt a legjobb.

Az 2. táblázattal kapcsolatos megállapítás itt is érvényes. A legtöbb program a 2002-es és a 2003-as évekre tehető.

Program	Projektek száma
QoL	92*
IST	8
GROWTH	2
EESD	1
INCO-2	5
SME	2
IHP	8
EURATOM	10
összesen	128

7. táblázat • Magyar részvételű projektek az orvosi biológiai kutatások területén – *A programon belül az egyik kulcsakció (az 5.) nem egészségügyi téma, ezért nem került számbavételre.

Ország	Projektek száma	Lakosság (millió)	Projekt/egymillió lakos*
Görögország	2566	10,7	240
Dánia	1590	5,3	300
Ausztria	1457	8,1	180
Finnország	1419	5,1	278
Portugália	1257	9,9	127
Csehország	671	10,2	66
Magyarország	625	10,2	61
Szlovénia	349	1,9	184
Litvánia	138	3,6	38
Horvátország	29	4,7	6

* kerekített számok

6. táblázat • Néhány európai ország projektjeinek és lakosainak száma

Programok	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
QoL*	29	38	65	68	46	25	3	1	1	1
IST	5	8	8	5						
GROWTH		1	1	2						
EESD	1	1	1	1						
INCO-2	4	4	3	3	1	1				
SME	1	2	2	1						
IHP	4	4	5	6	4	2	1			
EURATOM	2	6	8	9	7	1				

* A programon belül az egyik kulcsakció (az 5.) nem egészségügyi téma, ezért nem került számbavételre

8. táblázat • Magyar részvétel orvosbiológiai kutatásokban éves bontásban (induló és folyamatban lévő projektekkel együtt)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Egyetemek	6	10	21	26	19	16	3	1	1	1
Orsz. intézmények	1	6	8	9	8	3				
Kórházak		1	2	3	3	3	1			
KKV*	2	6	7	5	5	1				
Kutatóintézetek**	19	12	22	24	15	5	3			
Alapítványok	1	3	4	4	1			1		
összesen	29	38	64	71	51	28	7	2	1	1

*kis- és középvállalkozások

**az MTA-hoz és más minisztériumokhoz tartozó intézetek

9. táblázat • QoL tematikus program: magyar részvétel a projektekben kutatóhelyenként, éves bontásban (a programon belül az egyik kulcsakció – az 5. – nem egészségügyi téma, ezért nem került számbavételre)

Végül az 5KP QoL programjában részt vevő kutatóhelyeket vizsgáltuk meg, amelyeket a 9. táblázat tartalmaz. Elmondható, hogy az egyetemek részvétele a legaktívabb, utánuk a kutatóintézetek következnek.

Az orvostudomány területéről nagyszámú hazai pályázat került beadásra. A nagyobb számú pályázat befogadása ellenére, a program költségvetéséhez képest a hazai kutatóknak jutott támogatás mértéke szerénynek mondható. Koordinátori feladatot ellátó magyar pályázó a vizsgált területen elenyésző, pedig egy projekt sikere a koordinátor munkáján nagyban múlik,

ami a hazai tudományos élet színvonalát emeli. A nemzetközi kapcsolatok szempontjából vizsgálva a projekteket elmondható, hogy a kutatók korábbi kapcsolatai jól „működtek” (korábbi kétoldalú T&T projektek). A pályázatok elbírálásában sok magyar szakértő működik közre. Ezen szakértők rálátása a pályázatokra szélesebb körű, szakmaspecifikus, ezért véleményük, tapasztalataik összegyűjtéséről sem szabadna lemondanunk, mivel sok hasznos információt szolgáltatathatnának mind a pályázaton indulók, mind a tudománypolitika alakítói számára.

Kérdés, hogy mások hogyan ítélik meg a magyar, pontosabban a tagjelölt országok részvételét az 5KP-ban. Erre a legmegfelelőbb választ akkor tudunk adni, ha az EU Kutatási Főigazgatóság nemzetközi tudományos együttműködési politikáért felelős részleg vezetőjének cikkéből (Bellemin, 2003) idézünk néhány bekezdést:

„...Az 5. keretprogramban a tagjelölt országok részvétele elmaradt mind a Bizottság, mind a tagjelölt országok várakozásaitól. Az egyes tagjelölt országok tudományos téren minden szempontból egyes tagországokkal összemérhető teljesítményre képesek, különösen Észt- és Magyarország, valamint Szlovénia és Ciprus jelentős kapacitásokkal és hagyományokkal rendelkezik a külföldi kutatókkal folytatott együttműködés területén. A többiek részvételének nehézségei elsősorban a gyengébb tudományos potenciál vagy az elmúlt évtizedek során követett izolációs politika számlájára írhatók.

A tagjelöltek átlagos kutatási kiadásai mindössze a nemzeti össztermék 0,6 %-át teszik ki, ami nem éri el az uniós átlag felét sem. A tagjelölteknek ezenfelül szembe kell nézniük az agyelszívás hatásaival, valamint azzal a ténnyel, hogy kiváló minőségű kutatócsoportjaik kisméretűek, miközben a kutatási berendezések és az infrastruktúra egyes esetekben nem éri el a közösségi színvonalat. Méretük sok esetben nem elegendő, hogy felvegyék a versenyt a tagállamokéival.

Az 5KP mindenestre jó tanulási lehetőséget adott számukra, így a tagjelöltek már jobban értik a keretprogramok végrehajtásának módszereit, jobban szervezettek és sokkal több kapcsolatuk van a tagállamok kutatóival.”

Hasonló megállapítást hangzott el a 6KP nyitókonferencia egyik előadásán (Cok, 2002), miszerint a tagjelölt országoknak az 5KP-ban való részvétele alapján levonható fő tanulság: az elvártnál alacsonyabb részvétel. Ennek okai összetettek, mint például a megfelelő

jártasság hiánya a projekt előkészítésében, megírásában, szervezésében; az elégtelen támogatás a nemzeti hatóságoktól; az üzleti szféra teljes érdektelensége; a K+F területre fordított alacsony nemzeti támogatás.

A hazai viszonyokra vonatkoztatott fenti megállapításokat csak megerősíti a *Magyar Tudomány* egyik 2002-es számában megjelent elemző tájékoztató (Nyíri, 2002), amely az EU K+F keretprogramjában való magyar részvétel tapasztalatait és tanulságait foglalja össze. Annak ellenére, hogy a tanulmány a 2001-ig ismertté vált eredményeket összegzi, elmondható, hogy a jelenre vonatkozóan is érvényesek a megállapítások:

„A KKE országok EU-átlagnál gyengébb pályázati eredményeit – nem csak Magyarország esetében – számos tényezővel lehet magyarázni. Az EU egyes specifikus programjai külön-külön, de együttesen is vizsgálják ennek okait. Az EU által megjelentetett különböző dokumentumokban leggyakrabban előforduló indoklásokat a következőkben foglalhatjuk össze:

- A KKE kutatóközösség ismertsége kisebb, mint nyugati partnereiké;
- Szerényebb pályázási gyakorlattal rendelkeznek;
- Gyengébb stratégiai kapcsolattal rendelkeznek az EU üzleti szektora irányában;
- Nem nagyon ismerik a pályázók az EU FP5 kritériumrendszerét;
- A kutatóközösség informálásának nemzeti rendszere fejletlen, elégtelenek a pályázási képességek kiépítését szolgáló ösztönző, támogató mechanizmusok;
- Kezdeti stádiumban van a nemzeti NCP hálózat működése;
- A nemzeti innováció-finanszírozás rendszere lényegesen eltér az FP5-étől (mikroprojektek finanszírozása *versus* programfinanszírozás);
- A társult országok nem tudták befolyásolni az FP5 prioritásának alakulását, ennélfogva bizonyos témák, amelyek fontosak

számukra, alacsony prioritással szerepelnek az FP5-ben.”

A jövőre vonatkozóan vannak bőven feladatok, a teljesség igénye nélkül ezek közül néhány felvetés: a hazai finanszírozás időbeni előteremtése, érdekérvényesítési képességek fejlesztése, pályázati tanácsadás, pályázati

képességek fejlesztése, pályázati irodák felállítására vagy támogatására, még több információ a pályázatokról és azok rendszeréről.

Kulcsszavak: *EU 5. keretprogram, magyar kutatók, projektek, orvostudomány, magyar részvétel*

IRODALOM

Cok, Lucija előadása a Brüsszelben rendezett *European Research 2002* című 6KP nyitókonferencián, 2002. november 12-én, címe: The Vital Role of Candidate Countries in the Development of the European Research Area.

A konferencia honlapja: http://europa.eu.int/comm/research/conferences/2002/index_en.html

Bellemin, Louis (2003): F5 Was Learning Period for Candidate Countries, Says Head Unit. Cordis News honlapja: <http://dbs.cordis.lu/news/en/home.html>

Nyíri Lajos (2002): Vitorlázunk, vitorlázgatunk. Magyar Tudomány. 1, 96–111., 103–104.

A világ tudománya magyar diplomaták szemével

MEGÚJULÓ ENERGIAFORRÁSOK FELHASZNÁLÁSA AUSZTRIÁBAN

Mányi István

tudományos és technológiai attasé, Bécs – imanyi@huembvie.at

A megújuló energiaforrások növekvő mértékű felhasználása a fenntartható gazdálkodási stratégiák egyik alappillére. Ennek ellenére állandóak a viták, a szakemberek körében is, ezen energiaforrások felhasználásának fontosságáról, mértékéről és nemzetgazdasági hatásairól.

E hatások elemzése csak rendkívül sok gazdasági, ökológiai és társadalmi szempont figyelembe vételével lehetséges.

Európai kitekintés

Az Európai Unió által megfogalmazott célkitűzés szerint 2010-ig az Unióban a megújuló energiák felhasználását duplájára, a jelenlegi 6%-ról 12%-ra kell emelni. Ezen belül az ún. „zöld-áram” felhasználást 14%-ról 22%-ra kívánja növelni az Unió, amely konkrét programokat is indít, a 6. kutatási és technológia-fejlesztési keretprogram prioritásai között is szerepel például a fenntartható energiarendszerekkel kapcsolatos kutatások támogatása. A keretprogramban erre a célra allokált összeg 810 millió euró. A konkrét technológiák kifejlesztésén kívül az Unió több programja is (STEER, ALTENER, COOPENER, SAVE) támogatja a kapcsolódó marketing-, oktatási és demonstrációs tevékenységeket, megvalósíthatósági tanulmányok és hatás-

elemzések készítését. Nagy várakozások előzik meg az „Intelligens Energia – Európa” programot, amely 2003-ban indul, 2006-ban fejeződik be, és az ALTENER és SAVE programok folytatásának tekinthető (a felhasználható támogatási összeg 200 millió euró).

Az EU egyértelműen elkötelezte magát a fenntartható fejlődési stratégiák következetes megvalósítása mellett, amelyek központi kérdése a fosszilis energiahordozók növekvő mértékű és folyamatos kiváltása a megújuló energiaforrások – a biomassa, a nap-, szél- és vízi energia – felhasználásával. Tárgyalási alapként és a lehetséges megoldások tárházaként az EU már 1996-ban kiadta a *Zöld könyv*-ként emlegetett *Megújuló energiák* című kötetet. Ennek közvetlen folytatása volt 1997-ben az azonos című, most *Fehér könyv*nek nevezett kötet, amely már konkrét célkitűzéseket, ütemezést és munkaprogramokat is tartalmazott. A fenntartható fejlődésre vonatkozó célkitűzéseket a 2001 júniusában, Göteborgban tartott Európa Tanács-ülés ismételten megerősítette. Az EU Bizottsága is többször hangsúlyozta, hogy a megújuló energiák felhasználásának támogatása nem maradhat üres szólam, hanem ennek valós energiapolitikai prioritássá kell válnia. Ezt példázza a 2003 tavaszán kiadott

bio-üzemanyag direktíva, mely szerint a bio-üzemanyag felhasználásban (bio-diesel és ethanol együttesen) 2005-ig el kell érni az 2 %-os, 2010-re pedig az 5,75 %-os arányt. Jelenleg ez az arány mindössze 0,3 %. Az alternatív üzemanyagok felhasználásának növelése azért is fontos, a környezetvédelmi megfontolásokon túlmenően is, mert a Föld kőolajtartalékai, optimista becslések szerint, csupán körülbelül ötven évre elegendők, és a kitermelés költségei is folyamatosan növekednek.

Az osztrák energiatermelés szerkezete

1997-ben az osztrák energiatermelés 40 %-a származott kőolajból, 22 %-a földgázból, 12 %-a szénből, 14 %-a vízerőművekből és 12 % megújuló energiaforrásokból. Mára ez a megoszlás jelentősen megváltozott. Ha a nagy vízerőművek termelését is figyelembe vesszük, akkor ma már a teljes osztrák energiatermelés több mint 70 %-a származik a „megújuló kategóriából”. Így igaz az a megállapítás, hogy Ausztria a megújuló energiaforrások kihasználása szempontjából az élenjáró európai országok közé tartozik. Pusztán a „klasszikus” megújuló energiafajtaikat számítva az 1997. évi 12 %-a kétszeresére, 24 %-ra nőtt, ami Svédország után a második európai helyezést jelenti Ausztria számára. Mindezek ellenére bizonyos negatív tendenciák is megfigyelhetők. A teljes áramfogyasztás éves növekménye ugyanis kétszer akkora, mint az ökoáram-felhasználásé. Ha feltételezzük, hogy a következő években az áramfelhasználás továbbra is évi 2 %-kal fog növekedni, akkor 2010-re a növekménynek már csak haramda fog öko-áram forrásokból származni. Egy másik probléma, hogy a szövetségi és tartományi („állami”) középületeknek mindössze 2 %-a használ megújuló energiaforrásokból származó energiát. Az éves CO₂-kibocsátás pedig folyamatosan nő, jelenleg Ausztria 16 %-kal marad el a *Kiotói jegyzőkönyv*ben rögzített vállalásától.

Biomassza-, szél- és napenergia- felhasználás Ausztriában

Ha Ausztria következetesen támogatni fogja a *biomassza* alapú fűtési rendszereket, akkor 2020-ra elérhető lenne, hogy az ilyen fűtessel rendelkező lakások részaránya elérje a 44 %-ot.

Így az üvegházhatást előidéző gázok kibocsátása kb. 6 %-kal csökkenthető. A fosszilis energiahordozók felhasználásában 5,4 %-os csökkenés érhető el. Az olajár változásától függően a külkereskedelmi mérleg hiánya ennek következtében 3,7-6 %-kal lehetne kisebb. A fosszilis energiahordozóktól való függetlenedés növekvő ellátási- és árstabilitást is eredményezne. A következetes biomassza-politika hatása az ország átlagos munkanélküliségi rátájára ugyan csekély (bár itt is eredményez bizonyos csökkenést), viszont pont a strukturálisan elmaradottabb területeken lehet mintegy négyezer új munkahely létrejöttével számolni.

Az utóbbi tíz évben a *szélenergia* felhasználása Európában évente átlagosan 40 %-kal nőtt. Noha Ausztriában nincs saját szélenergia-gyártás, de az osztrák cégek beszállítóként alaposan képesek a részüket az iparág fejlesztéséből. 2002 közepén Ausztriában 141 szélenergiaerőmű működött, mintegy 170 millió kWh éves kapacitással, amely a teljes elektromos energia-felhasználás 0,3 %-a. Ha abból indulunk ki, hogy az öko-áram törvényben¹ lefektetett célkitűzések megvalósulnak, akkor a szélenergia részesedésének 2 %-ra kell nőnie, és ehhez mintegy háromszáz új, 500 MW-os szélenergiaerőmű üzembe állítására lesz szükség. Ez kb. 550 millió euró befektetést igényel, ami munkahelyteremtést is eredményez. (2000-ben harmincegy érintett vállalkozás 295 új munkahelyet hozott létre.)

¹ Az Osztrák Parlament 2002 júliusában fogadta el az ökoáram-törvényt, mely szerint 2008-ig a megújuló energia-források (vízi energia nélkül) ausztriai felhasználásának részarányát 4 %-ra kell növelni.

A nemzetgazdasági hatások szempontjából azonban a szél erőművek esetében nem a beruházási, hanem az üzemeltetési költségek a döntőek.

Ausztria az üzemelő *napkollektorok* összfelületének tekintetében a világ élvonalában van, 2000-ben mintegy 250 ezer háztartás használt fel napenergiát, s az üzemelő kollektorok felülete meghaladta a 2 millió négyzetmétert. A teljes kollektorfelület évi növekedési üteme eléri a 15 %-ot. Közismert tény, hogy a Nap által a Földre sugárzott energia mennyisége mintegy tizenötezerszerese a világ energiafelhasználásának. Ausztria vonatkozásában ez évi 343 ezer PJ energiát jelent, ami ugyan csak háromszázszorosa az ország teljes energiafogyasztásának, de azért mégis oktalanság lenne ezt a lehetőséget figyelmen kívül hagyni. Az osztrák vállalkozások körében számos sikertörténet említhető a megújuló energiák hasznosítása területén. Egyetlen példa: a karintiai Green-one-Tech cég Európa legnagyobb napkollektorgyártója, amely egymaga évente 200 ezer négyzetméter napkollektort helyez üzembe, és a cég forgalmának növekedési üteme évi 30 %!

A pozitív példa: Güssing

Güssinget (magyar nevén *Németújvár*), ezt a mindössze négyezer lakosú dél-burgenlandi kisvárost, a megújuló energiák fővárosaként is emlegetik. Hogy nem alaptalanul, az talán kiderül a következőkből.

2002-ben nyitották meg Güssingben a Megújuló Energiák Európai Központját (Europäisches Zentrum für Erneuerbare Energie), és hogy miért éppen ott, az egyáltalán nem véletlen. Güssingben több mint egy évtizede komolyan foglalkoznak azzal, hogy a térség a hő-, elektromosáram- és üzemanyag-előállítás tekintetében európai minta-régióvá váljon. E munka során irányadó szempontjuk az energiatakarékosság, a környezetvédelem (például az évi CO₂-kibocsátás százezer ton-

nával csökken) és az értékteremtés, valamint a vásárlóerő térségből való kiáramlásának megakadályozása. (Alapelv: inkább fizetek egy helyi gazdának, mint áttételesen egy arab olajsejtnek.) Az eddigi eredmények őket igazolják:

- tizenkét biomassza-berendezés működik a régióban, közülük legnagyobb a güssingi távfűtőmű, amely országosan is a legnagyobb ilyen létesítmény.

- A távhőellátás 96 %-át Güssingben a megújuló energiaforrások felhasználásából nyerik, ezen belül a háztartások ellátása 70 %-os, a középületeké és az ipari üzemeké pedig 100 %.

- A biomasszaerőmű gázmotorjai által hajtott generátorok 2000 kW elektromos energiával járulnak hozzá a város energiaellátásához.

- A Megújuló Energiák Európai Központja K+F és technológiatranszfer-központként is funkcionál, eddig huszonhárom innovatív cég települt be a központ épületébe. A központ tagja a RENE (Renewable Energy Network) Austria hálózatnak, nyolc kutató három éve végez itt kutató-fejlesztő tevékenységet. Az intézmény éves költségvetése mintegy 150 ezer euró.

- A kedvező adottságok és az olcsó energia miatt szívesen települnek a térségbe energiaigényes üzemek. Az elmúlt évben húsz új üzem kezdte meg működését kb. 60 millió euró beruházási értékkel. Nem elhanyagolható szempont a munkahelyteremtés. Közvetlenül a környezetvédelemhez és az energiákhoz kapcsolódóan hatvanöt új munkahely jött létre, de a szinergikus hatások révén a létrejövő új munkahelyek száma mintegy négyszázra becsülhető.

Az osztrák energiakutatási és technológiafejlesztési koncepció

Az elmúlt években a „hagyományos” energiakutatási célkitűzések mellett egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a fenntartható fejlődés gondolkodásával harmonizáló kon-

cepciók. Ezért vált szükségessé Ausztriában is a fejlesztési koncepció átgondolása, illetve olyan stratégia kialakítása, amelyben az ökológiai, a gazdasági és a társadalmi vonatkozások egyforma súllyal szerepelnek.

A nem-nukleáris energiakutatásokra fordított közpénzek tekintetében Ausztria nemzetközi összehasonlításban csak a középmezőnyben foglal helyet. (Egy lakosra vetítve ez a ráfordítás mindössze három euró/év.) Jelentős az elmaradás a gazdaságilag hasonló szinten álló skandináv országokhoz vagy Svájcához képest. Ugyanakkor Ausztria nemzetközi léptékben is jelentős kompetenciaközpontokkal, kutatóintézetekkel rendelkezik, elsősorban a megújuló energiaforrások *felhasználási lehetőségeinek* kutatása területén.

Az osztrák energiakutatási és technológia fejlesztési koncepció éppen ezért a meglévő potenciál további erősítését célozza meg, a fenntartható fejlődés irányelveinek maximális figyelembe vételével. Ausztria az EU-ban is következetesen azt az álláspontot képviseli, hogy a kutatásra fordított közpénzeknek a rövid távon esetleg gazdasági haszonnal nem járó, vagy az átlagosnál bizonytalanabb kimenetelű kutatás-fejlesztés finanszírozását kell szolgálniuk. Ez a megállapítás fokozottan igaz a fenntartható fejlődés szempontjait figyelembe vevő energiaelőállítási és felhasználási kutatásokra. Ennek szellemében az energiakutatási és technológiafejlesztési koncepció súlyponti témái és célkitűzései az alábbiak:

- A bio- és vízienergia területén a meglévő versenyelőny kihasználása, ill. növelése.

- A klímavédelem érdekeit jobban figyelembe vevő elektromosenergia-ellátó rendszer kiépítése. Ez egyaránt vonatkozik a technológiára és a menedzsmentre, és mindenképpen feltételezi a megújuló energiák növekvő mértékű felhasználását.

- Az új épületek tervezésénél, illetve a régiek felújításánál az energiatakarékossági szempontok fokozott érvényesítése, törekvés a CO₂-kibocsátás csökkentésére.

- Az ipari folyamatok energiatakarékos kialakítása, az energiaigény csökkentése, a megújuló energiaforrások felhasználási részarányának növelése, a hulladék hő fokozott hasznosítása.

- Energiatakarékos közlekedési-szállítási rendszerek fejlesztése, itt is kapjanak nagyobb teret a megújuló energiaforrások.

- Intenzívebb bekapcsolódás a nemzetközi klímavédelmi kutatási hálózatokba.

A kutatás és technológiai fejlesztés fogalmának komplex értelmezésében a fenti súlyponti témák egyaránt jelentenek alapkutatási tevékenységet, alkalmazott, technológiaorientált kutatást, termékfejlesztést, feltüzemi és demonstrációs projekteket, illetve kapcsolódó társadalomtudományi kutatásokat építve, mint az elért eredmények terjesztését, megismertetését.

Kulcsszavak: *megújuló energiaforrások, energiakutatás, munkahelyteremtés, EU energiapolitikája, osztrák energiatermelés*

IRODALOM

Haas, Reinhard – Kranzl Lukas: *Bioenergie und Gesamtwirtschaft – Analyse der volkswirtschaftlichen Bedeutung der energetischen Nutzung von Biomasse für Heizzwecke und Entwicklung von effizienten Förderstrategien für Österreich.* (tanulmány, kézirat)

Hantsch, Stefan – Adensam, H. – Salletmaier, E. – Hessel, B. – Holzinger U.: *Wirtschaftsfaktor Windenergie in Österreich – Arbeitsplätze-Wertschöpfung.* (tanulmány, kézirat)

Greisberger, Herbert – Indinger, Andreas: *Österreichisches Energieforschungs- und -technologiekonzept.* (tanulmány, kézirat)

A jövő tudósai

BEVEZETŐ

Tisztelt Olvasó!

A kutatók utánpótlásával – fiatal tudósokkal foglalkozó melléklet nyolcadik számában *Fuszek Csilla* a Hátrányos Helyzetű Tanulók Arany János Tehetséggondozó Programjáról, *Váradi Kalmár Zsuzsanna*, a Fiatal Tudósok Világakadémiája (WAYS) megalakulásáról, *Szendrő Péter* és *Kocsis Péter Csaba* pedig a Tehetségpártolók Baráti Köre első évéről és aktuális helyzetéről számol be.

Kérjük, ha a tehetséggondozással, a kutatói utánpótlással vagy az ifjú kutatókkal kapcsolatos témában bármilyen közérdeklődésre számot tartó mondanója lenne, keresse meg a melléklet szerkesztőjét, Csermely Pétert a csermely@puskin.sote.hu email címen.

Csermely Péter
az MTA doktora

„MIT CSINÁLTÁL A RÁD BÍZOTT TALENTUMOKKAL?”

(A Hátrányos Helyzetű Tanulók Arany János Tehetséggondozó Programjának rövid összefoglalása)

„Mit csináltál a rád bízott talentumokkal?”

Talentum. A szó a bibliai időkben még pénzermét jelölt, ma a magyarul kicsit régiesen hangzó talentum szó hallatán a világ számos nyelvén a tehetség fogalmára asszociálunk. Tehetség – a fogalmat sokan, sokféleképp határozzák meg, tudományos viták tárgya, de miért kérdőjeleznék meg bárki az eredeti jelentést, azt, hogy a tehetség érték.

„Nincs más számonkérés, csak gyermekeink tekintetében. Ahány szóra vágyó gyermek, a jövőnek megannyi lámpása a meglódult időben.”

Így folytatódik a Sütő András-idézet, a 2000-ben indult országos Arany János Tehetséggondozó Program pedagógiai programjának mottója. A számonkérés pedig ránk, fel-

nőtekre vonatkozik, és mi a tehetségünkhöz mértén próbálkozunk; ne járjunk úgy, mint a rábízott talentumot földbe rejtő szolga...

Komplex tehetséggondozás

A magyarországi komplex, nem csupán egy-egy tanárhoz vagy tantárgyhoz, tagozathoz kötött tehetséggondozó programok történetének 2000-re már közel hetvenöt éves múltja volt. Az ekkor születő és azóta is szüntelenül formálódó Arany-programnak volt hová visz-szanyúlnia, és büszkélkedhetett az európaszerite méltán irigyelt országos jelzővel. Politikai akarat, pénz, és nem utolsósorban emberi lelkesedés, erő összhangja indította útjára.

A pedagógiai programban akkor megfogalmazott célok egyik része a tudás tekintélyének visszaállítása, az esélyteremtés, vagyis a különböző szociális, kulturális, gazdasági háttérrel rendelkező gyermekeknek egyenlő esélyeket biztosító oktatási és támogatási rendszer kialakítása, a tehetséggondozás, valamint az oktatás tartalmának korszerűsítése, minőségének fejlesztése az indulás óta

sem változtak. A célok másik köre azonban kibővült, míg az első években az elsődleges cél a jól képzett, kreatív, lakóhelyéért tenni akaró vidéki, falusi, tanyai értelmiség megerősítése, társadalmi mobilitásának elősegítése volt, ma a program nyitott a kis- és nagyvárosi hátrányos helyzetű rétegek számára is.

2003 szeptemberében a program átke-resztelődött, ma a Hátrányos Helyzetű Tanulók Arany János Tehetséggondozó Programja már a nevében is jelzi azt a szakmailag összetett feladatot, hogy hátrányos helyzetű diákok tehetséggondozását vállalja fel. Erre, a szemléletében a tehetséggondozás terén újszerű szakmai kihívásra az intézményeket pályázat keretében az Oktatási Minisztérium választotta ki. A tehetséggondozás területén hagyományokkal rendelkező, a felvételre való felkészítésben előjáró gimnáziumok és kollégiumok közül megválasztott egy-egy, illetve esetenként két (Borsod-Abaúj-Zemplén, Veszprém, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Heves megye) iskola-kollégium intézménypár csatlakozott a programhoz. Az Arany-program szakmai tartalma a tehetséggondozás és a kollégium-pedagógia területén dolgozó elismert szakemberek közreműködésével a programban részt vevő intézmények egyéves önfejlesztő munkájának eredményeként született meg, azóta pedig a tapasztalatok, visszajelzések alapján folyamatosan alakul, változik.

Tartalmi szempontból a tehetséggondozásnak egyik legfőbb módszere a gazdagítás, és az a mind többször előtérbe kerülő alapelv is, hogy a gyermekek fejlesztése nem korlátozódhat csupán képességek fejlesztésére, hiszen a kimagasló teljesítményeket nem csak a képességek, hanem az egyéb humán tényezők is meghatározzák. Az Arany-program operatív programjának háttérét a világon széles körben elfogadott Renzulli-féle Gazdagítási Triász Modell alkotja. A Triász első eleme az ún. első típusú gazdagítás, melynek célja, hogy a tanulókat minél több témával,

foglalkozással, hobbival, személlyel, hely-lyel és eseménnyel stb. ismertesse meg, olyan dolgokkal, melyeket a szokásos tantervek eredendően nem fednek le. A második elem a csoportos fejlesztőprogramok, tréningek, melyek a kreativitásra, a gondolkodás- és az érzelmi folyamatok fejlesztésére teszi a hangsúlyt: ide tartoznak a tanulásmódszertani fejlesztések, az írott a beszélt és vizuális kommunikáció, az önismeret, művészi kifejezés fejlesztése stb. Ezek egy része már megoldható osztálytermi keretek közt is. A harmadik típust és szintet képviselő gazdagítás azoknak a tanulóknak szól, akik elköteleződnek egy-egy önállóan választott terület iránt. Ebben az esetben egyéni vagy kiscsoportos tehetséggondozásról beszélünk, valódi – nem öncélú, lehetőleg mindenki számára hasznos – produktumok létrehozásáról, világra segítéséről. A program egyedülálló erénye, hogy normatív finanszírozás keretében biztosítja a benne lévő hátrányos helyzetű tanulóknak mindhárom gazdagítási típus anyag fedezetét is.

A gyakorlatban

Az ötéves program keretében folyó oktató-nevelő munka az iskola-kollégium párok folyamatos és kölcsönös együttműködésére épít, azaz a tanulók számára az oktatás közösen történik a gimnáziumban és a kollégiumban. A négy gimnáziumi évet megelőzően a diákoknak az ún. előkészítő évfolyamon lehetőségük van a gazdagító programok mellett az esetleges tudásbeli és kulturális különbségeik leküzdésére. Ezen az évfolyamon kiemelt szerepe van az idegen nyelvi és a számítástechnikai képzésnek, a komplex tantárgyi programoknak. Heti négy órában már itt elkezdődnek az öt éven keresztül átfutó Arany János-i blokk órák, ahol a diákok egyrészt a tanulás módszertanával ismerkedhetnek meg, és ezen belül számtalan területtel a beszédműveléstől a retorikáig, a gondolkodási képességek fejlesztésétől a kutatói gyakorlat elsajátításáig. Külön kiemelendők a kreativitást

fejlesztő tréningek. Másrészt a tanulók részt vesznek a számukra életkori sajátosságok figyelembevételével kialakított ötéves önismereti képzésen, mely a teljes személyiségfejlesztést – a reális énkép kialakításától a helyes pályaválasztásig – célozza meg.

Az előkészítő évfolyamon belül figyelemreméltó az a képzési forma, mely egy-egy intézmény szervezésében versenyek vagy szaktáborok keretében valósul meg kötelező vagy fakultatív jelleggel. Ilyen például az évente több száz gyereket megmozgató pécsi művészeti tábor, a bonyhádi sporttalalkozó és még kilenc különféle program az újságírótábortól a matematikaversenyig. A felsőbb évfolyamokon már szerényebb mértékben, de szintén vannak közös programok. A kollégiumokban mind az öt év folyamán havi egy hétvégén előre tervezett formában a tanulók kulturális programokon vesznek részt, ez a ún. kollégiumi hétvége az előkészítő évfolyam első félévében fokozatosan kerül bevezetésre a kollégium és az iskola sajátosságainak figyelembe vételével.

Mint talán az eddigiekből is látszik, a programban tanító középiskolai és kollégiumi tanárok mind a tanórai és a tanórán kívüli szervezeti és munkaformákat kihasználhatják és összekapcsolják a tehetséggondozás és a hatékonyság érdekében a kirándulásoktól az egyéni tehetséggondozásig, vagy ha úgy adódik, az egyéni hátránykompenzációig. Az intézmények oktatási szerkezetétől függően az előkészítő év kivételével a diákok vagy egy osztályt képeznek, vagy az intézményben más osztályokba betagozódva folytatják tanulmányaikat.

A programba való bekerülés

„Debrecenbe alig vittem annyit (pénzt), hogy a beköltözés költségeit fedezhessen; hazulról nem vártam, de tudván, hogy szüleim, ha a kis házat fejük felül s a pár köblös földet szájukból el nem adják, nem küldhetnek, nem is kértem. E helyzet iszonyú volt reám nézve.

Hány kiússza így a kollégiumot? (értsd: kimirad) *Nekem nem volt erélyem kiüzdeni. Kedvem a tanulástól elment. . .*” – írja Arany János önéletrajzában. Ma azt mondanánk róla anyagilag hátrányos helyzetű diák. Ilyen diákok megtalálása, valamilyen irányú tehetségének kibontakoztatása, a tehetségük katalizálása az Arany-program célja, ami a gyakorlatban életreszóló lehetőséget jelenthet a jelenleg a programban tanuló vagy még csak felvett 2700 gyereknek.

A kutatások szerint mérések nélkül nagyon nehéz beazonosítani azt, hogy kik is a tehetséggérek, ugyanakkor a hátrányos helyzet megítélése is képlékeny. Mégis, a diákok programba való beavogatásának menetében évről évre szükségessé vált a programba kerülés szempontjából meghatározó két tényező minél pontosabb körülírása, ezt az évente változó pályázati kiírások is tükrözik. Jelenleg a programba kerülés feltétele egy jól sikerült – nem szaktárgyi jellegű – tehetségjellemzőket vizsgáló írásbeli felvételi. Ennek összeállítását a debreceni OKÉV és a Debreceni Egyetem pedagógia-pszichológiai tanszékének munkatársai vállalták. A diákokat a felvételire az önkormányzatok számára kiírt pályázat keretében – a diákok tantestületének szakmai ajánlására bármely magyarországi önkormányzat vagy kisebbségi önkormányzat delegálhatja. A diákok tanulmányi ideje alatt az önkormányzatok kétharmada az általa delegált diák anyagi támogatását is felvállalta. A tanulónak a jó felvételi mellett meg kell felelnie a pályázati kiírásban szereplő hátrányos helyzet kritériumainak is. (A szülők iskolai végzettsége alacsony vagy a tanuló családja gyermekvédelmi támogatásra szorul, vagy egyéb halmozott hátrányok). A pályázat és a felvételi időpontját a *Tanév rendje* rendelet rögzíti.

A feltételek

Az első és talán legfontosabb feltétel a tehetséggondozó programban a program rendszeralkotó elemeinek összehangolása.

Jelenti ez többek között azt a folyamatos kapcsolattartó munkát iskolák a kollégiumok, fenntartók, szülők, általános iskolák, a méréseket végző pszichológusok, szakmai munkaközösségek, az Arany János Programiroda és az Arany János Tehetséggondozó Program Intézmények Egyesülete között, mely a lehetővé teszi, hogy a programnak lényeges elemei az egész országban azonosak legyenek. A másik fontos feltétel és egyben segítség a tanárok, az iskola és esetenként a szülők számára a pszichológiai és pedagógiai mérések rendszere, mely egyben a tehetséggondozó program hatásvizsgálata is. A debreceni pedagógiai-pszichológia tanszékének munkatársai öt évre időarányosan elosztva mérik a következő faktorokat: általános intellektuális képességek, kreativitás, egyéni tanulási stratégiák, tanulási motiváció, énkép, önértékelés, szorongás, pályaeorientáció. A debreceni OKÉV munkatársai segítségével évente ismétlődő, logikai, matematikai képességekre és az olvasásértésre vonatkozó pedagógiai méréseket alapul véve minden tanuló számára összeállított, személyre szóló fejlesztési tervek készülnek, melyek alapján a kollégák nyomon követhetik a tanuló fejlődését.

Az eredmények eléréséhez kiemelten fontos a tanárokat, kollégiumi nevelőket a célok és feladatok megvalósítására felkészítő, az elmúlt négy évben már több száz tanárt érintő továbbképzések rendszere. Csak néhány példát említsünk a legfontosabbakból: „Tehetségfejlesztési szakértő” szakirányú továbbképzés (Debreceni Egyetem), „Tehetség és fejlesztése” szakvizsgára felkészítő továbbképzés (Debreceni Egyetem), Tanulásmódszertan, kommunikáció (akkreditált továbbképzés, vezetője: Oroszlány Péter), Személyiségfejlesztés, önismeret (180 órás akkreditált továbbképzés, Debreceni Egyetem), Kollégiumpedagógia továbbképzése (akkreditált továbbképzés, ELTE).

A tehetséggondozó program már 2001-ben kibővült egy roma kollégiumi alprogrammal,

mely három megyében kollégiumi keretek között vállalta fel a roma gyerekek tehetséggondozását. Ennek a programnak a folytatásaként indul el a fejlesztés alatt álló Hátrányos Helyzetű Tanulók Arany János Kollégiumi Programja, melynek elsődleges célja, hogy a szociológiai felmérések szerinti legszegényebb társadalmi réteghez tartozó diákok részére egyenlő esélyt teremtsen az érettség adó középiskola sikeres elvégzéséhez.

„*Tehetségem (mit elvitáznai nem lehet, különben nem volnék ott, ahol most vagyok) mindig előbbre tolt...*” – írja Arany önéletrajzában. Arany szerencsés volt, mert tehetsége „előbbre tolt”, de tudjuk jól, hogy az csupán mítosz, hogy a tehetség minden nehézséget legyőzve utat tör magának. Különösen a valamilyen szempontból hátrányos helyzetű gyerekek esetében nincs ez mindig így, ezért tartozunk köszönettel azért, hogy a 2000 óta működő Arany tehetséggondozó program része lehet a magyar közoktatás rendszerének.

Fuszek Csilla

(Arany János Programiroda, Oktatási Minisztérium)

fuszek.csilla@om.hu

MAGYAR KEZDEMÉNYEZÉS: A FIATAL TUDÓSOK VILÁGAKADÉMIÁJA (WAYS)

(Fiatal kutatók globális hálózata, budapesti központtal)

A fiatal tudós generáció képviselői a Tudományos Világ fórumon (WSF – World Science Forum, Budapest, 2003. november 8-10.) bejelentették a Fiatal Tudósok Világakadémiája (WAYS: World Academy of Young Scientists) megalakulását. Az eseményre a konferencia ünnepélyes záróülésén, a dr. Hámori József akadémikus vezette szekcióban került sor. A természet-, bölcsész- és társadalomtudományok lelkes és dinamikus ifjú kutatói a Parlamentben rendezett eseményen mutatkoztak be első alkalom-

mal a nemzetközi tudóstársadalom előtt. A Tudomány Világnapján (november 10.) a magyar Parlamentben tartott beszédek világos célkitűzést fogalmaztak meg: egy világméretű, fiatal tudósokat tömörítő szakmai hálózat létrehozását. A magyar kezdeményezésre, magyarországi koordinációs irodával szerveződő világszervezet segíteni kívánja a fiatalok tudományos kutatómunkáját és tudománypolitikai aktivitását egyaránt.

A nemzetközi érdeklődés határozott mutatója, hogy az elmúlt pár hónap alatt hatvankét országból, mintegy négyszáz fiatal tudós, valamint számos nemzetközi szervezet (például Third World Academy of Sciences, Federation of Scientific and Technical Associations, The Council for Postgraduate Students and Junior Researchers in Europe, Illinois Mathematics and Science Academy, National Student Travel Foundation, Foundation Archimedes, Norwegian Association for Young Scientists, European Folklore Institute, International Foundation for Science, Food Technology Research Institute) jelezte csatlakozási illetve együttműködési szándékát. A fiatalos lendület és ügyes lobby-munka eredménye az is, hogy dr. Leon Lederman Nobel-díjas professzor 2004 márciusában elfogadta a WAYS tiszteletbeli elnökének és patrónusának címét.

A cél

A világszervezet legfőbb célja egy új, a 21. század elvárásainak megfelelő, globális tudósközösség létrehozása, egyrészt transz-, inter- és multidiszciplináris, másrészt nemzedékek közötti kapcsolatrendszer és együttműködés kialakításával, valamint az ifjú kutatókat is támogató tudománypolitikai irányvonal ösztönzésével. Mindenekelőtt a tizenöt-negyven év közötti fiatal tudósok előtt nyitott a WAYS útja, hogy rajtuk keresztül előmozdítsa a tudományos világ földrajzi, faji, kulturális és nemi egyenlőségét és sokszínűségét. A célkitűzések között sze-

repelel a tudomány vonzóbbá, elérhetőbbé és a mindennapi ember számára is közérthetőbbé tétele. A szervezet a fiatal tudósok kezében lévő K+F eszközökkel kíván harcolni a világban fennálló egyenlőtlenségek csökkentéséért, egy humánusabb és civilizáltabb társadalom létrejöttéért azáltal, hogy utakat (ways) nyit a tudomány világába, a világ tudományába és a különböző tudósgenerációk között. Hosszú távú célkitűzései közé tartozik a fejlődő országokból származó tehetséges fiatal kutatók nemzetközi tudományos szereplésének és mobilitásának támogatása is. A szervezet alapítóinak egyike, Serge Sawadogo saját helyzetén keresztül világított rá a szükségére: „*A hazámban pusztító kórral, a maláriával kapcsolatban végzek kutatásokat. Immunogenetikai kutatásokra azonban nincs lehetőség Burkina Fasóban, ezért Franciaországban végzem a munkámat.*” A WAYS gyakorlati és hatékony megoldásokat keres a tudomány fejlesztésében, ugyanakkor valós és virtuális fórumot is nyújtani kíván a fiatal tudósok eszmecseréjéhez nemcsak tudománypolitikai témákban, hanem hogy kutatásaik eredményeit vagy akár világnézeteiket, társadalmi tapasztalataikat is megosszák egymással.

Az előzmények

A Fiatal Tudósok Világakadémiája az 1999-es, szintén Budapesten megrendezett UNESCO-ICSU Tudomány Világkonferenciájának szatellitrendezvényeként megszervezett nagysikerű Nemzetközi Fiatal Tudósok Fóruma (IFYS – International Forum of Young Scientists) jogutódjaként jött létre. A 21. század eleje új tudományos kihívásainak, különösen a fiatal tudósok problémáinak figyelembe vételével a Fórum úgy határozott, hogy létrehoz egy szervezetet, mely teret és kommunikációs lehetőséget nyújt a fiatal tudósoknak, hogy véleményüket eljuttathassák a döntéshozókhoz. Ezen elhatározás keretein belül újabb eseményekre került sor: 2000-ben a lengyel-

országi Gdańsk városában rendezték meg az Euroscience konferenciát, 2002-ben pedig Budapesten az EARMA és az Euroscience közös konferenciáját az új tudósgeneráció aktív szereplésével. Az IFYS szellemében új nemzetközi tudományos kapcsolatok kiépítése is megkezdődött. A 2001-es párizsi UNESCO-közgyűlésen általános egyetértés született annak szükségességéről, hogy az IFYS Titkárság Budapesten nyíljon meg. A döntés alapja az volt, hogy Magyarország nagy múltra tekint vissza olyan tudományos és civil intézményekben, amelyek fiatal tudósok minden generációját magukba foglalják, a középfokú oktatástól az egyetemi és doktori képzésen át a posztdoktori szintig. Ezek az intézmények szilárd hátterűl szolgálhatnak egy nemzetközi hálózat kiépítéséhez.

2002-ben létrejött a Fiatal Tudósok Nemzetközi Fóruma Alapítvány. Megalapítója a magyar Doktoranduszok Országos Szövetsége, elnöke dr. Szendrő Péter egyetemi tanár. Az Alapítvány jogi személyként felelős a szervezet működésének beindításáért tudományos szempontból, valamint a tudáspolitikai és anyagi támogatás tekintetében. 2003-ban széleskörű hazai és nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező és tudáspolitikában jártas magyar tudósokkal kibővülve az Alapítvány tanácskozó testületének létszáma tízre nőtt. A testület javaslatára született meg az új név, a WAYS, mely mozaikszó önmagában is jelentéssel bír: a ways („utak”) utakat jelent a tudományba, utakat generációk közt stb. A WAYS tudáspolitikai és szakmai tekintetben egyaránt hatékony működését, céljai teljes körű megvalósítását, a 2002-ben létrejött Fiatal Tudósok Nemzetközi Fóruma Alapítvány támogatja mindaddig, amíg a fiatal szervezet meg nem erősödik, és el nem indul a maga útján. Az Alapítvány kuratóriumának elnöki tisztét dr. Szendrő Péter, az OTDT elnöke tölti be; a kurátorok között található még dr. Bazsa György, dr. Csermely Péter,

Fiatal tudósok a 2003. novemberében Budapesten megrendezett Tudományos Világfórumon.

a Kutató Diákokért Alapítvány elnöke, dr. Ginsztler János, dr. Hámosi József, az MTA alelnöke, dr. Kroó Norbert, az MTA főtitkára és dr. Taxner Ernő. A kuratóriumi elnök koordinálásával végzett operatív feladatok megvalósításában három, tudományosan illetve tudáspolitikailag aktív, fiatal kurátor vesz részt, dr. Balogh Judit, a Pro Scientia Aranyérmesek társaságának elnöke, dr. Pálfi György, párizsi TÉT attasé, Pro Scientia aranyérmes, volt Magyar Zoltán posztdoktori ösztöndíjas, és Kerey Péter, a Nemzetközi Fiatal Tudósok Fóruma és a Doktoranduszok Országos Szövetségének alapító tagja, az Eurodoc és PI-Net nemzetközi szervezetek volt tisztségviselője. A WAYS nevű nemzetközi szervezet megalakulását és a budapesti WAYS Titkárság létrejöttét dr. Magyar Bálint oktatási miniszter 2003. október 3-án, Párizsban, az UNESCO 32. közgyűlésén jelentette be.

A 2003-ban Budapesten megrendezett Tudományos Világforum lehetőséget adott harmincöt fiatal tudós delegálására és a WAYS alapítására tett kezdeményezés bemutatására a tudóstársadalom képviselői előtt. A fiatal tudós generáció a világ minden tájáról, összesen tizennyolc országból érkezett képviselői vettek részt a konferencián. Az esemény alkalmából a megalakulás, valamint a szervezet fő céljainak és működési tervének bejelentése kitűnő lehetőséget nyújtott a WAYS-tagság szervezésének megkezdésére.

Működés

UNESCO 2001-es közgyűlésén született megállapodás alapján, az FTNF Alapítvány irányításával a Titkárság teljes felszereltséggel, 2003 augusztusában nyílt meg az UNESCO, a Magyar UNESCO Bizottság, az Oktatási Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Az irodát, mely a szervezet feladatait koordinálja, két teljes állású dolgozó működteti: vezetője dr. Maczel Márta, az asszisztensi funkciót pedig Harsányi Mária tölti be. A szervezet működésének alapjául az előkészítő bizottság szolgál, mely a WSF alatt alakult meg a konferencián megjelent ifjú kutatók köréből. A Tudományos Világforum alatt a Magyar Tudományos Akadémián tartott éjszakai ülések eredményeképpen létrejött bizottság tagjai: Amanda Adeleye (USA), Jana Ivanidze (Németország), Mehdi Lahmar (Tunézia/Franciaország), Lucky Nedambale (Dél-Afrika/USA), David Sehnal (Csehország), valamint magyar részről Kerey Péter, Maczel Márta, Oroszlány László, Pálfi György és Váradik Kalmár Zsuzsanna. Maczel Mártát a WAYS alakuló ülésén jelenlévő fiatalok egyhangúlag a szervezet ideiglenes elnökévé választották. A tíztagú bizottságon belül munkacsoportok alakultak, melyek feladata a WAYS-alapszabály véglegesítése, külkapcsolatok létesítése, logisztikai feladatok koordinálása, támogatási források felkutatása, valamint a WAYS első közgyűlésének megszervezése. Későbbiekben a szervezet tudományos szekciókra fog tagozódni, és törekszik a területi reprezentációra.

A jövő

Az UNESCO támogatásával a WAYS várhatóan 2004 végén tartja meg első közgyűlését. A marokkói kormány felajánlotta hozzájárulását a WAYS sikeréhez, minek köszönhetően az észak-afrikai országban fog sor kerülni a szervezet működési formájának véglegesítésére. Időközben a szervezet folyamatosan ösztönzi a világ fiatal tudó-

sainak aktív részvételét, és keresi az idősebb tudósgeneráció, tudományos akadémiák, kormányok és szervezetek támogatását. Az ambiciózus és lelkes kutatók, valamint az érdekelt intézmények és szervezetek jelentkezését a WAYS Titkárság a ways@sztaki.hu címen várja. 2003. márciusában megszületett a WAYS első negyedéves hírlevele, valamint hamarosan felkerül a világhálóra a honlap is, amelyen nemcsak a szervezettel kapcsolatos tudnivalók és hírek szerepelnek, de a fiatal tudósok számára további hasznos információk, érdekességek és kapcsolatok is hozzáférhetővé válnak. A WAYS a tudomány hagyományainak tiszteletben tartása mellett az új évezrednek megfelelő eszközökkel kíván egy minden eddiginél átfogóbb és nyitottabb nemzetközi hálózatot létrehozni és működtetni a közvetlen jövőt alakító fiatal tudósok számára.

Váradik Kalmár Zsuzsanna

PhD-hallgató, WAYS elnökségi tag
ways@sztaki.hu

**AZ ELSŐ ÉV – A TEHETSÉGEK
ÚJ TÍPUSÚ SZOLGÁLATÁBAN**
(A Tehetségpártolók Baráti Körének eddigi
tevékenysége és további tervei)

A Tehetségpártolók Baráti Körének (TBK) alakuló ülését 2002. augusztus 27-én tartottuk Gödöllőn, ahol arra vállalkoztunk, hogy a tehetségek szolgálatában egy új filozófia mentén fogalmazzuk meg alapelveinket, céljainkat. A tényleges működést az Oktatási Minisztérium és a MATÁV szponzori támogatását követően 2003 tavaszán tudtuk megkezdeni. Az azóta eltelt közel egy év sikeres volt, ez arra sarkall bennünket, hogy beszámoljunk munkánkról és jövőbeli terveinkről.

A Tehetségpártolók Baráti Körének létrehozásakor, gondolkodásunk alapjául az a társadalmi tapasztalat szolgált, hogy a felnő-

vekvő generációk tehetséges fiataljai nem tudják befutni azt a pályát, amelyre képességeik egyébként alkalmassá tennék őket. Ennek okai sokrétűek: a megfelelő családi háttér hiánya, amely mentálisan támogatná a fiatalokat, ehhez párosulva vagy ettől függetlenül a család anyagi helyzete, amely igen gyakran nem teszi lehetővé az előrejutást, végül, de nem utolsósorban nincs megfelelő iskolai támogatás vagy éppen elegendő információ egy-egy tehetség pályára állásához. A fiatalok lehetőségeiben tapasztalható különbségeket, amely sok esetben regionális szinten is megragadható, olyan mentorhálózat kiépítésével kívánjuk csökkenteni, amelynek tagjai azt vállalták, hogy tudásukat, információikat megosztják a tehetséges fiatalokkal, így segítve őket a megfelelő iskola, kollégium, kutatóhely, ösztöndíj stb. kiválasztásában. Az információkon túl fontos szempont, hogy a tehetséges fiatalok és a mentorok között mester-tanítvány viszony alakuljon ki hosszú távon, lehetővé téve a személyes és tartós emberi-szakmai kapcsolatot. Tapasztalataink szerint ez a leghatékonyabb tehetséggondozás. Vállalásunk hozzáférhetőségét biztosítani kívánjuk minden tehetséges fiatalnak, a kistélepüléseken, a városokban és a határon túli területeken élőknél egyaránt, tíz-huszonöt éves korig, vagy még tovább, elősegítve az esélykülönbségek okozta hátrányok tompítását.

Az alakuló ülésen megfogalmaztuk tennivalóinkat is, hiszen a tett hitelesíti a gondolatot. Elindítottuk honlapunkat a www.tehetsegszolgaltato.hu címen, ahol nyilvánossá tettük mentoraink névsorát, szakterületét, valamint földrajzi elhelyezkedését. Ezzel párhuzamosan megrajzoltuk mentoraink földrajzi hálózatát, és ezt egy Kárpát-medencét ábrázoló térképen mindenki számára láthatóvá tettük. Honlapunkon a Tehetségszolgaltató Baráti Köréről szóló alapinformációkat is közzétettük, többek között elérhetőségeinket és a 06-80-204-381-

es ingyenesen hívható telefonszámunkat, amelyen a fiatalok vagy az őket felfedezőket, illetve mentoraink részére folyamatosan rendelkezésre állunk.

TEHETSÉGPÁRTOLÓK BARÁTI KÖRE

1146 Budapest, Ajtósi Dürer sor 19-21.

Tel./fax: 36 01-220-3462; 36 06-80-204-341

E-mail: titkar@tehetsegszolgaltato.hu

Célunk volt, hogy ne csupán Magyarország, hanem a Kárpát-medence magyar nyelvterületeire is kiépítsük hálózatunkat. Fontos, hogy a magyar nyelvterületeken élők mindenütt be tudjanak kapcsolódni vállalkozásunkba, akár a mentorok feladatvállalásáról, akár a tehetséges fiatalok segítéséről van is szó. Hálózatunk bővítése érdekében további tagok, potenciális mentorok ajánlását fogadtuk el alapítóinktól, így mára már négyszáznál több tagot tudhatunk kezdeményezésünk mögött. Az újabb tagok jelentkezésén túl azt is elmondhatjuk, hogy a kezdeti állapothoz képest földrajzilag is sikerült bővítenünk ezt az intellektuális hálózatot. Magyarország mind a hét régiójából vannak mentoraink, és sikeresen vontuk be a határon túli területeket is. Erdélyből, a Felvidékről, Kárpátaljáról és a Vajdaságból egyaránt sikerült újabb tagokat megnyernünk, valamint olyan szimpatizánsokat, a tehetséges fiatalokért tenni akarókat is, akik nem mentori feladatokat vállaltak, hanem azt, hogy a TBK munkáját hírül adják, és civil szervezeteiken keresztül eljuttatják az információkat a határon túli települések közösségeihez.

A nyilvánosság építésében fontos eredmény a különböző médiumokban történő megjelenés. Több esetben írtak a Tehetségszolgaltató Baráti Köréről olyan folyóiratok, amelyek a szakmai közönség mellett a téma iránt érdeklődőket is megszólították (például a megyei pedagógiai intézetek hírlevelében közzétett információkat), nyilvánosságot kaptunk a Teleház Szövetség fórumain, vala-

mint Duna Televízió és a Magyar Közzszolgálati Televízió *Heti Mozaik* című magazinműsora is beszámolt a kezdeményezésről. Magunk is igyekeztünk informálni az általános és középiskolákat, hisz tehetséges fiatalok felbukkanására elsősorban itt számíthatunk. Több ezer tájékoztató levelet küldtünk ki, és sok esetben kaptunk már visszajelzéseket is. Ennek eredményeként több középiskolával sikerült felvenni a kapcsolatot, s mára már azt is elmondhatjuk, hogy több mint félszáz fiatalnak kerestünk és találtunk mentort.

A közoktatási intézményeken túl tájékoztattuk azokat is, akik a települések közösségi életében foglalnak el világi vagy egyházi vezető pozíciót, és jól ismerik környezetük felnövekvő generációját. A kistérségi megbízottak az Oktatási Minisztérium közreműködésével kaptak értesítést, az egyházi vezetők informálása folyamatban van. Azt reméljük, hogy általuk is tudomást szerezhethetünk majd olyan fiatalokról, akiknek segíthetünk esélyük és tehetségük kibontakoztatásában. Hasonlóképp felvettük a kapcsolatot a tehetséggondozó állami és civil szervezetekkel is. Mindenkinek felajánlottuk és kértük az együttműködést. Új lehetőség a nyilvánosság bővítésére a közelmúltban megszervezett kerekasztal-beszélgetés publicitása. A fórum központi témája a „tehetséggondozás új lehetősége” volt. Örömmel vettük, hogy számos hazai és határon túli szervezet és szakember vett részt a megbeszélésen, és a közös gondolkodás eredményeként folyamatosan sikerül kialakítanunk azokat az új együttműködési formákat, amelyek révén közösen, többet tehetünk a tehetséges fiatalokért, mintha külön-külön próbálkoznánk ezzel. A megbeszélés eredményeiről a közeljövőben részletesen beszámolunk honlapunkon és remélhetőleg a nyomtatott sajtóban is.

Munkánk eredményei már megmutakoztak. Fontos lépés a szerény, de ütőképes infrastrukturális háttér megteremtése volt. Az

Oktatási Minisztérium és a MATÁV Rt. támogatásával létre tudtunk hozni az egyszemélyes titkárságot, amely a Professzorok Házában, az Országos Tudományos Diákköri Tanács Titkárságának keretében működik.

A közoktatási intézmények, a kistérségi vezetők, a tehetséggondozó szervezetek, valamint a nyilvánosság tájékoztatása után az első jelzések is megindultak felénk. Eddig mintegy százötven fiatalot regisztráltunk, akiket levélben megkerestünk, hogy néhány pontosító adat után a megfelelő mentort részükre ki tudjuk választani, találkozójukat elő tudjuk segíteni. Mára mintegy ötven diák esetében sikerült a konkrét mentorokat kiválasztani, akik vállalták a személyes találkozót a fiatalokkal. Sok esetben már visszajelzés is érkezett a találkozó után, eddig minden esetben pozitívak a tapasztalatok. A fiatalok jelentkezései kapcsán örömmel nyugtáztuk, hogy az elgondolásunk, amely a tudományterületek mindegyikét igyekszik integrálni a tevékenységünkbe, célt ért, hiszen a reál- és a humán tudományok, valamint a művészetek területéről egyaránt érkeztek jelentkezések, s jöttek létre a tehetség-mentor kiegészítések.

Kettős célunk és további terveink

A Tehetségpártolók Baráti Köre tevékenységét és céljait tehát két fő gondolat mentén fogalmaztuk meg. Egyrésztől, amint a fentiekben igyekeztünk bemutatni, nagy hangsúlyt helyezünk a tehetségekkel történő közvetlen kapcsolattartásra, a tehetség és a mentor minél bensőségesebb és eredményes találkozására. E cél érdekében folyamatosan bővítjük azt az intellektuális hálózatot, amelynek tagjai – tudományterületek mindegyikéről, valamint a Kárpát-medence területéről potenciális mentorként bármikor tudnak tehetséges fiatalokat fogadni. A mentorrendszer működtetése természetesen nem újdonság, hiszen több szakmai szervezet is ezt a formát alkalmazza a tehetséggondozásban. A hálózat kiépítésének alapelvei viszont újszerűek,

hiszen a Tehetségpártolók Baráti Köre az a szervezet, amely széles korosztályi, szakterületi és területi skálán egyszerre igyekszik egy megfelelő rendszert és hozzáférhetőséget kiépíteni. Törekszünk a minél szélesebb lefedettség kialakítására, de nem célunk a sok lelkes és hasznos kezdeményezést integrálni, viszont célunk a tudatos együttműködés. Másrészt, felismerve a tehetséggondozás során fellépő problémákat, kooperatív munkára az együttműködés zászlaja alá hívjuk a hasonló tevékenységet folytató szervezeteket, ezen együttműködés alatt a következő konkrét megvalósulási formát értjük.

Többször találkoztunk olyan tehetséggondozó szervezetekkel munkánk során, amelyek vagy területileg, egy-egy településre, kisebb régióra koncentrálnak erőiket, vagy pedig egy jól körülhatárolható korosztályt céloznak meg. A tenni akarás is sokféleképp nyilvánul meg, leggyakoribb formája az anyagi támogatás, amely a további tanulmányok finanszírozásához nyújt segítséget. Ez a segítségnyújtás nagyon fontos, de úgy gondoljuk, hogy megvannak a határai, amelyek vagy az anyagi források, vagy a szakmai kompetencia hiányában öltenek testet. A különböző szervezetek tartalmi együttműködéséért kezdeményezzük, hogy építsünk ki kölcsönös és folyamatos kommunikációt, tájékoztassuk egymást terveinkről, programjainkról, tevékenységünkéről. Teremtjük meg annak a lehetőségét, hogy ha egy olyan tehetséges fiatal érkezik egy adott szervezethez, akinek valamilyen ok miatt nem oldható meg a pártfogolása, a másik szervezet, amelynek szakmai kompetenciája erre lehetőséget ad, fogadja őt, s így közösen igyekezzünk előmozdítani boldogulását.

A Tehetségpártolók Baráti Köre ebben a munkában vállalja a tehetséges fiatalok fogadását és mentorhoz vagy egy másik szervezethez történő irányítását is, ha szakmailag az tűnik megfelelőbbnek. Bármely szervezet által hozzánk irányított fiatalnak biztosítja a

hozzáférést a már felépített és folyamatosan bővülő intellektuális hálózatunkhoz annak érdekében, hogy mindenki a legmegfelelőbb mentorhoz kerülhessen. Ezen túl kezdeményezzük és vállaljuk egy olyan információs honlap kialakítását, amelyen keresztül minden szervezet, amely rendelkezik saját honlappal, elérhetővé válik, vagy amelyik nem, annak rövid, összefoglaló megjelenést biztosítunk, közölve tevékenységének főbb területeit és a szervezetről szóló alapinformációkat. Szeretnénk lehetőséget teremteni arra is, hogy a tehetséggondozó szervezetek és az érdeklődők számára is fontos, közérdekű információk szintén helyt kapjanak ezen az oldalon.

Hisszük, hogy valamennyien felelősséggel tartozunk a jövő nemzedékéért, s azokért a tehetségeikért különösen, akiket egy kis odafigyeléssel, tenni akarással oly módon segíthetünk, hogy a gátló tényezők ellenére is be tudják futni a pályát, amelyre tudásuk és igyekeztük egyébként képessé teszik őket.

IRODALOM

- Baráti kör a tehetségek felkarolására „Isten kápolnáit” őriznék. = Világgyazdaság. Felsőoktatás felsőfokon melléklet. 34/35. szám. 2002. február 19. 4.
- Tehetségpártolók Gödöllőn. Népszabadság, Pest-Vidék melléklet. 2002. szeptember 20.
- Mestert, iskolát, kollégiumot, mecénást ajánlanak. Tehetségpártolók Baráti Köre alakult. Szent István Egyetem 2002. 10. 12–13.
- Szendrő Péter (2002): Tehetségpártolók Baráti Köre. Magyar Felsőoktatás, 8. 8–9.
- Szendrő Péter – Koosné Török Erzsébet (2002): Tudományos diákkörök. Fél évszázad a tehetséggondozás szolgálatában. Magyar Tudomány, 10. 1377-1383
- Szendrő Péter (2003): Tehetségpártolók Baráti Köre – A tehetségek szolgálatában Magyar Tudomány, 109. 2. 249-253

Szendrő Péter

az MTA doktora (Szent István Egyetem, Gödöllő)

Kocsis Péter Csaba

PhD-hallgató (Tehetségpártolók Baráti Köre)
titkar@tehetsegpartolok.hu

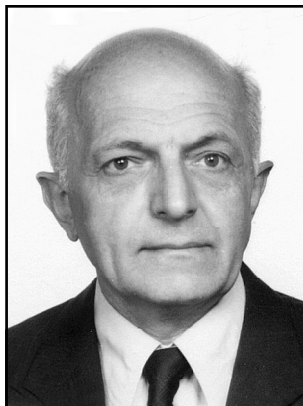
Megemlékezés

2004. február 21-én – egy ónos esős nap estéjén – Kollár Lajos statikus mérnök, akadémikus, egyetemi tanár szeretett családja körében elvieselt hosszas betegség után csendesén visszaadta lelkét Teremtőjének. Az alábbiakban röviden elsoroljuk sokrétű tevékenységével töltött hetvennyolc évének jellemző adatait.

Kollár Lajos 1926-ban Budapesten született, mérnök családban. A veszprémi Piarista Gimnáziumban érettségizett, majd rövid hadifogság után a Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöki Karán tanult tovább. 1949-ben szerzett kitűnő minősítésű mérnöki oklevelet, ezt követően az egyetem Mechanika Tanszékén tanársegéd, majd adjunktus lett. Az 1956-os forradalom és szabadságharc során vállalta az Egyetemi Forradalmi Bizottságban való részvételt, ezért 1957-ben távoznia kellett az egyetemről.

Az IPARTERV-ben Gnädig Miklós statikus osztályán lett szakosztályvezető. Mintegy tíz évig tartó szoros együttműködése korának egyik legkiválóbb statikus tervezőjével meghatározó hatással volt egész további szakmai és tudományos tevékenységére. 1966-tól 1987-ig a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat statikus főmérnöke, 1987-től az IPARTERV és a Tervezésfejlesztési Intézet főmunkatársa volt.

1976-ban a BME Vasbetonszerkezetek Tanszékére kiírt egyetemi tanári állásra pá-

KOLLÁR LAJOS

1926–2004

lyázatot nyújtott be. Ezt a bíráló bizottság szakmailag nagyon magasra értékelte, de politikai okokra hivatkozva elutasította. Így csak 1991-ben nevezték ki egyetemi tanárrá a Budapesti Műszaki Egyetemen. Nyugalomba vonulása után *professor emeritus* lett, és mindaddig, míg súlyos betegsége ágynak nem döntötte, előadta az általa kidolgozott tervezési témájú tantárgyakat, vizsgáztatott, diplomaterveket konzultált, egyetemi bizottságok aktív tagja volt.

Munkássága minden eredményében egyedülállóan ötvöződik a gyakorló statikus tervező feltétlen szemléletességre törekvése a mérnök-tudós elméleti igényességével. Elméleti munkáját nyolcvanöt magyar és hetvenhárom idegen nyelvű folyóiratcikke, számos idegen nyelvű konferencia- és szeminárium-előadása jellemzi, de legmaradandóbb hatásra nyolc magyar és hét idegen nyelvű szakkönyve számíthat, melyek a mérnöki szerkezetek tervezésének különleges kérdéseivel foglalkoznak. Kiváló idegennyelv-ismerete volt, így angol, német, francia nyelvű cikkeit és könyveit rendszerint fordító közreműködése nélkül, közvetlenül a kérdéses nyelven írta. Az IPARTERV és a TTI által kiadott tizenkét tervezési segédlete az elméleti munkásság és a gyakorlati tevékenység egysége jegyében készült.

Megvalósult tervezői munkái sorából kiemelkedik a budapesti Vörös Csillag Trak-

torgyár nagycsamokának héjszerkezetű lefedése, a Székesfehérvári KÖFÉM Alumínium Öntöde és Hengermű bővítésének újszerű méretezési eljárással készült vasbeton héjszerkezetei és a 60 x 90 méteres alapterületű Lágymányosi Sportcsarnok acél rácsoshéjszerkezetű lefedése. Szabad peremű, 128 méter oldalhosszúságú háromszög csúspontjaiban megtámasztott rácsoshéjszerkezetű lefedése az Új Budapesti Sportcsarnok tervpályázatán első díjat nyert, ám pénzhiány miatt végül sajnos nem ezt építették meg, pedig ha megvalósult volna, minden bizonyítással a legnagyobbak – Toroja, Nervi, Tsuboi – alkotásai között tartanák számon.

Tudományos tevékenységének minden területe ennek az írásnak a keretében nem sorolható fel. Kiterjed a különböző anyagú mérnöki szerkezetek erőtanai méretezésének részproblémáitól a helyettesítő kontinuumok módszerének sokirányú alkalmazásával végzett globális erőtanai vizsgálatokig, a vizsgálati módszerek elméleti megalapozásától alkalmazásuk részletkérdéseig, különös hangsúlyt kapnak benne a mérnöki héjfeladatok megoldásának sajátos eljárásai, a rúd- és felületszerkezetek stabilitási problémái és az összetett számítási modellek alkalmazásával kapott eredmények helyességének ellenőrzésére használható szemléletes közelítő eljárások. Elmélyülten foglalkozott a mérnöki alkotások esztétikájának kérdéseivel is.

Részt vett az Építőmérnöki Kar új oktatási rendszerének kidolgozásában. Fontosnak tartotta, hogy olyan tantárgyak kerüljenek a építőmérnök-képzés oktatási anyagába, amelyekben a hallgatóság kipróbálhatja az elméleti tárgyakban szerzett ismereteinek alkalmazását. Nagy munkát fordított ezek kialakítására és oktatására.

A tudományos és műszaki közéletben is tevékeny volt. Részt vett a magasépítési teherhordó szerkezetek tervezési szabványainak megújításában. Tagja illetve elnöke volt többek között az IABSE, az IASS és az

EAAE Magyar Nemzeti Bizottságának, az MTA Műszaki Mechanikai Bizottságának, a Tudományos Minősítő Bizottságnak, a Kossuth- és Széchenyi-díj Bizottságnak, a Magyar Akkreditációs Bizottságnak. Két ciklusban az MTA VI. Műszaki Osztály elnökhelyettesévé választotta. Az *Acta Technica* folyóirat szerkesztőbizottságnak tagja, a *Civil Engineering* sorozat bizottságának elnöke volt. Alapítója és egyik vezetője volt az ÉVM Tartószerkezeti Mesteriskolájának. Ennek megszűnése után néhány társával létrehozta a Menyhárd István Alapítványt, mely a mesteriskolát mind a mai napig tovább élte. A Magyar Mémöki Kamara újjáalapításának egyik kezdeményezője, alapító tagja és haláláig vezetőségi tagja volt. Megalakulásától kezdve tagja volt a Professzorok Batthyány Körének. A „Műegyetem 1956” Alapítvány Kuratóriumának első elnökeként nagy örömmel és lelkesedéssel szervezte az október 22-i műegyetemi ünnepeket.

Nemzetközi tudományos kapcsolatai az 1964-ben Hollandiában végzett fél éves tervezői tevékenységét követően váltak egyre intenzívebbé, ismertsége és elismertsége világszerte növekedett. Ennek eredménye volt a több vendégprofesszori meghívás (Bochum 1974, Calgary 1979, Dortmund 1984, Bochum 1990), és az IASS nemzetközi héjszerkezeti egyesület vezetőségi tagsága.

Tudományos előrehaladásának állomásai: 1954-ben – a TMB megalakulását követő évben – a műszaki tudomány kandidátusa lett, 1963-ban tervező mérnök-ként megszerelte a műszaki tudomány doktora fokozatot. 1990-ben az MTA levelező taggá, 1995-ben pedig rendes taggá választotta.

Számos kiténtetése közül megemlíthjük a következőket: Akadémiai jutalom (1951), Akadémiai Díj (1972), Alpár-érem (1990), a Braunschweigi Egyetem díszdoktora (1991), a londoni Európai Akadémia tagja (1992), Széchenyi-díj (1992), Szent-Györgyi Albert-díj (1998), a Magyar Köztársaság Érdemrend

Középkeresztje (2000), a Magyar Mérnöki Kamara Zielinski-clija (2003).

Az utána következő mérnökgenerációk számos tudományos elismerést és címet szerzett mérnöke – köztük e sorok írói is – sokat köszönhetnek annak az ösztönzésnek, irányításnak és példamutatásnak, amellyel indulásukat és előrejutásukat segítette, de országszerte tudott volt, hogy tervező mérnökként is, egyetemi tanárként is bárkinek a rendelkezésére áll a nehéz szakmai kérdések megoldásában. Emiatt a mérnöki tervezés leginkább megoldást sürgető feladatai akkor is megtalálták volna, ha egy lépést sem tesz azok felkutatására.

Sokoldalú, széles irodalmi és történelmi tájékozottságú ember volt, elkötelezett érdeklődéssel fordult a világ és benne az ország közéleti kérdései felé is. Humor-érzéke, közvetlen, de mindig választékos stílusa, szerénysége közismert volt. Ehhez az életúthoz a szerető családi háttérrel ötven

éven át mérnök-tanár felesége biztosította. Mindhárom gyermekük egyetemi pályán tevékenykedik, kettő közülük az MTA doktora és egyetemi tanár, egy egyetemi docens. Egyikük az MTA levelező tagja. Amire talán még inkább büszke volt: a családi összejöveteleken tizenegy tehetséges unokája vehette körül. El lehet mondani, hogy példamutató, teljes életet élt.

Személyében a nemzetközi és a magyar mérnöki társadalom kiemelkedő egyénisége, egyben egy igaz ember távozott el körünkből. Bár súlyos betegsége miatt közeli halála előrelátható volt, távozása mégis megrázott mindnyájunkat, barátait és tisztelőit, munkatársait és tanítványait egyaránt.

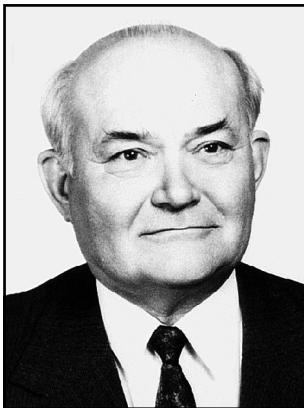
*Dulácska Endre – Gáspár Zsolt
– Hegedűs István*

Hiába volt az elhúzódó betegség, hiába készülhettünk fel gondolatban a legroszszabbra, megdöbbentő volt a hír, 2004. március 19-én este elhunyt dr. Ferenczy Lajos akadémikus, a Szege-di Tudományegyetem volt tanszékvezető tanára, emeritus professzor. Megrendítő a távozása, mert aki ismerte, az utolsó pillanatig reménykedett, mindenek felett bízva abban az erőben, élni akarásban és legendás szívósságban, amely oly jól jellemezte ezt a nem minden-napi embert.

Dr. Ferenczy Lajos 1930. október 25-én született Kisújszálláson. Elemi iskoláit Debrecenben, a középiskolát már Szegeden végezte. Ifjúsága nagy történelmi változások időszakára esett, a szegedi Dugonics András idős szakára esett, a szegedi Dugonics András Piarista Gimnáziumban az egyházi iskolák államosításának évében, 1949-ben érettségizett. Humán műveltségének gyökereit ebből, a szívéhez egész életében közel álló iskolából hozta. Ezt követően a Szege-di Tudományegyetem Természettudományi Karán biológia-kémia szakos hallgatóként tanult tovább, ahol 1953-ban kapott diplomát.

Egyetemi évei alatt nagyon korán a természet tudományos kutatómunka elkötelezettjévé vált. Másodéves hallgatóként már a Növénytan, majd 1952-től az akkor alakult Növényélettani Tanszéken dolgozott; kezdetben akadémiai ösztöndíjasként, majd demonstrátori minőségben. Hihetetlen munkabírása, céltudatossága és szakmai igényessége már ekkor megmutatkozik: évfolyamának vezetője, a botanikai szak-kör diáktitkára, három kiemelt pályadíj nyertese. Hallgatóként végzett tudományos tevékenységének eredményeit 1956-ban a *Nature* közölte.

FERENCZY LAJOS

1930–2004

Államvizsga után 1953-ban a JATE Növényélettani Tanszékén tanársegédként kezdett dolgozni. 1954-ben tudományos segédmunkatársi, majd 1957-ben tudományos munkatársi kinevezést kapott. Egyetemi doktori értekezésének témaválasztása (*Vizsgálatok növény-magvakban és termésekben előforduló antibakteriális vegyületekkel*) már jelzi a későbbi nagy szerelem, a mikrobiológia felbukkanását. Kandidátusi disszertációját 1960-ban védte meg. Ezt kö-

vetően 1962-ben adjunktusi, majd 1964-ben docensi kinevezést kapott. 1980-ban védte meg doktori értekezését, amelyet 1981-ben egyetemi tanári kinevezés követ.

1970-ben létrehozta a JATE TTK Mikrobiológiai Tanszékét, amely jórészt az ő szakmai tevékenysége és kitartó szervezőmunkája révén fejlődött tanszéki kutatócsoportból önálló egyetemi tanszékké, amelyet egészen 1997-ig igazgatott. Vezetése alatt a tanszék nemzetközi hírt kutatóhellyé formálódott. Meghatározó jelentőségű eredményeket ért el a mikroszkopikus gombák protoplasztjainak (sejtfal nélküli sejteinek) kutatásával kapcsolatban. Ehhez jelentős mértékben hozzájárult hat hónapos amerikai útja, ahol növényi protoplasztokkal végzett igen eredményes kísérleti munkát. A gomba protoplasztokhoz kapcsolódó vizsgálatait az 1960-as évek második felében kezdte el. Elsőként valósított meg kontrollált protoplasztfúziót eukarióta mikroorganizmusokkal, majd munkatársaival együtt kidolgozta a protoplasztfúzió és az erre alapozott genetikai transzformációk nagy határfokú eljárásait. Külön említést érdemel a sejtorganellumok szelektív átvitelén és a protoplasztok kémiai inaktíválásán alapuló fúziós rendszerek kidolgozása, amelyek a

gyakorlati irányú mikrobiális törzsnemesítés lehetőségeit szélesítették ki számottevően. Kutatómunkájában az elméleti és a gyakorlati aspektus sohasem különült el mesterségesen, már akkor kereste és tudatosan formálta az iparral történő együttműködést, amikor ez egyetemi tanszékeken korántsem volt még általánosan jellemző.

Mintegy 150 közleménye jelent meg, zöm-mel vezető szaklapokban. Több szakkönyv, köztük az első gomba protoplasztokkal foglalkozó munka társszerkesztője és írója, számos *review* cikk összeállítója, nemzetközi szimpóziumok és tanfolyamok szervezője.

A kutatástól és kutatásszervezéstől akkor sem szakadt el, amikor a Mikrobiológiai Tanszék vezetését 1997-ben átadta tavaly tragikus hirtelenséggel elhunyt munkatársának, Kevei Ferencnek. Az MTA Mikrobiológiai Kutatócsoportja 1996-ban alakult meg, amelyet 2000-ig vezetett, s amelyben ezt követően kutatóprofesszoraként haláláig dolgozott.

A MTA 1987-ben levelező, majd 1995-ben rendes tagjai sorába választotta. Személyében a tudós testület egy aktív, az Akadémia érdekeiért is fáradhatatlanul dolgozó tudóssal gazdagodott. 1996 és 1999 között az MTA Biológiai Tudományok Osztálya elnökhelyetteseként is tevékenykedett, amely feladatkörben kitűnő munkát végzett, elsősorban megfontolt helyzetértékelései és konszenzusteremtő képessége révén.

Személyiségének intellektuális kisugárzása, hatalmas szakmai tudása és közismerten jó előadói képességei révén évtizedek óta a Szegedi Tudományegyetem nemzetközi hírnév oktatója volt. Nehéz olyan hazai felsőoktatási intézményt és kutatóhelyet találni, ahol a mikrobiológiához kapcsolódó területen ne dolgozna valaki az egykori tanítványok közül. Emeritus professzoraként is részt vett az oktatásban, s a szívéhez mindig közel álló PhD képzésben. Haláláig aktív szereplője volt az egyetemi közéletnek, a Természettudományi Kar és a Biológus Tanszékcsoport

törekvéseiért mindig kész volt harcba szállni. Kutatói-oktatói munkájáért, iskolaépítő tevékenységéért kapott elismeréseit hosszan lehetne sorolni. Egyebek mellett 1984-ben Akadémiai, 1985-ben Állami, 1994-ben Szent-Györgyi Albert-díjat kapott. 1990-ben az Academia Europaea választotta tagjai sorába.

Hazai és nemzetközi közéleti tevékenysége sokrétű volt. Számos tudományos társaság és szerkesztőbizottság tagjaként dolgozott. Külföldi tanulmányútjai közül kiemelkedik a zürichi Szövetségi Műszaki Egyetem vendégprofesszoraként eltöltött egy év.

Egy angol professzor kollégája és barátja írta halálhírére reagáló levelében: „ő volt az első magyar diplomata, akit személyesen megismertem”. Valóban nemcsak tudós volt, hanem a magyartudomány és Magyarország képviselője, a szó jó értelemben értendő lobbistája minden nemzetközi fórumon. 2002-ben – hazánkból harmadikként – az Amerikai Egyesült Államok Akadémiája külső tagjainak sorába választotta. Nagyon örült az elismerésnek, nemcsak személyes okokból, hanem mert úgy érezte, hogy újabb, talán a korábbiaknál is nagyobb lehetőség nyílt meg előtte, hogy tudományos ügyeinket a határokon túl is képviselje. Tervekkel teli volt az utolsó pillanatilag: halála akadályozta néhány hónap múlva esedékes amerikai útját, ahol egy magyar tudóstársának amerikai akadémiai tagsági felvételét kívánta előkészíteni.

Igazi humanista volt, gyermeki örömmel csodálta a szépet. Az ásványok, régi szegedi képeslapok, antik mikroszkópok szerelmesét és gyűjtőjét minden lenyűgözte, amiben megtestesült valami különleges, akár a természet, akár emberi kéz alkotása volt. Talán nem véletlen, hogy ez az igényesség, a tökéletességre való törekvés kutató- és oktatómunkájában is visszatükröződött. Akik mellette dolgozhattak hosszabb-rövidebb ideig, életre szóló örökségként tanulhatták meg ezt tőle.

Vágvölgyi Csaba

egy. docens, SZTE TTK Mikrobiológiai Tanszék

Kitekintés

HOL A KVANTUMVILÁG HATÁRA?

Hol a mikro- és a hétköznapi világ határa? Milyen az átmenet a kvantumvilág és a nagy tárgyak klasszikus világa között? Az Innsbrucki Egyetem kutatói Anton Zeilinger professzor vezetésével szellemes kísérlettel kerestek és találtak választ ezekre a kérdésekre.

Az említett kérdések régóta foglalkoztatják a kutatókat, de a közelmúltig csak az elméleti fizika eszközeivel lehetett a választ keresni. Többen úgy gondolták, hogy a kvantummechanikai tárgyak akkor kezdenek el klasszikus módon viselkedni, amikor kölcsönhatásba kerülnek a környezetükkel. Ilyen kölcsönhatás, ha egy kvantumjellemző meghatározására mérést végzünk a tárgyon, de ilyen az is, ha egy levegőmolekulával ütközik, vagy más módon szerzünk információt róla. Ha ez az értelmezés helytálló, akkor a kis, hideg tárgyak tovább maradnak a kevert kvantumállapotban, mint a nagy meleg tárgyak. A kicsik kevesebb ütközést szenvednek el, a hideg molekulák kevésbé mozgékonyak, és kevesebb, róluk információt hordozó sugárzást bocsátanak ki a környezetbe.

Zeilinger professzor és kutatócsoportja korábban már kísérletekkel kimutatta, hogy a kvantumvilág határát nem befolyásolja az, hogy mekkora kvantumobjektumokat vizsgálunk. Kis atomokkal és nagy molekulákkal azonos eredményt kapott. Frissen publikált kísérleteiben arra keresett választ, befolyásolja-e a két világ határát a hőmérséklet.

Hetven szénatomból álló fullerénmolekulákkal dolgoztak, ez hatalmas tárgynak

számít a kvantumvilágban. A nagy molekulák sok belső szabadsági fokkal bírnak, sok energiát tudnak tárolni. Ez a belső energia hőenergiává alakítható, és ezzel előidézhető a kvantumállapot szétesése. A fullerénlabdákat lézerrel felmelegítették, majd rácsok sorozatán engedték át a molekulákat. Minden molekula több út közül választhatott. Ha kvantumszerűen viselkedik és egyidejűleg több utat választ, akkor a kísérleti elrendezés végén interferenciamintázat jelenik meg. Nincs viszont interferencia, ha a molekula a hagyományos módon egyetlen résen halad át. A kísérletben a lézer teljesítményének módosításával változtatták a molekulák hőmérsékletét, és az interferenciajelenség meglétét, illetve eltűnését figyelték. A forró molekulák klasszikus tárgyként viselkedtek, a hőmérséklet csökkenésével viszont egyre erősebb lett az interferencia. A hideg molekulák már teljesen kvantumtárgyként viselkedtek. A kísérletben a hideg 1000 kelvint, a forró 3000 kelvint jelentett. A két szélső állapot között folyamatos és gyors volt az átmenet. A kutatók úgy vélik, hogy a kvantum és a hétköznapi viselkedés között ott következik be az átmenet, ott húzódik a határ, ahol a meleg fullerénmolekula sugározni kezd, fotont bocsát ki, ezzel információt ad át a környezetnek. Igazolódott az elméleti várákozás.

Hackermüller, Lucia et al.: Decoherence of Matter Waves by Thermal Emission of Radiation. *Nature*. **427**. 19 February 2004, 711-714

Seife, Charles: Big, Hot Molecules Bridge the Gap Between Normal and Surreal. *Science*. **303**. 11, 20 February 2004

ÉGI ÚJDONSÁGOK:
A LEGGYORSABB,
A LEGFÉNYESEBB,
A LEGNAGYOBB ÉS A TÖBBIEK

Az Amerikai Csillagászati Társaság januári közgyűlésén érdekes felfedezéseket jelentettek be, ezekről a *Science* január 23-i számában tudósított. Egyes eredményeket joggal kísérem a rekordok könyvébe illő minősítések: leggyorsabb, legfényesebb, legnagyobb.

A legfényesebb minősítést az LBV 1806-20 jelű, galaxisunk tőlünk távolabb eső oldalán elhelyezkedő csillag érdemelte ki. A Palomaregyvi ötméteres távcsővel készített infravörös felvételek szerint a csillag negyvenmilliószor fényesebb Napunknál, tömege pedig százötvenszer nagyobb. Az új fényességi csúcs többszöröse az eddigi rekordnak. Az elfogadott csillagkeletkezési modell szerint egy ilyen nagy tömegű csillagnak szét kellene robbannia, amikor a belsejében beindul az atommagok fúziója. A legfényesebb csillag eltérő viselkedésének okát a környezetében vélik megtalálni a kutatók. A csillag párja egy rendkívül erős mágneses térrel bíró neutroncsillag (magnetar). Ennek születése, a neutroncsillag kialakulásával záruló szupernóva-robbanás során fellépett rendkívül erős lökéshullámok úgy összenyomták a környezetben a gázt, hogy annak külső nyomása tartja egyensúlyban az óriáscsillagot. A kétkedők szerint elképzelhető, hogy a szuperfényes csillag valójában nem is egyetlen objektum.

Az NGC 6397 gömbhalmazról több mint száz évvel ezelőtt készültek az első felvételek. Az azóta készültek elemzésével összeállították a pár százezer csillagból álló gömbhalmaz mozgásának háromdimenziós képét. A Tejút körüli mozgása során, mintegy ötmillió évvel ezelőtt áthaladt galaxisunk gázkorongján. A találkozás, az áthaladás helyén többtucatnyi rendkívül forró, fiatal csillagot találtak. Ez a folyamat érdemelte ki a „legnagyobb” minősítést: a gömbhalmaz fejthette ki a leg-

nagyobb, csillagok születését kiváltó lökést, nyomást. Az új csillaghalmaz (NGC 6231) az áthaladó gömbhalmaz által alaposan összenyomott gázfelhőből formálódott. Hasonló, gömbhalmaz áthaladása által kiváltott csillagkeletkezés egymillió évenként fordulhat elő.

A PV Ceph jelű fiatal csillagból kilövellő anyagáramlások (jet) elemzéséből rekonstruálták a csillag pályáját. Megállapították, hogy félmillió éven át 22 kilométer/másodperc sebességgel mozgott, ez rendkívül nagy és szokatlan érték. A feltételezések szerint a sebességsúcsot tartó fiatal csillagot még kialakulásának befejeződése előtt egy másik csillag gravitációs hatása ragadta ki a ködfelhőből, és lötte ki gravitációs „szúzlíként”.

Megtalálták a Nap „ikertestvérét”. A Skorpió csillagkép 18. számú csillaga negyvenhét fényévre van tőlünk, szabad szemmel alig látható. Tömege, hőmérséklete, összetétele, forgássebessége és kora megegyezik a Napéval. Napfolttevékenysége is hasonló. Ezentúl folyamatosan figyelemmel kísérik a csillagot.

A Sloan Digital Sky Survey keretében feltérképezett húszmillió galaxis adatainak elemzésével ismerték fel, hogy nagyjából minden tízezredik galaxis nagyon magányos, nagyon elszigetelt. Az összes többinek kétmillió fényéven belül van fényes tomszédja, ez kb. a Tejút és az Androméda-galaxis távolsága. A nem magányosakat tovább közelíti egymáshoz a gravitáció. Összeolvadásuk lényegesen gyakoribb, mint a magányosok létezése.

Az eddig idegen naprendszerekben felfedezett bolygók méreteikben a Jupiterre emlékeztetnek. Egyesek csillagukhoz nagyon közeli pályán keringenek. A csillagok nagyságrendekkel nagyobb tömegűek bolygóiknál, ezért eddig egyirányúnak gondolták a hatást, a csillag hat a bolygóra, a bolygó viszont nem befolyásolja a csillag működését. (Mozgását, pályáját természetesen befolyásolja, az exobolygók nagy részének létezését a csillag szabálytalan mozgásából olvasták ki.)

Öt óriás exobolygó és csillaga kapcsolatát elemezték, a bolygók három-öt nap alatt, nagyjából a Merkúr pályájának 10 %-ánál keringve járnak körül a csillagot. A HD 179949 csillagnál a fényerősség szabályos minta szerint nőtt, majd csökkent. A csillagon egy, a környezeténél 400 fokkal magasabb hőmérsékletű foltot figyeltek meg, a folt pontosan követte a bolygó keringését. Ezt a fordított napfoltot a kutatók szerint a csillag és a bolygó közti mágneses kölcsönhatás hozza létre.

Irion, Robert: Star Formation – An Extreme Sport? Snapshots From the Meeting, A Hot Jupiter Sears Its Parent Star. *Science*. **303**. 23 January 2004, 460-461.

kvantumhálózatban. Kapcsolat jött létre az ion, a helyhez kötött, számítást végző, memória szerepet betöltő qubit és a foton, a „repülő”, az információtovábbítást végző qubit között. A csapdába ejtett ionok igen hosszú ideig képesek összecsatolt állapotban megmaradni. A kísérletben ez még nem haladta meg az egy mikroszekundumot, de potenciálisan sok nagyságrenddel növelhető lesz.

Blinov, Boris B. et al.: Observation of Entanglement between a Single Trapped Atom and a Single Photon. *Nature*. **428**. 11 March 2004, 153-157

Polzik, Eugene: Flight of the Qubit. *Nature*. **428**. 11 March 2004, 129-130

J. L.

ÚJABB LÉPÉSEL KÖZELEBB A KVANTUMSZÁMÍTÓGÉPHEZ

Az elmúlt években a csapdába ejtett, elektromos térrel szabályozott ionok tűntek ígéretes megoldásnak a kvantumszámítógép létrehozására. Tavaly már működő logikai kaput valósítottak meg csapdába ejtett ionokkal. A csapdába zárt ionok közt rövid, pár mikrométeres távon összecsatolódás jött létre az ionok közti elektromos kölcsönhatás következtében. Ám a kvantumszámítógép részegységei közti kapcsolat vagy a kvantumszámítógépek hálózata, kvantum-internet működtetése nem valósítható meg így. A részegységek, a távoli számítógépek között fényel kell kapcsolatot teremteni, információt továbbítani.

Boris B. Blinov és munkatársai (University of Michigan) összecsatolt állapotot hoztak létre egy csapdába ejtett ion és egy foton között. Korábbi kísérletekben gyakran teremtettek összecsatolt állapotot azonos részecskével (két foton, két ion, két atom). Blinovék munkája az első, amelyben a csapdába zárt ion (kadmium-111) és az általa kibocsátott foton között jött létre összecsatolódás. A foton tehát információt hordoz az ion állapotáról, és összekötő kapocs lehet egy

KÉSZ A PATKÁNYGENOM IS

Befejeződött a patkány örökítőanyagának megfejtése – adta hírül a *Nature* címlapsztorija április elsején. Az ember, az egér és a kutya után a patkány a negyedik emlősfaj, amelyben a DNS építőköveinek sorrendjét leolvasták. A megfejtés 90 %-ig készült el, de a kutatók szerint a „maradék” nem tartalmaz fontos információt; egyelőre megelégszenek ennyivel. Megállapították, hogy a patkány-DNS kb. 2,75 milliárd építőközből, bázispárból áll, a gének száma 25 ezer körül van. Richard Gibbs, a Houston-i Baylor College of Medicine kutatója, a munkát végző nemzetközi konzorcium vezetője szerint a patkánygénnek 90 %-ának van emberi megfelelője. Eszerint a patkánygenom ismeretében a jövőben sokkal tudatosabban lehet egy-egy betegség modellezésére alkalmas patkánytörzset „konstruálni”, könnyebbé válik számos humán kórkép genetikai hátterének felderítése, új hatásmechanizmusú gyógyszerek kifejlesztése.

Rat Genome Sequencing Consortium (2004): Genome Sequence of the Brown Norway Rat Yields Insights into Mammalian Evolution. *Nature*. **428**, 493-521

AZ ÉTVÁGY ELEVE ELRENDELTETT

Már az élet első pár hetében eldől, hogy valaki örökös fogyókúrára lesz-e ítélve, vagy nem lesznek súlyproblémái. Az Oregon Health and Science Universityn Richard Simerly és kollégái azt vizsgálták, hogy a leptin nevű hormon, amelyről néhány éve tudjuk, hogy jelenléte csökkenti az étvágyat, milyen kapcsolatot mutat az agy fejlődése és a kövérség között.

A kutatók olyan genetikailag módosított egereket állítottak elő, amelyek szervezetében nem termelődött leptin. A leptinhányos egerek egyik csoportjának azonban néhány hetes kórukban leptinkezelést adtak. Azt tapasztalták, hogy ezek az állatok felnőttként sokkal kevesebbet ettek, és kevésbé voltak kövérek, mint társaik, akik sosem találkoztak leptinnel. Simerlyék megvizsgálták az egerek agyát is, és megállapították, hogy az agy éhséget szabályozó területén sokkal több idegsejttel rendelkeztek azok az állatok, amelyek kiskorukban kaptak egy kis „leptin-löketet”. Feltételezésük szerint a neurontöbbség magasabb aktivitást tart fenn az agynak ezen a részén, s ez segíti a jóllakottságérzet kialakulását.

Simerly a *Nature Science Update*-nek április 2-án adott nyilatkozata szerint mindebből az a következtetés vonható le, hogy étvágyunk már kora gyermekkorunkban eldől. Életünk első néhány hetében genetikai adottságainkon múlik, hogy szervezetünkben mennyi leptin van, ez eldönti az agy „huzalozását”, és ezen keresztül a későbbi étvágyat.

A kutatók szerint ezek az eredmények a kövérség elleni gyakorlati küzdelem szempontjából is jelentősek lehetnek, hiszen ha kiderülne, hogy a leptin hogyan befolyásolja az agy működését, új típusú étvágycsökkentő gyógyszereket lehetne fejleszteni.

Bouret, Sebastien G. – Draper, Shin J. – Simerly, Richard B. (2004): Trophic Action of Leptin on Hypothalamic Neurons That Regulate Feeding. *Science*. **304**, 108-110

A NŐK ÖNÁLLÓAN IS VÉDEKEZHETNEK MAJDAZ AIDS ELLEN

Brit kutatók Afrikában hamarosan nagyszabású klinikai vizsgálatot indítanak két olyan gél hatékonyságának tesztelésére, amelyektől az AIDS-járvány terjedésének lassulását várják. Az új szereket asszonyok számára fejlesztették ki, azt remélve, hogy segítségükkel akkor is megvédelhetik magukat az AIDS-et okozó HIV vírustól, ha partnerük nem hajlandó óvszert viselni. A három évig tartó vizsgálatban összesen 12 ezer zambiai, tanzániai, ugandai és kameruni nő vesz részt. A gélek vírusellenes szert tartalmaznak, és a kutatók abban bíznak, hogy a hüvelyben elpusztítják a vírusokat, mielőtt azok a nyálkahártyán keresztül bejutnának a test többi részébe. Amennyiben az új szerek a klinikai vizsgálatok során hatékonyak bizonyulnak, még ebben az évtizedben piacra kerülhetnek – jelentették be a brit kutatók március végén egy londoni kongresszuson. Egy szakértő becslése szerint a kipróbálás három éve alatt kb. 2,5 millió életet lehet majd megmenteni. Az állatkísérletek szerint a gélek 50-75%-ban megelőzték a HIV-fertőzést. A brit kormány által támogatott kutatás eddig 17 millió fontba került.

Egyébként jelenleg a világon kb. 60 hasonló ún. mikrobid tesztelésé folyik, összesen 14 klinikai vizsgálat keretében.

New Scientist On-line. 2004 március 23.,
BBC. 2004. március 27. <http://news.bbc.co.uk/1/hi/health/3574165.stm>

G.J.

Jéki László – Gimes Júlia

Könyvszemle

A szabadság értelme – az értelem szabadsága

Ludassy Mária neve közismert a filozófia és a politikai gondolkodás története iránt érdeklődők, valamint a közéleti-politikai folyóiratok olvasói számára.

2004. január 14-én, az ő születésnapja alkalmából látott napvilágot *A szabadság értelme – az értelem szabadsága* című tanulmánykötet, amelynek szerzői Ludassy Mária egykori tanára, kollégái, barátai és tanítványai, neves filozófusok és eszmetörténészek.

A könyv nem szokásos *Festschrift*, alkalmi ünneplő írások gyűjteménye, hanem tematikus tanulmánykötet, az eddigi életmű témáira vonatkozó szakmai diskurzus, amely magában foglalja az *oeuvre* továbbgondolását, sőt, az azzal folytatott tárgyszerű polémiait is.

Dénes Iván Zoltán, a kötet szerkesztője értő műgonddal rendezte tematikus egységekbe a szerzők munkáit. Olyan egységekbe, amelyek Ludassy Mária munkásságának egy-egy témájára és alapkérdéseire vonatkoznak. A fejezetcímek a felvilágosodás és a francia forradalom kapcsolatára („*Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit*” – *Felvilágosodások*), a személyes szabadság és a politikai közösség szabadságának viszonyára („*Sem vele, sem nélküle*” – *Politikai modernitások*), az erkölcsi autonómia dilemmáira és értelmezéseire („*Moralisták és terroristák*” – *Morális autonómia*), a kollektív identitások megalkotására („*Téveszméink eredete*” – *Kollektív identitások*) és a politika természetére utalnak („*Szabadság, egyenlőség,*

igazságosság” – *A politika értelmezései, a demokrácia technikái*).

A kötet olyan szellemi vállalkozás, amely autonóm gondolati teljesítményeket foglal közös szerkezetbe. Az olvasó meggyőződhet arról, hogy a szerzők nagy filozófia- és eszmetörténeti anyagot elmélyülten dolgoztak fel, amelynek részletes bemutatása, belső összefüggéseinek maradéktalan feltárása messze túllépne a recenzió keretein.

A könyv első tematikus egységében olvashatóak *Fodor Géza*, *Márkus György*, *Horkai Hörcher Ferenc* és *Hahner Péter* tanulmányai. A felvilágosodás emblematikus szereplőinek (Jean-Jacques Rousseau, Immanuel Kant, Edmund Burke és François-René de Chateaubriand) gondolatait rekonstruálható írásaik alapján láthatjuk, hogy a felvilágosodás különböző irányzatokra tagolódott, korántsem volt egységes és egyenmű. A nemzetközi szakirodalomban nem véletlenül találjuk már évtizedek óta a „felvilágosodások” – kifejezést a „felvilágosodás” helyett. A tizennyolcadik század eszméinek öröksége napjaink diskurzusainak meghatározó eleme, és a kor filozófusainak gondolatai aktuálisak.

Ludassy Mária írásainak rendre visszatérő kérdése a politikai közösség és az egyén szabadságának érzékeny, sokszor súlyos ellentmondásokat hordozó viszonya. Munkáiban amellet érvelt, hogy a közösség szabadságára hivatkozva fel lehet számolni az egyéni szabadságot, hiszen a közösségi erény olvasztótégelyében elveszhet a magánéletek sokfélesége. A kötet második részének szerzői – *Dénes Iván Zoltán*, *Mester Béla*, *Boros Gábor*, *Csepeli Réka*, *Szécsényi Endre* – írásaikban erre reflektálnak. Változatos képet adnak a szabadság fogalmának újkori értelmezéséről, mégpedig úgy, hogy

lényeges filozófiai nézőpontokat (hitbéli meggyőződés, illetve ismeretelméleti előfeltevések hatása John Locke politikai filozófiájára, szabadság és egyenlőség viszonya a tizenkilencedik század liberálisainál, a szabadság értelme a magánemberi dimenziókban a skót moralista John Macmurray-nél) emelnek ki és rekonstruálnak. Dénes Iván Zoltán tanulmányában Isaiah Berlin, Hannah Arendt és Bibó István szabadságfelfogását értelmezve és összehasonlítva arra a következtetésre jut, hogy az egyéni szabadság és a politikai közösség szabadsága nem zárják ki feltétlenül egymást, sőt, mindkettőnek önálló létjogosultsága van.

A cselekedeteinkért viselt felelősség kérdése, tetteink motívumai és jellemünk alakíthatósága évszázadok óta foglalkoztatja a filozófusokat. Racionális lények vagyunk, s eme rendkívüli adottság talán képessé tehet bennünket arra, hogy tetteink bírálja a józan ész legyen. Vagy talán az ész csak rabszolgája szenvedélyeinknek, és nem is tehet mást, mint hogy engedelmessé tegyen nekik? A könyv harmadik részében található tanulmányaiban *Huoranszki Ferenc* és *Miklósi Zoltán* a morális autonómia Hume-i expozíciójának értelmezésére vállalkozott. A morális autonómia kérdése különleges jelentőségű akkor is, amikor egy nagy gondolkodó viszonyul korának erkölcsi kihívásaihoz. A huszadik század eseményei bővelkedtek az erkölcsi döntést és elköteleződést követelő kérdésekben. Milyen megfontolások vezérelhették a múlt század némelyik jelentékeny gondolkodóját akkor, amikor közösséget vállaltak a nemzetiszocializmus vagy a bolsevizmus eszményeivel? Hogyan váltak a *moralisták terroristává*, és milyen érveket lehetett felhozni e lépéseiket részben előkészítő megfontolásaik ellenében? *Kis János* és *Geréby György* munkái a szóban forgó erkölcsi problémákat elemzik, felelevenítve Lukács György és Carl Schmitt pályaképének izgalmas fordulatait.

A kollektív identitások témakörének szentelt negyedik fejezetben az újkori közöségértelmezések, kultúra- és múltinterpretációk változatairól kaphatunk képet. A közösségi identitások kérdése szorosan kapcsolódik a személyes és nemzeti önmeghatározások problematikájához, és nem utolsósorban ahhoz, hogy milyen viszonyt alakít ki az egyén vagy a közösség saját múltjához és általában az emberiség történelméhez. A múlttal kialakított különböző kapcsolat számtalan alakváltozatban megjelenhetett. Legyen szó Johann Joachim Winckelmann historizáló szépségeszményéről (miként *Radnóti Sándor* elemzése mutatja), a közép- és kelet-európai nacionalizmusok és nemzetkarakterológiai polémiák napjainkban is felbukkanó tételeiről – erről számol be *Trencsényi Balázs* írása –, avagy a történelmi objektivitás lehetőségének és a múlt leírásának mint fikciónak az ellentmondásairól (*Erdélyi Ágnes* írásában). *Kontler László* bemutatja Georg Forstert, a tizennyolcadik századi világotudatót, aki az európai kultúrában az emberi lehetőségek legoptimálisabb megvalósulását látta, ám egyúttal a civilizáció állítólagos jótéteményeiben nem részesülő kultúrák iránti toleranciára is figyelmeztetett. *Perecz László* értekezése a tizenkilencedik század elejének magyarországi Kant-recepciójában segíti az eligazodást, és arról is beszámol, hogy Kant filozófiája miért is jelentett kihívást korabeli magyar olvasóinak nemzeti érzelmeire.

A politika természetének kérdéseit és a demokrácia lehetséges változatait, technikáit értelmezik a kötet zárófejezetében szereplő tanulmányok. *Kelemen János* Dante *Isténi színjátékának* szabadságértelmezését interpretálva arra a következtetésre jutott, hogy a középkori szerző művével kilépett a skolasztikus viták köréből, és a szabadság kérdésében több ponton megelőlegezte az újkorban elterjedt toposzokat és értelmezési pozíciókat.

A francia filozófus, Marie de Caritat Con-dorcet matematikai elméletének kifejtésekor abban reménykedett, hogy a politikai döntéshozatal helyes és tudományosan megalapozott módszereire adhat útmutatást úgy, hogy a testületi döntések a racionális mellett morális tekintéllyel rendelkezzenek. *Fehér Márta* írásában erről olvashatunk. Mo-dern kori jogértelmezési sémáinkba mélyen beágyazódott az a nézet, miszerint a jogaink és kötelességeink korrelatív viszonyban állnak egymással. *Bánki Dezső* tanulmányában azt vizsgálja meg, hogy megalapozottak-e azok a kritikák, amelyek vitatják a fent említett elv általánosíthatóságát.

A kötetben három szerző is vállalkozott Hannah Arendt republikanizmus- és modernitás-értelmezésének bemutatására. Az emberi állapot teljessége Arendt szerint a politika világában bontakozhat ki, ez a politika azonban nem a hatalomért folytatott küzdelem, hanem a közösségi létezés konstitutív eleme. Az ember személyes identitását azzal valósíthatja meg, hogy részt vállal a nyilvánosságából, elveivel és cselekedeteivel maga is formálja a világot. *Vajda Mihály* a „Van-e még egyáltalán értelme a politikának?” arendti kérdését értelmezi. A filozófus műveiből kibontható válaszok szerint a politika igazi tartalma a beszéd, a cselekvés és a gondolat szabadságában van. *Kovács Gábor* bemutatja

Arendt történelemfilozófiájának és antropológiájának legfontosabb érveit, és értelmezi azt a folyamatot, amely Arendt szerint a modern kor fogyasztói társadalmának kialakulásához, igazi emberi lehetőségeink beszűküléséhez vezetett. *Bretter Zoltán* kérdése a republikanizmus és a liberalizmus ellentmondásaira vonatkozik. Arendt a republikanizmusnak olyan filozófiai modelljét kereste, amelyben a közösség szabadsága nem azonos a köztársasági erény minden egyediséget kiiktató hitvallásával. A gondolat maga is csak kifejtésének, megvitatásának aktusában születik meg, és a valódi politika csakis a nyilvános dialógusra, s nem a közösségtől elszigetelődő egyén magánítéleteire épülhet.

A kötet reprezentatív képet ad a *szabadság értelméről* szóló diskurzusok legfontosabb érveiről, és arról is meggyőzi olvasóját, hogy a filozófia nem ismer végérvényes igazságokat, és nem fogadhat el kötelezően előírt meggyőződéseket. Az *értelem szabadsága* nélkül a *szabadság értelme* örökre rejtve marad. (*Dénes Iván Zoltán szerk.: A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok. Argumentum Kiadó, Budapest, 2004, 431 p.*)

Dinnyei Béla

középiskolai tanár, PhD
ELTE BTK Filozófiai Intézet

Egy régi-új nyelvi sikerkiadvány: a Magyar értelmező kéziszótár

Régóta várt, sokaktól sürgetett fontos közérdekű könyv jelent meg: az 1972-ben közzétett Magyar értelmező kéziszótár (a továbbiakban: ÉKsz.) átdolgozott, megújított, bővített kiadása. Érthető a média figyelme s a könyvvásárlási roham: a felfokozott érdeklődéshez elsősorban a sikeres nyelvhasználat érdekétől ösztönzött tájékozódási szándék vezetett. Ez utóbbi annak jelzéseként

értelmezhető, hogy az emberek jelentős hányada tudja vagy legalábbis ösztönösen érzékeli, hogy a társadalomban való érvényesülésnek vannak anyanyelv-használati feltételei is, ajánlatos tehát kezünk ügyében tudni egy, az anyanyelvi szókészlet dolgában jól tájékozató, friss kiadványt. Éppen manapság, amikor a nagyfokú társadalmi, tudományos-technikai és kulturális változások következtében a szókészlet gyors és nagy változásokon megy át. 1972 óta nagyot fordult tágabb és szűkebb világunk.

Szavak garmadája szorult vissza, ill. lépett be a nyelvbe. Nyilvánvaló: az ÉKsz. már korábban megérett a felújításra. A munkálatok elhúzódnása elsősorban pénzühánnyal, azzal a kor- és körtünettel magyarázható, hogy erre a tudományos és közérdekű vállalkozásra nem – pontosabban: erre sem – lehetett idejekorán elegendő anyagi forrást találni.

Mennyiben más a mostani kiadás előzményéhez képest? Több tekintetben is. Többezer új szó és jelentés került be, számos elavult szó és jelentés pedig kimaradt. Szójelentés-megadásokat kellett módosítani, kiegészíteni. 5 ezernél is több az új címszó a kb. 75 ezer címszavas szótárban. Bekerültek az ún. csúnya szavak is (*bazmeg*, bizonyos testrészek nevei stb.): ezeket a standardnyelvi közlés ma sem tartja szalonképesnek a nyilvános nyelvhasználatban. Változott a szavak egy részének nyelvhasználati minősítése: a korábbi negatív minősítést számos esetben fölváltotta a 'bizalmas használatú' minősítés (ezt a nyelvi praxis változása tette szükségessé), és módosult a minősítő rendszer is (a sommás elítélést kifejező csillagos minősítés, amely a „helytelen, magyartalan és ezért kerülendő” szavak, kifejezések jelölésére szolgált, megszűnt, jelezvén, hogy az ÉKsz. munkatársai a szótár tanácsadó, tájékoztató jellegét kívánták erősíteni az előíró szemlélettel szemben. Újdonság, hogy a szótár tájékoztat a szavak használati gyakoriságáról (piktogramos gyakorisági mutatókkal, a 150 millió szavas Magyar Nemzeti Szövegtár alapján). Újdonság az is, hogy a szótárba olyan, csak határon túli magyaroktól használt szavak is bekerültek, amelyeket Romániában (Erdélyben), Szlovákiában (Felvidéken) és Ukrajnában (Kárpátalján) s nyilvános beszédhelyzetekben is használnak az ottani magyarok. Fölvételükről menet közben született döntés, ezért csupán egy kis mintaanyag került a szótárba. (383 szó, a címszavak 3 ezreléke), nagy aránybeli eltérésekkel (a 250 körüli felvidéki szó mellett 91

erdélyi és 38 kárpátaljai áll csak; a Vajdaság nem szándékosan maradt ki). E szavakat ottani magyar nyelvészek válogatták és minősítették. Fölvételük ötletét nyilvánosan s egymástól függetlenül 1994-ben egy egri konferencián Pusztai Ferenc és Lanstyák István kezdeményezték. Nyilvánvaló, hogy közlésük csak szerény, de fontos első lépés. (Így is tekintendő: sem többnek, sem kevesebbnek.) Jelzésértéke a legfontosabb. Az, hogy a kisebbségi sorban élők érezzék: számon van tartva, meg van becslve az ő magyar nyelvük is – nemcsak a magyarországiaké – ilyen fontos és reprezentatív kiadványban. E szavak közlését a magyar-magyar nyelvi megértést segítő szándék is magyarázza: legyen módjuk az érdeklődőknek (ne csak a nyelvészeknek) tájékozódni arról, hogy a trianoni békediktátummal szétszakított, s ezzel a nyelvi különfejlődés útjára, nyelvi trianonizálódásra kényszerített magyar nyelv különböző államokhoz tartozása milyen lexikális eltérések kialakulásához vezetett. Ez a szándék azonban csak akkor hoz eredményt, ha a szótár eljut az érintettekhez – s érintettek sokan vagyunk határokon túl és innen! , s ha az érintettek élnek is a szótár nyújtotta lehetőségekkel.

Az ÉKsz. nem a magyar nyelv (ahogy halani olykor), hanem – ahogy a cím is mondja – magyar szavaknak, és pedig – a bevezetőből világosan kiderül – elsődlegesen köznyelvi szavaknak az értelmező szótára. A szótár a köznyelvi szókészlet törzsállományát öleli föl úgy, hogy nép- és szaknyelvi, ill. tájszavakat is tartalmaz viszonylag nagy számban – az említett szomszédos országokbeli magyar szavak mellett.

A köznyelvi értelmező szótárak feladata hiteles állapotrajzot adni a köznyelvi szókészletről. A hitelesség a nyelvhasználati tényeknek való megfelelést jelenti. Az állapotrajzba szótárak esetében három típusba sorolható lexikográfiai információk tartoznak: 1) objektív nyelvi adatok (szavak, példamon-

datok, kifejezések, jelentések); 2) a szavak nyelvi rendszerbeli helyzetére, nyelvváltozati hovatartozására, eredetére, használati gyakoriságára stb. vonatkozó tudnivalók. Ezek nem részei a laikus nyelvi kompetenciának, ily módon megnyugtatóan csak tudományos vizsgálattal állapíthatók meg. 3) A nyelvhasználati praxist és tudást (az utóbbi a kommunikációs kompetencia), tehát a nyelvi ízlésnek, stílusnak a tartományát érintő (nyelvhasználati, ill. stílus-) minősítések. A nyelvhasználat mindig beszédhelyzet- és beszélőfüggő: a szavaknak is attól függően más és más lehet a használati megítélésük, hogy milyen helyzetekben s ki használja őket. Mivel ebben a tartományban a legnagyobb a szóródás, egyrészt itt lehet adott esetekben a legnehezebben pontos minősítést adni, másrészt viszont talán éppen itt van a legnagyobb igény olvasói részről arra, hogy hitelesen orientáló tájékoztatást nyújtsanak az értelmező szótárak. Ezek a minősítések természetesen csak egy adott nyelvváltozat tekintetében, s egy adott időpontra vonatkoztatva lehetnek hitelesek. (Köznyelvi alapon nem minősíthető tájszavaknak a nyelvjárársbeli, anyaországi kompetenciával pedig kisebbségi magyar szavaknak a használata és fordítása.). A nyelvhasználatot elsősorban az határozza meg, hogy formális, nyilvános-kötött vagy informális, otthonias-kötetlen kommunikációs helyzetben nyilatkozunk-e meg. Az előbbit többé-kevésbé tudatos figyelemmel kísérjük, ezért az választékosabb szokott lenni, az utóbbit általában nem, ezért az lazább, hétköznapiasabb. Az ÉKsz. szóban forgó minősítéseinek alapja a köznyelvnek a nyilvános helyzetekben követett használata volt. Az a többé-kevésbé jól körülhatárolható standardnyelvi közízlés, amely (eltéréseket is bőven mutatva) minden standardizált nyelvű közösségben él. Az ÉKsz. minősítései a mai állapot említett kiindulási pillanatfelvételszerű rögzítései, amelyeknek orientáló szerepük is van.

A megújított ÉKsz. tudományos kérdésekre is irányítja a figyelmet, ezekről szakmabelieknek kell majd választ adniuk. Egyebek mellett a következőkre: 1) Csak köznyelvi szavakat tartalmazzon az ÉKsz.? Ha másokat is, milyeneket, mennyit és mi célból? 2) Milyen formában célszerű lexikográfiailag feldolgozni a kisebbségi magyar szókészlet csak ott köznyelvi szerepkörű elemeit? Ahogy az ÉKsz új kiadása elsőként nyújt példát, vagy esetleg másként (is)? 3) Nem kellene-e bővíteni a szótárban közlendő információkat, például azzal, hogy ahol megállapítható – márpedig ilyen nem is kevés van – jeleznék a népszerű szavakról, hogy a nyelvterület mely részén élnek? (A *pityóka* például Erdélyben.) 4) Módosításra szorul-e a szóhasználati minősítőrendszer, különös tekintettel a nyelvhasználat-kutatás fejlődésére? 5) Milyen feladatok adódnak a magyar köznyelvi szókészlet lexikográfiai leírásával s terjesztésének kérdéseivel kapcsolatban a jelen nyelvpolitikai helyzetben, különös tekintettel a nyelvi tervezés mai állapotára és lehetőségeire?

Az ÉKsz. felújításának munkája az eredeti koncepcióhoz képest menet közben új tennivalókkal bővült. Az ilyen változtatások mindig gonddal szöktak járnak. Ebből olvasóként ügyszólván semmit nem érzékelünk. Annak örülhetünk, hogy a szótár munkaközössége vállalta a pluszfeladatokat, s elvégezte az újabb módosításokat, mert jobb lett a kiadvány. Nem maradhat említetlen: Pusztai Ferenc főszerkesztő, a magyar szókészlet és stílus tapasztalt kutatója a körülmények hatalmát és a lehetőségeket, így a színvonal biztosításának és a közzététel sürgősségének dilemmáját is reálisan fölmerve és kezelve irányította az igencsak időigényes, nagy körületekintést kívánó, közérdekű volta miatt különösen is felelősségteljes munkálatot. Hogyan tovább? A kérdést a szakmának kell majd megvitatnia.

Zárásul: végre itt van a régóta várt bővített és megújított, kitűnő tipográfiájú, mindany-nyi-

unk anyanyelvi okulására való, színvonalas ÉKsz. A papírszótár-forma mellett a tervek szerint karácsonyra kapható lesz a CD-ROM-változat is, s a teljes szóállományt fölteszik az Internetre, hogy a tudományos műhelyek, egyetemek stb. hozzáférjenek a szótár naprakész változatához. Megkezdődött a 21. század a magyar értelmező szótárak tör-

ténetében is. (*Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő Pusztai Ferenc. Szerkesztők: Gerstner Károly, Juhász József, Kemény Gábor, Szóke István, Váradi Tamás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003, 1507 p.*)

Kiss Jenő

az MTA levelező tagja, egy. tanár (ELTE)

*Gotthard Bechmann – Imre Hronszky (eds.)
Expertise and Its Interfaces. The Tense Relationship of Science and Politics*

A Gotthard Bechmann (Institut für Technikfolgenabschätzung und Systemanalyse, Karlsruhe) és Hronszky Imre (BME) szerkesztésében készült angol nyelvű kiadványa a berlini „edition sigma” kiadó gondozásában jelent meg, a *Gesellschaft – Technik – Umwelt, Neue Folge* sorozat negyedik számaként, egy nemzetközi együttműködésben végzett kutatómunka eredményeit közzétéve.

A tanulmánykötet témája – a politika és a tudomány szoros kapcsolata – igen aktuális, hiszen a politika az utóbbi húsz évben egyre intenzívebben hívja segítségül a tudományt mind a konkrét probléma megfogalmazására, mind a politikailag helyes stratégia kiválasztására: a tanácsadás intézményesedik, specifikus kutatási programok indulnak, és nem utolsósorban intenzíven befolyásolják a közvéleményt. A szakértők felértékelődése és a képzésükre fordított nagyobb hangsúly mind a társadalmi változás előjelei. A szakértelem effajta felértékelődése azonban paradox helyzethez vezet: a tudományos tudás alkalmazása a tradicionális politikai és hétköznapi ismereteink delegitimálásához vezet, miközben a tudományos tudás legitimitációja céljából nyilvános vitának lesz kitéve. E vita során egyre problematikusab-

bá válik a szakértői tudás semlegességének korábban axiómaként elfogadott nézete: lehetségesnek bizonyul ugyanarra a jelenségre vonatkozó alapvetően eltérő szakértői tudásokat kidolgozni, s ezek érdek- és értékülönbségekhez, végső soron eltérő politikai álláspontokhoz illeszthetőeknek, azok kifejezőinek bizonyulhatnak. Ezzel, bizonyos esetekben a szakértői tudás elveszíti semleges instanciáját. A könyvben szereplő tanulmányok a tudományos szakértelem krízis-okait vizsgálják: a biztos tudásként megszerezhető tudás lehetőségébe vetett hit elvesztését, a tudomány iparosodását, a szakértők alkalmazotti mivoltát és az „ellenszakértőket”. Ugyanakkor a könyv stratégiákat ajánl és tárgyal arra nézve, hogy miként kerülheti el funkcionálisan differenciált társadalmunk ezt a dilemmát.

A könyv négy nagyobb fejezetre tagolódik. Az első rész a szakértőknek a fejlődő tudástársadalmunkban betöltött társadalmi szerepét tárgyalja. Frank Fischer, neves amerikai politológusprofesszor (Rutgers Egyetem, USA) tanulmányában kétfajta szakértőt hasonlít össze: a technokrata és a társadalmi probléma orientált szakértőt, ahol az utóbbi a „felhasználót” is bevonja a tanulási folyamatba. Peter Weingart (Bielefeldi Egyetem), az európai kutatásszociológia vezető személyisége a politika és a tudomány összefonódását vizsgálja.

A második rész a szakértelem etikai aspektusait tárgyalja. Rachele D. Hollander, a „National Science Foundation” programvezetője az NSF példáján illusztrálja, hogy a

kutatások értékelésénél figyelembe kell venni a tudomány felelősségét is. Molnár László (BME) a klímaváltozás-problémán keresztül mutatja be, hogyan alakult át a szakértelem a tisztán tudományos kutatásból politikai üggyé.

A harmadik rész a szakértelem társadalmi megítélésével foglalkozik. Hronszky Imre (BME) azt vizsgálja, miért és hogyan alakítható a szakértés és a politika viszonya olyan diszkurzussá, amelyben a „mindennapi ember” is lényegi szerepet kap: milyen módon tanulhat tehát egymástól a mindennapi és lokális tudás és a tudományos racionalitás. Következtetése szerint a döntési folyamat konkrét szakaszában mindkét perspektívát figyelembe kell venni. A kormányozódás (governance) új módja diszkurzió alapuló, fenntartható tanulási folyamat működését követeli meg, s a megoldást a mindennapi tudás és a szakértői tudás egyfajta koevolúciója jelentheti. Leslie Kuhn (Western Sydney Egyetem) a környezeti tudomány háromfázisú fejlődését vizsgálja fel. Ezek a környezet új paradigmakénti vizsgálata; a környezet komplex kutatási területként való felfogása; a környezet mint átfogó rendszer. Michael Decker és Eva Neumann-Held az „European Academy Bad Neuenjahr” által előterjesztett technológia-hatáselemzés koncepciót mutatják be, és kitérnek arra, hogy az alkalmazott interdiszciplináris tudományt – amely szimultán tudja kombinálni az analízist és az értékelést – miképp szervezhetjük. Jirí Loudín (Cseh Műszaki Egyetem, Prága) a szakértő és az „ellenszakértő” közti kapcsolatot vizsgálja. Véleménye sze-

rint a tudomány a saját magával szembeni felvilágosítás által pontosan akkor veszíti, veszítheti el „ártatlanságát” és hitelességét, amikor társadalmilag fontossá válik. A tudás sokszor „információvá” degradálódik, és már csak nehezen különböztethető meg az ezoterikától.

A negyedik részben három esettanulmány olvasható. Tamás Pál (MTA Szociológiai Intézet) és Farkas János (BME) tanulmányai azt vizsgálják, milyen szerepet játszott a szakértelem a szocialista államokban, valamint tárgyalják a szakértelem szerepét a poszt-szocialista időszakban is. Mindkét szerző arra a következtetésre jut, hogy mivel a tudás a politikai döntéshozás szükséges eleme, a laikus nyilvánosság részvétele elengedhetetlen, hiszen a tudás sohasem lehet teljes. A poszt-szocialista politikai mechanizmusoknak a döntéseket megalapozó tudás pluralizálását kell megvalósítani. Végül Gilbert Fayl (korábban évtizedekig az Európai Bizottság Kutatási Főigazgatósága Kutatásértékelési Csoportjának vezetője) és munkatársai betekintést nyújtanak az EU konzultációs folyamatába, és az európai kutatási és fejlesztési projektek példáján keresztül mutatják be, milyen komplex összefüggés van az EU döntéshozatalai során a szakértelem és az intézmények között. (*Gotthard Bechmann–Imre Hronszky (eds.): Expertise and Its Interfaces. The Tense Relationship of Science and Politics. (Gesellschaft–Technik–Umwelt, Neue Folge, 4) edition sigma, Berlin 2003. 296 p.)*)

Csiszér Béla

PhD hallgató, BME, bcsiszer@eik.bme.hu

*Bárdossy György–Fodor János
Evaluation of Uncertainties
and Risks in Geology*

*(New Mathematical Approaches for
their Handling)*

Ritkaságszámba megy, és nagy megtisztel-

tetésnek számít, ha földtudománnyal foglalkozó magyar szakemberek művét vezető nemzetközi tudományos kiadó jelenteti meg. Bárdossy György geológus akadémikus és Fodor János matematikusprofesszor Springer Kiadónál megjelent legújabb könyve avatott, biztos kézzel kalauzolja az olvasót a földtudo-

mány és ezen belül a földtan (geológia) napjainkban egyik legizgalmasabb határterületére.

Köztudott, hogy a geológia nem sorolható a legegzaktabb természettudományok közé. Természetesen ez nem a geológusok szakmai hiányosságaival, hanem elsősorban a geológia tárgyával magyarázható. A geológiát – igen gyakran és nem alaptalanul – történeti természettudománynak tekintik. Tárnya a Föld és ezen belül elsősorban a földkéreg emberi időléptékekkel szinte beláthatatlan, felfoghatatlan, úgynevezett földtani idők (évmilliók, évmilliárdok) alatt végbement anyagi és szerkezeti változásainak, földfejlődési folyamatainak rekonstrukciója. Ellenében más, elsősorban kísérletes természettudományokkal, a geológiában általában nincs lehetőség a vizsgált folyamatok kísérleti modellezésére, a vizsgált rendszer határfeltételeinek tetszés szerinti megválasztására. Ez nemcsak a földtani idő nem reprodukálható voltával, hanem a földtani folyamatokat szabályozó fizikai, kémiai, biológiai stb. tényezők nagy számával, bonyolult kölcsönhatásaival függ össze. Szemben a kísérletes természettudományokkal, az optimális mintavétel a geológiában számtalan nehézségbe ütközik, gyakorlatilag megvalósíthatatlan. Gondoljunk csak arra, hogy a mélyfúrás technológiák fejlődése ellenére is csupán néhány kilométeres (kivételes esetekben tíz kilométert is meghaladó) mélységből tudunk csak kőzetmintákat nyerni, a mélyfúrás vagy bányászati feltárás rendkívül költséges, a felszíni mintázást sok geológiai és egyéb tényező (például: fedettség) korlátozza.

Ugyanakkor az igen gyakran hiányos, szabálytalan eloszlású mintavételezés és ezt követő geológiai (ásványtani, kőzettani, geokémiai) elemzések, kiértékelés fontos, nagy költségkihatású gazdasági döntések alapja (például beruházások, bányászati tevékenység megkezdésére, hulladékátrolók kialakítására, környezetföldtani és mérnökgeológiai vizsgálatok stb.). Nyilvánvaló, hogy e

döntések előkészítéséhez a rendelkezésre álló adatok bizonytalanságával számolni kell, és a bizonytalansági mutatókat fel kell használni a konkrét döntéseket megelőző kockázatbecslésben is.

Tradicionalisan a bizonytalanság jellemzésére a valószínűségelmélet módszerei állnak a kutatók rendelkezésére. Ezek alkalmazásának tapasztalataival, hiányosságaikkal számos tanulmány foglalkozik. Az utolsó harminc évben új bizonytalansági elméletek jelentek meg. Ezek az elméletek olyan kockázatelemzési eszközöket adnak a felhasználóknak, amelyek explicit módon számolnak az ismeretek gyakorlati hiányával. Típusosan e módszerek eredményei eloszlási függvénypárok lehetnek egy függvény helyett, úgy, hogy a két függvény közötti különbség az aktuális ismereteink csökkenésével nő. Így a döntéshozó megtudhatja, hol az a határ, ahol már nincs elégséges ismerete a vizsgált jelenségről. A bizonytalanságot tárgyaló ezen új módszerek jelenleg még nem annyira „érettek”, mint a valószínűségi módszerek. Eredményeik általában szórtan, különböző szakterületek folyóirataiban jelentek meg. Fejlődésük hajtóereje ma főleg a mikrobiológia és a közgazdaságtan területéről, és nem elsősorban a mémóki vagy természettudományok területéről származik.

Bárdossy és Fodor professzorok új könyve ezért is hiánypótlónak számít. Világos, pontos és érthető módon összegyűjti és kritikailag értékeli a különböző bizonytalansági elméletek alapjait, és e módszerek működését geológiai esettanulmányok példáin szemlélteti. Így minden bizonnyal nagy hatással lesz a geológiai kockázatanálízisre, és további tudományos vitákat indukálhat. A könyv nem csak a klasszikus földtudományi (geológiai) körben használható igen eredményesen. Közhely, hogy a földtudománytól elválaszthatatlan környezettudományban is óriási a kockázatbecslés szerepe, ami a természeti katasztrófák, környezeti problé-

mák, a növekvő ipari termelés és emberi tevékenység hatására a közeljövőben csak tovább fokozódhat. A könyvben vázolt módszerek tehát az adatok bizonytalanságával és az ebből következő kockázatok becslésével foglalkozó kutatók, szakemberek érdeklődését kelthetik fel.

A könyv hat fejezetét gondosan válogatott irodalomjegyzék és a szakkifejezések értelmező szótára egészíti ki (ez utóbbi nagy segítségre lehet a témakörben kevésbé jártas olvasóknak). A bevezetést követő második fejezet a geológiában tapasztalható főbb bizonytalanságok és kockázatok, valamint ezek forrásainak áttekintését tartalmazza, és megadja a fontosabb definíciókat. A bizonytalanságok kezelésére szolgáló valószínűségi módszerek bemutatását (3. fejezet) a könyv súlyponti részét alkotó bizonytalanság-orientált matematikai módszerek ismertetése követi. E fejezetben különös, döntő hangsúlyt kapott a *fuzzy* rendszerek elméletének bemutatása és alkalmazási lehetőségeinek ismertetése. Az 5. fejezet a fuzzy módszer sikeres alkalmazásainak esettanulmányait tartalmazza. E fejezetben különös hangsúlyt helyeztek a szerzők a szilárd ásványi nyersanyagok telepeinek készletbecslésére, és bemutatták a fuzzy módszer alkalmazásának előnyeit a geológiai anyagok ásványos összetételének röntgendiffraktométeres és termikus módszerekkel történő meghatározásában is. Többek között – a paleontológiai biometria mellett – egy nagyon aktuális kérdést, a radioaktív hulladékok földtani közegben való elhelyezésének problematikáját is kimerítően tárgyalja a könyv.

A könyv első szerzőjének szakmai életútja garanciát jelent arra, hogy a geológia mind alap-, mind alkalmazott kutatási szempontból legfontosabb kérdései kerüljenek megfelelő tárgyalásra. Bárdossy György, az MTA rendes tagja terepi, majd bányageológusként kezdte pályafutását. Ezt követően a Magyar Állami Földtani Intézet, majd az MTA Geokémiai Kutatólaboratóriuma vezető, ásvány-kőzet-tani és geokémiai analitikai laboratóriumokat létrehozó és irányító munkatársa volt, majd a Magyar Alumíniumipari Tröszt főgeológusként tevékenykedett. A bauxit geológiájával, bányászatával és az alumínium előállításával foglalkozó nemzetközi szervezet (ICSOBA) egyik megalapítója. Sokrétű elméleti és gyakorlati tapasztalatait magyarul, angolul, oroszul és kínaiul is megjelent, nagy nemzetközi sikerű bauxitföldtani kézikönyveiben foglalta össze. Az ELTE címzetes egyetemi tanára. 1997-ben Széchenyi-díjjal tüntették ki. Fodor János professzor a Szent István Egyetem Állatorvosi Kar Biomatematikai és Informatikai Tanszékének vezetője. 1991-ben a matematikai tudomány kandidátusa (PhD) fokozatot szerzett, 2000-ben habilitált. Fő szakterületei: operációs műveletek stochasztikus folyamatai, fuzzy halmazok elmélete, preferencia-modellezés és többkritériumos döntéshozás elmélete. A fuzzy halmazok elméletével és gyakorlati módszereivel foglalkozó nemzetközi szakfolyóirat ill. társaság vezető szervező egyénisége. (*György Bárdossy–János Fodor: Evaluation of Uncertainties and Risks in Geology (New Mathematical Approaches for their Handling). Springer-Verlag, Berlin Heidelberg New York, 2004, 221 p.*)

Árkai Péter
az MTA levelező tagja

CONTENTS

Mária Ludassy: Introduction.....	548
Ágnes Heller: European Master-narratives about Freedom	549
Mihály Vajda: He Is in an Agony of Dread, that's Why He Wants To Be the Master and the Possessor of Nature.....	555
Márta Fehér: Demokrácia és logika Democracy and Logic	560
János Kelemen: Dante and the European Tradition	565
Gábor Boros: Europe-Studies: Descartes, Leibniz, Louis XIV.	571
Ferenc Huoranszki: What Am I?	577
Péter Kende: The Heritage of Enlightenment in the Value System of Contemporary Europe	585
Mária Ludassy: The Heritage of Enlightenment: Europe of the Human Rights.....	594
István Fehér M.: The Idea of Europe and the European Tradition.....	599
János Boros: Democracy Upside-down. The Plan of the European Constitution is a Misunderstanding of the Idea of "Democracy"	610
<i>Study</i>	
Tamás Csörgő – Péter Lévai: A Primordial-New Form of Matter in Experiments ...	619
András Hernádi: Twelve Questions and Answers Regarding Our Economic Relations with the Far East	628
Zsolt Nagy – Zsuzsa Herczeg – Alfréda Temesi: Medical Research in Hungary under the EU 5 th Framework Programme	634
<i>The Science of the World as Seen by Hungarian Diplomats</i>	
István Mányi: Renewable Energy in Austria	645
<i>Scientists of the Future</i>	649
<i>Obituary</i>	
Lajos Kollár (<i>Endre Dulácska – Zsolt Gáspár – István Hegedűs</i>)	659
Lajos Ferenczy (<i>Csaba Vágvölgyi</i>)	662
<i>Outlook (László Jéki – Júlia Gimes)</i>	664
<i>Book Review</i>	668

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetőket.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzeteiben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20-30 százalékkal nagyobb lehet. Beszámolók, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7-8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 kinyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt*, (esetleg **félkövér** – bold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek le-

gyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő oldalak méreteit. A lemezen vagy emailben érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg .tif vagy .bmp formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetőleg az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10-15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499-474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén:

vonBertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155-170. Duke University Press, Durham

8. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatot nem küld, de az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző egy adott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.